

**T.C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**ORTA ASYA TÜRK TIBBİ BAĞLAMINDA HUMORAL
PATOLOJİ TEORİSİNİN FARKLI DÖNEMLER, KÜLTÜRLER
VE BÖLGELER İÇİNDEKİ DEĞİŞİMİNİN İNCELENMESİ**

Hakan Volkan ACAR

**Tıp Etiği ve Tarihi Programı
DOKTORA TEZİ**

ANKARA

2024

**T.C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**ORTA ASYA TÜRK TIBBİ BAĞLAMINDA HUMORAL
PATOLOJİ TEORİSİNİN FARKLI DÖNEMLER, KÜLTÜRLER
VE BÖLGELER İÇİNDEKİ DEĞİŞİMİNİN İNCELENMESİ**

Hakan Volkan ACAR

Tıp Etiği ve Tarihi Programı

DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Nüket ÖRNEK BÜKEN

İKİNCİ DANIŞMAN

Prof. Dr. Eyüp SARITAŞ

ANKARA

2024

ONAY SAYFASI

ORTA ASYA TÜRK TIBBİ BAĞLAMINDA HUMORAL PATOLOJİ TEORİSİNİN FARKLI
DÖNEMLER, KÜLTÜRLER VE BÖLGELER İÇİNDEKİ DEĞİŞİMİNİN İNCELENMESİ

Hakan Volkan ACAR

Danışman: Prof. Dr. Nüket ÖRNEK BÜKEN

İkinci Danışman: Prof. Dr. Eyüp SARITAŞ

Bu tez çalışması 19.01.2024 tarihinde jürimiz tarafından "Tıp etiği ve Tarihi Programı"nda doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı:

Prof. Dr. Ahmet ACIDUMAN

A.Ü. Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Etik ABD

Üye:

Prof. Dr. Ayten ALTINTAŞ

İstanbul Medipol Ün. Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Etik ABD

Üye:

Prof. Dr. Yunus KOÇ

Hacettepe Ün. Türkiyat Araştırmaları Ens.

Üye:

Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA

Erzurum Teknik Ün. Edebiyat Fak.

Üye:

Dr. Öğr. Üyesi Müge DEMİR

Hacettepe Ün. Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Etik ABD

Bu tez, Hacettepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca yukarıdaki jüri tarafından uygun bulunmuştur.

12 Şubat 2024

Prof. Dr. Müge YEMİŞÇİ ÖZKAN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesi'ne verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

12/12/2023

Hakan Volkan ACAR

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
 - (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
 - (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
- Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Nüket ÖRNEK BÜKEN ve Prof. Dr. Eyüp SARITAŞ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Yönergesi'ne göre yazıldığımı beyan ederim.

Hakan Volkan ACAR

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimimi bitirirken, bu sürece katkısı olan bir çok kişiye teşekkür etmem gerekiyor.

Uğur Uzunkaya, Eski Uygurca metinlerdeki anlayamadığım konuların çözümünde en önemli yardımcımdı. Tez çalışmama en büyük katkısı, literatürde henüz işlenmemiş olan dört adet tıp metninin transkripsiyonu yaparak benimle paylaşmak şeklinde oldu. Nuray Güneş, bir tanesi Çağatayca diğeri Farsça olan iki adet tıp metninin transkripsiyonunu yaptı. Mahmut Gürgan, Uygur tıp metinleri ile ilgili yaptığı kendi tez çalışmasındaki tüm dosyaları benimle paylaşmak nezaketinde bulundu. Doktora eğitimi süresince birlikte birlikte ders aldığım Deniz Say Şahin, Figen Türkçapar ve diğerk arkadaşlarımların hemen her konuda desteklerini gördüm. Ahmet Acıduman, tıp tarihinin her alanındaki her türlü sorumu sabırla yanıtladı, bilgi ve kaynak taleplerim için zaman ayırdı, sorunlarım için çözüm odaklı bir yaklaşım içinde oldu. Doktora eğitimim döneminde hem kendisinden ders aldığım, hem de Tez İzleme Komitesi üyesi olarak tez çalışmamda katkılarını gördüğüm Serhat Küçük'ü maalesef genç bir yaşta kaybettik, kendisini rahmetle anıyorum. Bölümde eğitim aldığım Müge Demir ve Önder İlgili bu alandaki yetkinliğimin oluşmasına katkı sağladılar. Eyüp Sarıtaş ikinci tez danışmanım olarak yanımda oldu.

Son olarak, tez danışmanım Nüket Örnek Büken'e teşekkür etmek istiyorum. Daha doktora programına başvurmadan önce beni alanda ve bölümde eğitim almam için teşvik etti, uzun süren eğitim döneminde bilgisi ve yol göstericiliği ile en önemli destekçim oldu, bu zorlu sürecin sekteye uğramaması için her tür kolaylığı gösterdi. Kendisi kişiliği ve bilimsel bakış açısıyla akademik yaşamımda her zaman örnek alacağım kişi olacaktır. Hocamın meslek yaşamımın bundan sonraki döneminde de yanımda olacağını bilmenin güveni içindeyim.

Eşim ve oğlum ise bu uzun doktora eğitimiminin her aşamasında kayıtsız şartsız arkamda yer aldılar. Bu süre zarfında, birlikte geçirmemiz gereken zaman maalesef daha az oldu. Umarım beni mazur görürler.

ÖZET

Acar, H.V., Orta Asya Türk Tıbbı Bağlamında Humoral Patoloji Teorisinin Farklı Dönemler, Kültürler ve Bölgeler İçindeki Değişiminin İncelenmesi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Etiği ve Tarihi Programı Doktora Tezi, Ankara, 2024. Orta Asya Türk tıbbı, yüzlerce yıllık bir süreç içinde geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk topluluklarının tıbbî uygulamalarını kapsar. Bu alanda bugüne kadar yapılmış araştırmalar daha çok Uygur tıp metinleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu tez çalışmasındaki amacımız, Orta Asya Türk topluluklarının farklı dönemlerdeki tıbbî uygulamalarını inceleyerek, bunların humoral patoloji teorisi temelinde bir karşılaştırmasını yapmaktır. Çalışmada Orta Asya sahasında Türkçe yazılmış tıbbî ve tıp dışı metinler incelenerek, bu eserlerdeki humoral patoloji teorisi temelinde yazılmış bilgiler bir araya getirilmiştir. Ardından bu bilgiler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konularak, bu durumun olası nedenleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Orta Asya’da yaşayan Türkler tarih boyunca tek bir tıbbî geleneğe bağlı kalmamışlar, farklı tıbbî gelenekleri benimsemişlerdir. Humoral patoloji teorisi temelli bu gelenekler Antik Yunan tıbbı, Hint tıbbı, Çin tıbbı ve İslam tıbbıdır. Hristiyan Türklere ait tıbbî metinlerin Antik Yunan tıbbı, Budist Türklere ait metinlerin Hint tıbbı ve Çin tıbbı, Müslüman Türklere ait metinlerin ise İslam tıbbı anlayışı temelinde yazıldığı saptanmıştır. Bu tez çalışması kapsamında ortaya konulan bilgilere göre, mensup oldukları dinler değişikçe Orta Asya Türklerinin tıbbî bakış açılarının da değiştiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi; Asya, Orta; Kültürlerarası Karşılaştırma

ABSTRACT

Acar, H.V., Hacettepe University, Graduate School of Health Sciences, Department of Medical Ethics and History, Doctoral Dissertation, Ankara, 2024. Central Asian Turkish medicine covers the medical practices of Turkish communities spread over a wide geography over a period of hundreds of years. Research in this field to date has focused mostly on Uyghur medical texts. Our aim in this thesis is to examine the medical practices of Central Asian Turkish communities in different periods and to make a comparison on the basis of humoral pathology theory. In the study, medical and non-medical texts written in Turkish in the Central Asian region were examined and the information written on the basis of humoral pathology theory in these works was brought together. Then, the similarities and differences between this information were revealed and possible reasons for this situation were tried to be revealed. Turks living in Central Asia have not adhered to a single medical tradition throughout history, but have adopted different medical traditions. These traditions based on humoral pathology theory are Ancient Greek medicine, Indian medicine, Chinese medicine and Islamic medicine. It has been determined that the medical texts of Christian Turks were written on the basis of Ancient Greek medicine, the texts of Buddhist Turks were written on the basis of Indian medicine and Chinese medicine, and the texts of Muslim Turks were written on the basis of Islamic medicine. According to the information presented within the scope of this thesis study, it can be said that as the religions they belong to change, the perspective of Central Asian Turks on medicine also changes.

Keywords: History of Medicine; Asia, Central; Cross-cultural Comparison

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	iii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iv
ETİK BEYAN	v
TEŞEKKÜR	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
1. GİRİŞ	1
2. GENEL BİLGİLER	4
2.1. Orta Asya Türk Tarihi	4
2.1.1. Gök-Türkler	4
2.1.2. Uygurlar	5
2.1.3. Karahanlılar	6
2.1.4. Çağatay Hanlığı	6
2.1.5. Diğer	7
2.2. Türk dili ve Orta Asya	7
2.2.1. Türkçenin tarihsel gelişim evreleri	7
2.2.2. Eski Türkçe (Kök-Türkçe ve Uygurca) ve eski Türk yazıtları	9
2.2.3. Karahanlı Türkçesi	10
2.2.4. Harezmi Türkçesi (XIV. yüzyıl)	11
2.2.5. Çağatay Türkçesi	12
2.3. Orta Asya Türkleri ve din	14
2.3.1. Eski Türk dini	15
2.3.2. Manihaizm	16
2.3.3. Budizm	18
2.3.4. Hristiyanlık	22
2.3.5. İslamiyet	24
2.4. Orta Asya'da tıp	26
2.4.1. Orta Asya Türk tıbbı	26
2.4.2. Orta Asya'daki diğer tıp gelenekleri	33
3. GEREÇ VE YÖNTEM	42

3.1. Kaynak seçimi	42
3.2. Terminoloji	44
3.3. Kullanılan Kaynaklar	45
3.3.1. Eski Türk yazıtları	47
3.3.2. Eski Uygur Türkçesi	55
3.3.3. Karahanlı Türkçesi eserleri	64
3.3.4. Harezmi Türkçesi eserleri	65
3.3.5. Çağatay Türkçesi (Doğu Türkçesi) eserleri	66
3.3.6. İslam coğrafyacılarının ve seyyahlarının eserleri	68
3.3.7. Diğer	70
3.4. Tez Çalışmasının Sınırlılıkları	70
4. BULGULAR	72
4.1. Eski Türk yazıtları	72
4.2. Manihaizm Çevre Eserleri	72
4.3. Budizm çevre eserleri	72
4.3.1. Uygur Tıp Metinleri	76
4.3.2. Tıp Dışı Metinler	93
4.4. Hristiyanlık Çevre Eserleri	106
4.5. İslami Dönem Eserleri	107
4.5.1. Karahanlı Türkçesi Eserleri	107
4.5.2. Harezmi Türkçesi Eserleri	118
4.5.3. Çağatay Türkçesi (Doğu Türkçesi) Eserleri	118
4.6. İslam coğrafyacılarının ve seyyahlarının eserleri	153
5. TARTIŞMA	154
6. SONUÇ VE ÖNERİLER	165
7. KAYNAKLAR	166
8. EKLER	176
EK-1. Orjinallik Ekran Çıktısı	
EK-2. Dijital Makbuz	
9. ÖZGEÇMİŞ	178

1. GİRİŞ

Türklerin anayurdu/atayurdu olan Orta Asya'ya ilişkin her bilgi, genel Türk tarihi için değer taşır. Bugüne kadar, farklı disiplinlerdeki araştırmacıların yaptıkları çalışmalar, Türk tarihinin bu döneminin aydınlatılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu durum Türk tıp tarihi açısından da geçerlidir ve bu konudaki her tür bilginin incelenmesi, Orta Asya Türk tıbbının daha doğru bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerden itibaren Türklerden günümüze kalan çok sayıda yazılı metin bulunmaktadır. Türkçe olarak yazılmış ilk kayıt ise IV. yüzyıla aittir (1). Bu tarihten günümüze kadar uzanan süreçte, çeşitli içerikteki metinlerde çok sayıda tıbbî bilginin de yer aldığı dikkat çekmektedir.

Türk tarihinin ilk aşamalarından itibaren kayda geçirilmiş olan Türk tıp metinlerinin derlenmesi, Türk tıp tarihi açısından büyük önem taşır. Orta Asya Türk topluluklarına ait metinler incelendiğinde, birbirinden farklı tıbbî anlayışların izleri ile karşılaşılmaktadır. Türklerin farklı tıp anlayışlarına sahip olmalarına neden olan çok sayıda etken söz konusudur. Bu etkenler arasında siyasal ve toplumsal ortam (devletin bir dini resmî din olarak kabul etmesi), içinde yaşanan coğrafi bölge (şehirli, göçebe ve kırsalda yaşayanlar), inanç ortamı (din ile paralellik gösteren tıbbî uygulamalar) ya da ekonomik durum (ticari ya da tarımsal nedenlerle tedavi için kullanılan maddelerin değiştirilmesi) sayılabilir.

Tez çalışmasının inceleme konusu olan alanda Türk topluluklarının tıbbî uygulamaları, çok geniş bir çerçevede bulunmaktadır. Bunlar, yerel ve geleneksel halk hekimliği uygulamalarından, dünyanın diğer bölgelerinde de etkili olduğu bilinen teorik temelli tıp anlayışlarına kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Türklerin tarih boyunca, belirli bir yerde sabit durumda kalmamaları ve farklı coğrafi bölgelerde yaşamış olmaları bu konudaki araştırmaları zorlaştıran bir etkidir.

Bilindiği gibi, kitleler halinde Anadolu'ya göç etmeden önce Türklerin Orta Asya'da buldukları döneme ait tıbbî metinlerin sayısı sınırlıdır. Ülkemizde bu konudaki ilk makaleleri yayımlayıp Eski Uygur tıbbına ait metinleri Türkiye'ye tanıtan kişi, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver olmuştur. Ünver'in 1930'lu yıllarda

yayımlanan üç adet yazısı “Türk Uygur Tababetine Ait Üç Resim”, “Uygurlarda Tababet” ve “Uygur Türklerinde Tababet Esasları başlıklarını taşımaktadır (2-4). Bu üç yayın bu tarihten sonra, Uygur tıbbı ya da Orta Asya Türk tıbbıyla ilgili yapılan yayınların büyük bir bölümüne de kaynaklık etmiştir. Daha sonra bu konuya ilgi gösteren bilim insanları arasında Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya ile Prof. Dr. Ali Haydar Bayat’ın adlarını özellikle anmak gerekmektedir (5, 6). Bu araştırmacıların özelde Uygur tıbbı, genelde ise Orta Asya Türk tıbbı üzerine olan yayınları, sonraki dönemlerde gerçekleştirilen araştırmalar için de yol gösterici olmuştur. Yakın zamanda, Orta Asya Türk tıp metinleri konusundaki en kapsamlı çalışma ise Dr. Mahmut Gürkan tarafından yapılmıştır (7). Gürkan, “Orta Asya’daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” başlıklı doktora tez çalışmasında, Türkçe yazılmış toplam 63 adet tıp metnini, bu konuda çalışan dilbilimcilerle birlikte inceleyerek bir araya toplamıştır.

Bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar Orta Asya Türk tıbbını farklı yönlerden araştırmışlardır. Ancak konunun humoral patoloji eksenli olarak incelenip bu konudaki bilgilerin derlenmesi ve karşılaştırılması da önemli bir inceleme alanıdır.

Tez çalışmasının merkezine aldığımız humoral patoloji teorisi, kökleri Antik Yunan’a dayanan ve etkisini XX. yüzyıla kadar sürdüren bir tıp anlayışıdır. Temelleri M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda Hippokrates tarafından ortaya atılmış olan bu anlayışta önemli olan vücut sıvılarıdır (humor, hılt) (8). Hippokratik teoriye göre insanın sağlıklı olabilmesi için vücut sıvıları arasında belirli bir denge bulunmalıdır. Bu denge bir şekilde bozulduğunda hastalıklar ortaya çıkar. Evren, dört temel element olan Hava, Su, Ateş ve Toprak’tan oluşmuştur. Bu dört elementin karşılığı olarak insan vücudunda bulunan dört sıvı da Kan, Balgam, Sarı Safra ve Kara Safra’dır (9).

Ancak bilimsel tıp dönemi başlayana kadar, dünya üzerinde egemen olmuş tek tıp anlayışı Hippokratik teori değildir. Buna benzer başka tıp anlayışları da farklı zamanlarda farklı kültürlerde etkili olmuşlardır.

Orta Asya özelinde bakıldığında Hint tıbbı, Çin tıbbı, Süryani tıbbı, Tibet tıbbı ve Moğol tıbbı gibi tıp geleneklerinin de Hippokratik teori ile bazı ortak

özellikler taşıdığı görülür. Anılan bu tıp gelenekleri belirli dönemlerde, taşıdıkları adlardan bağımsız olarak, bölgede varlık gösteren başka toplumların da baskın tıp anlayışları hâline gelmiştir. Binlerce yıl boyunca bu coğrafi bölgede yaşamış olan Türk toplulukları da bu etkilenmenin dışında kalmamışlar ve bu tıp anlayışlarından bazılarını benimsemişlerdir.

Türklerin tarih boyunca Asya'nın farklı bölgelerinde yaşadıkları, farklı devletler kurdukları ya da kendileri devlet kurmasalar bile farklı kültür sahalarının etkileri altında kaldıkları bilinmektedir. Bu değişikliklere paralel olarak, Türkler zaman içinde farklı dinlere mensup olmuşlardır.

Mevcut bilgilere göre, tarihsel süreç içerisinde Orta Asya Türklerinin tıbbî anlayışları da sabit kalmamış ve farklı yönlerde değişmiştir. Bu tez çalışmasının amacı, tıp uygulamaları sırasında Orta Asya Türk topluluklarının benimsedikleri humoral patoloji teorisi anlayışlarını ortaya koyarak bunların aralarındaki benzerlikleri, farklılıkları ve bu durumun olası nedenlerini tartışmaktır. Tez çalışmasının hipotezi, Orta Asya Türk topluluklarının farklı dönemler, kültürler ve bölgelerde benimsemiş oldukları birbirinden farklı humoral patoloji anlayışlarındaki temel belirleyici etkenin dinî inanç olduğu yönündedir.

2. GENEL BİLGİLER

2.1. Orta Asya Türk Tarihi

Binlerce yıllık geçmişleri boyunca Türkler sürekli yer değiştirmiş ve geniş bir coğrafi alanda varlık göstermişlerdir. “Orta Asya Türkleri” ifadesiyle aslında, birbirinden farklı gruplar halinde ve bazen aynı anda birbirinden farklı kültür çevreleri içinde yaşamış olan Türk topluluklarını anlamak gerekir. Tarihçilerin anlatımıyla “Türk tarihi, tek bir topluluğun belirli bir bölgedeki tarihi değildir. Türk tarihi çeşitli Türk topluluklarının ayrı bölgelerde ortaya koydukları tarihlerin bütünüdür.” (10). Dolayısıyla “Orta Asya Türkleri” denildiğinde, sürekli olarak belirli bir bölgede yaşamış tek bir toplumdaki söz edilmediğinin bilinmesi gerekmektedir.

Anayurtları Altay-Sayan dağlarının kuzeybatısı olan Türkler, M.Ö. 1700’den itibaren çevre bölgelere yayılmaya başlamışlar ve yaklaşık 1000 yıl süren bu yayılma döneminin sonrasında M.Ö. 700 yıllarında anayurtlarını tümüyle boşaltmışlardır. Milattan sonra da devam eden bu hareketlerle Türkler Doğu, Batı ve Güney yönlerinde yayılarak çok geniş bir coğrafi alanda izler bırakmışlardır (10). Türk topluluklarının zaman içinde Çin, Moğolistan, İç Asya, Afganistan, Hindistan, Güneybatı Sibirya, Rusya, Kafkaslar, Orta Avrupa, Balkanlar ve Anadolu’ya olan göçlerle kurdukları çok sayıda devlet sonrasında, günümüze kadar uzanan büyük bir tarihsel birikim ortaya çıkmıştır.

2.1.1. Gök-Türkler

Tarihte adında Türk sözcüğüne ilk kez yer veren devlet, Gök-Türklerdir. Taşagül, 542-745 yılları arasında varlığını sürdürmüş olan devletin asıl adının Türk (Türük) olduğunu, dünya literatüründe de devletin kendi döneminde kullanılan adının Türk Kaganlığı ya da Türk Devleti olarak geçtiğini, ancak kendi kabul ettiği yazımın Gök-Türkler olduğunu belirtir. Bunu da Gök-Türk isminin Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren Türkiye’de yaygın bir şekilde kullanılıp, toplumsal bellekte bu şekilde yer bulmuş olmasına dayandırır (11).

Çin kaynaklarında Gök-Türk (T’u-chüe) adına ilk kez rastlanılan tarih 542 yılıdır. Bunun Kagan’ın Juan-Juanlara karşı büyük bir zafer kazanarak İl Kagan

unvanını aldığı 552 yılı ise Gök-Türklerin bağımsızlığına tam olarak kavuştukları ve devletin resmen kurulduğu tarih olarak kabul edilmektedir (11).

Gök-Türkler (Türk Kaganlığı), kurulduktan sonra yaptıkları savaşlarla Asya'nın farklı yönlerine yayıldılar ve güçlendiler. Ancak Gök-Türkler bir süre sonra Çin etkisiyle ikiye bölündü ve devlet, 582-630 arasında Doğu Gök-Türk ve Batı Gök-Türk devleti olarak iki parça halinde yaşamaya devam etti. Bu sürecin sonunda 630 yılında ise her iki devletin varlığı da ortadan kalktı (11).

Bunun ardından 682'de kurulan ikinci Gök-Türk devleti ise 742-744 arasında yıkıldı ve bu yıkılan devletin yerine Uygurlar, Büyük Uygur Kaganlığı'nı kurdular. Yıkılan devletin içindeki Gök-Türkler bu tarihten sonra birkaç yüzyıl daha varlıklarını sürdürdüler ve ayaklanmalarla kendilerini gösterdiler. Ancak X. yüzyılın ortalarından sonraki kayıtlarda artık Gök-Türk adına rastlanmaz oldu ve Gök-Türkler tarih sahnesinden silinip gittiler (11).

2.1.2. Uygurlar

Uygur Kağanlığı (744-840) Uygurlar, Karluklar ve Basmıllar tarafından kurulmuş olan bir Türk devletidir. Bu üç grubun oluşturduğu ittifak 742 yılında Doğu Türklerinin devletine (Kök-Türkler) son vermiş ve başkenti Karabalgasun olan Uygur Kağanlığı'nı kurmuştur (12).

Yüzyıllardır göçebe olarak yaşayan Uygurların yerleşik yaşama geçişlerinde, komşuluk yaptığı ve Asya'nın iki gelişmiş uygarlığı olan Çinlilerin ve Soğdların önemli etkileri olmuştur. Böğü Kağan'ın Manihaizmi resmi devlet dini olarak kabul etmesi de bu değişimi hızlandırmıştır. Çünkü Manihaizm'de 'seçkinler' adı verilen sınıf, yerleşik bir din adamları elitiydi ve 'seçkinler'in ibadet etmeleri için de tapınakların yapılması gerekiyordu. Bu ve benzeri olayların etkisiyle, uzun yıllar boyunca geleneksel göçebe yaşam tarzını sürdüren Uygurlar arasında ticaret gelişmiş ve bu da Uygurların yerleşik hayata geçişini hızlandıran bir etken olmuştur (12).

Dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Uygurların Çin karşısındaki etkisi ve baskın konumu zayıflamaya başlamış, bu sürecin sonunda 840 yılında da Kırgızlar, Uygur Kağanlığı'na karşı büyük bir saldırı gerçekleştirip, devleti tümüyle ortadan kaldırmışlardır (12).

2.1.3. Karahanlılar

Karahanlılar, Orta Asya'da 840-1212 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan ilk Müslüman Türk devletidir. Bu konuda farklı görüşler olmakla birlikte R. Genç, Karahanlıların kökenini Uygurların bir kolu olan Yağmalara dayandırır. Ötüken Uygur Devleti 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra Yağmalar batıya doğru göç ederek Kaşgar-Balasagun bölgesine yerleşmişler ve bu devleti kurmuşlardır (13).

Karahanlıların Müslümanlığa geçmeleri, devletin ilk kağanı olan Bilge Kül Kadir Han'ın oğullarından Oğulcak Kadir Han döneminde başlamıştır. Oğulcak'ın kağanlığı döneminde yeğeni Satuk Buğra Kara Han'ın Müslümanlığı seçtiği ve amcasına karşı bir iktidar mücadelesi başlattığı bilinmektedir. Satuk Buğra, amcasına karşı yürüttüğü bu mücadeleyi kazanarak 944-945 yıllarında devletin yönetimini devralmış ve İslamiyeti yayma çabalarını hızlandırmıştır. Karahanlılar, onun öldüğü tarih olan 955-956'dan sonra da Müslüman olmayan Türklere karşı savaşlarını sürdürmüşler ve Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsı gibi farklı Türk kavimlerinin Müslüman olmalarını sağlamışlardır (13).

2.1.4. Çağatay Hanlığı

Bilindiği gibi Cengiz Han öldükten sonra Moğol İmparatorluğu dört oğlu arasında paylaştırılmıştı. Büyük oğlu Cuci Han batıdaki Altın Orda Hanlığı'nda (Cuci Ulusu), ikinci oğlu Çağatay Han Türkistan sahasındaki Çağatay Hanlığı'nda (Çağatay Ulusu), diğer oğlu Hulagu İran-Azerbaycan-Doğu Anadolu sahasındaki İlhanlılar devletinde (Hulagu Ulusu) ve en küçük oğlu Tuluy da Çin topraklarında (Kubilay Ulusu) hüküm sürmeye başlamışlardı. Yani merkezî Moğol devleti (Büyük Kağanlık) Karakorum merkezli bir yönetime sahipken, diğer hanlıklar merkezî Moğol devletine bağlı eyaletler konumundaydı. Orta Asya'da 1227-1345 yılları arasında hüküm süren bir devlet olan Çağatay Hanlığı da adını Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'dan almıştı. Hanlık coğrafi olarak Doğu Türkistan'ın tümü ile Batı Türkistan'ın önemli bir bölümünü kapsamaktaydı (14).

Hanlık, ilk yıllarından itibaren bir yerleşikler-göçebeler mücadelesine sahne olmuştur. Göçebeliği benimsemiş olan Moğollar, şehir hayatı yaşamak istemedikleri

için bunlara kırsal alanlar tahsis edilmiş, şehirler ise Moğol hükümlerine teslim olan yerli halka bırakılmıştı. Bu nedenle şehirlerdeki yöneticilerin çoğu Türk, Çinli ya da İranlıydı. Çağatay hanları ise yalnızca şehirlerin dışında kalıp göçebe hayatı yaşayan halk üzerinde yetki sahibiydiler (14).

Türkler, Çağatay Hanlığı'nın hüküm sürdüğü topraklarda başlangıçta yalnızca, ele geçirilen şehirlerdeki nüfustan ibaretti. Ancak Moğollar Orta Asya'da askerî anlamda giderek büyürken, hem askerî birliklerine hem de kabilelerine, bozkırda yaşayan Türkleri de dâhil etmeye başladılar. Askeri ve sivil Moğol toplumuna bu bozkırlı Türklerin eklenmesiyle nüfus bir anda yüz kata varan artışlar gösterdi, bu da Hanlığın hızla Türkleşmesi sonucunu doğurdu. Bu sürecin sonunda Çağatay Hanlığı, XIV. yüzyıl başlarında artık tümüyle Türkleşmiş bir duruma geldi (14).

Devletin son hanı olan Alaeddin Tarmaşirin Han'ın 1335'de azledilmesi ve katledilmesi, devletin yıkılmasına giden süreci hızlandıran bir olay oldu. Bundan sonra yönetimi, Ulus Emirleri denilen ve askerî ve kabile reisi konumunda olan kişiler ele geçirmeye başladılar. Kısa süren bu zayıflama döneminin ardından da Çağatay Hanlığı tümüyle yok olup gitti (14).

2.1.5. Diğer

Yukarıda sayılan ve arkalarında önemli yazılı belgeler bırakmış olanlar dışında Türkler, özellikle İslam öncesi dönemde Asya kıtasının büyük bölümü ile Avrupa içlerine kadar yayılıp çok sayıda devlet kurmuş ve geniş bir coğrafi alanda hüküm sürmüşlerdir. Bu devletler arasında Saka-İskit Devleti, Hun İmparatorlukları [Asya Hunları, Batı (Avrupa) Hunları ve Orta Doğu Hunları (Ak-Hun Eftalit Devleti)], Tabgaç Devleti, Türgişler, Kırgızlar, Sabarlar, Karluklar, Avarlar, Hazar Hakanlığı, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçaklar) ve Ogurlar (Bulgarlar) sayılabilir (10).

2.2. Türk dili ve Orta Asya

2.2.1. Türkçenin tarihsel gelişim evreleri

Günümüzde Türkçe, Asya'nın en doğusundan Avrupa'nın en batısına kadar uzanan geniş bir coğrafi alanda konuşulan bir dildir. Ancak zaman içinde diğer diller

gibi Türkçe de değişimler göstermiş, farklı bölgelerde farklı şekillerde konuşulup yazılır olmuştur.

Türk dilinin başlangıcından günümüze kadar geçirdiği tarihsel dönemler ile ilgili olarak farklı bölümlendirmeler yapılmıştır. Yaygın kabul gören bir bölümlendirmede Türkçe, yedi ayrı dönem hâlinde incelenir (15):

- 1) Altay Dil Birliği Dönemi
- 2) İlk Türkçe Dönemi-Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic)
- 3) Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe)
- 4) Eski Türkçe Dönemi (VI.-X. yüzyıl)
- 5) Orta Türkçe Dönemi (XI.-XVI. yüzyıl)
- 6) Yeni Türkçe (Yeni Yazı Dilleri) Dönemi (XVI. yüzyıl ve sonrası)
- 7) Modern Türkçe dönemi (XX. yüzyıl ve sonrası)

Bu sınıflamada Eski Türkçe dönemi içinde, Kök-Türklerin ve Uygurların yazılı metinleri bulunmaktadır. Orta Türkçe dönemi kapsamında ise Karahanlı Türkçesi (XI.-XIII. yy), Harezm Türkçesi (XIV. yy), Tarihi Kıpçak Türkçesi (Altın Orda Kıpçak Türkçesi) (XIII.-XVI. yy), Memlûk-Kıpçak Türkçesi (XIV.-XVI. yy) Ermeni Kıpçakçası (XVI.-XVII. yy), Eski Oğuz Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi (XI.-XV. yy) ve Çağatay Türkçesi (XV.-XIX. yy sonu) dönemleri yer almaktadır (15).

Ayrıca Türkçe için bugüne kadar çok sayıda yazı sistemi (alfabe) de kullanılmıştır. Bunlar Göktürk, Mani, Soğut, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryani, İbrani, Grek, Arap, Kiril ve Latin alfabeleri olarak sıralanmaktadır (16).

Tez çalışması kapsamında, Türkçenin geçirdiği aşamaların ve dönemlerin bilinmesi de gereklidir. Çünkü Türk tarihinin bir parçasını, yani humoral patoloji teorisi temelinde Orta Asya Türk tıbbını yazarken, bu konunun Türklerin kendi dilinden nasıl ele alındığının kayda geçirilmesi önemlidir. Ayrıca ön incelemeler sırasındaki okumalarda, çeşitli alanlarda yapılan araştırmalarda bu tür bir yolun izlendiği görülmüştür. Tarihsel süreç içinde Türk dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili eserler incelenirken, Karahanlı Türkçesi eserleri, Çağatay Türkçesi eserleri vb. sınıflandırmalar yapılarak araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle tez çalışması için izlenen yollardan birisi, dönemsel dil temelli eser incelemesi olmuştur.

2.2.2. Eski Türkçe (Kök-Türkçe ve Uygurca) ve eski Türk yazıtları

Eski Türk yazıtları

Eski Türk yazıtları, Türk dili ve tarihi için çok değerli birer hazine konumundadır. Eski Türk yazıtları ifadesi ile Orta Asya'nın farklı bölgelerinde bulunan ve büyük çoğunluğu taşa kazınmış olan metinler kast edilir. Bu yazıtlar Orhun/Orhon yazıtları ya da Göktürk/Köktürk yazıtları olarak da bilinirler. Yazıtlarda kullanılan alfabe (yazı) Eski Türk yazısı, Eski Türk runik yazısı, Göktürk yazısı, Runik yazı ya da Orhon alfabesi olarak adlandırılır (17). Bu yazıtların dili olan Türkçeye ise Eski Türkçe denir ve bu Türkçe temel olarak iki farklı diyalekte ayrılır: Orhun Türkçesi (Kök-Türkçe) ve Uygurca. Genel olarak Eski Türkçe, I. Türk Kağanlığı (550-630), II. Türk Kağanlığı (680-745), Ötüken Uygur Kağanlığı (745-830) ve Koço Uygur Hanlığı'nda (850-1250) konuşulan dildir (1).

Orta Asya'nın farklı bölgelerinde 600 civarında runik yazıt bulunur. Eski Türk harfli bu yazıtlar, Türkçe yazılmış olan ilk belgelerdir. Eski Türk yazıtları arasında en bilinenleri Kül Tegin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarıdır. Ancak bunlardan başka da Moğolistan Rusya, Kırgızistan ve Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde çok sayıda Türk harfli yazıt bulunur (17).

Yazıtların büyük çoğunluğu taşlar üzerine işlenmiş olmakla birlikte, kâğıtlar ya da çeşitli eşyalar üzerine yazılmış metinler de Eski Türk yazıtları kategorisine dâhil edilmektedir (18).

Kök-Türkçe

Kök-Türklere ait olan metinlerin yazılmış olduğu Eski Türk yazısının, 38 harfli bir alfabesi vardır. Bu alfabeyle kağıda yazılmış olan tek metin *Irk Bitig*'dir, bunun dışındaki tüm metinler taşa kazılı metinlerdir ve bu yazıtların halen bilinen sayısı 13'dür (19).

Uygurca

Ötüken Uygur Devleti yıkıldıktan sonra Uygurlar, Tarım havzasında yerleşmişlerdir. Bu yerleşim döneminde verdikleri eserlerde kullandıkları edebî dil,

Eski Uygurca ya da Eski Uygur Türkçesi olarak adlandırılır ve Eski Uygurca, Türkçenin hemen hemen tüm lehçelerinin ana kaynağı olarak kabul edilir (19).

Uygurların Ötüken bölgesinden Tarım havzasına yer değiştirmesiyle paralel giden, Uygurcanın gelişim ve değişim sürecindeki önemli etkenler ise din ve kültür değişikliği, yerleşik yaşama geçiş ile göçlerdir. Uygurların Manihaizm'i ve Budizm'i kabul etmeleri ve bu amaçla çeviriler yapmış olmaları, Türkçenin söz dağarcığını genişleten bir etken olmuştur (19).

Eski Uygurca metinlerin büyük çoğunluğu dinî içeriklidir ve bu nedenle bu eserler din temelli bir sınıflama altında incelenir: Manihaist Uygur metinleri, Budist Uygur metinleri, Hristiyan Uygur metinleri ve İslamî Uygur metinleri (20).

Uygurca eserlerin yazımında Kök-Türk, Uygur, Soğd, Mani, Brahmi ve Tibet gibi farklı alfabeler kullanılmıştır (1, 19).

Tez çalışmamızda yararlanılan metinlerin büyük çoğunluğu Eski Uygurcadır. Geniş bir zaman dilimine yayılmış olan bu metinlerin hangi devlet/siyasi yapı sınırları içinde yazılmış olduğunu saptamak her zaman mümkün olamamaktadır. Ancak araştırmacılar dil özelliklerini inceleyerek, Manihaist ve Budist metinlerin VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyıl sonları arasında yazılmış olduğunu belirtmektedir (21).

2.2.3. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesi (Hâkâniye Türkçesi), X. yüzyılın başlarında Orta Asya'da Mâverâünnehir ile Doğu Türkistan arasındaki bölgede kurulmuş olan Karahanlı Devleti'nin kullandığı yazı dili için kullanılan bir adlandırmadır. Karahanlı Türkçesi, Doğu Türkçesi olarak da bilinen Çağatay Türkçesinin temelini oluşturmaktadır ve Orta Türkçe döneminin ilk yazı dilidir. Karahanlı Türkçesi kelime hazinesi bakımından Eski Türkçeden daha zengindir. Bu dönemde Budizmle ilgili sözcüklerin azaldığı, Arapça ve Farsça kaynaklı İslâmiyet ile ilgili sözcüklerin arttığı görülür (22).

Karahanlı Türkçesi eserleri arasında tıbbî bir metin yoktur. Günümüze kadar ulaşan Karahanlı Türkçesi eserleri şunlardır: *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lügati't-Türk*, İlk Kur'an tercümeleleri ve *Atebetü'l-Hakayık* (22).

Kutadgu Bilig, Balasagunlu Yusuf (Yusuf Has Hacib) tarafından yazılmış olan manzum bir siyasetname/nasihatname örneğidir, yazımı 1069/1070'de tamamlanmıştır. *Kutadgu Bilig*'in sözcük anlamı mutlu olma bilgisidir. Eser devlet adamlarına yönelik olarak hazırlanmıştır, içinde devlet yönetimi ve siyaset bilgisine ilişkin bilgiler ve öğütler barındırır. Eserde dört temel karakter vardır. Bunlardan Küntogdı hükümdardır, düzeni ve adaleti temsil eder; Aytoldı vezirdir, kutsallığı, devleti, ikbali temsil eder; Ögdülmiş vezirin oğludur, anlayışı, akli temsil eder; Ogdurmuş ise Ögdülmiş'in yakınıdır, akıbeti, mistik değerleri temsil eder.

Dîvânü Lügati't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072-1077 yılları arasında yazılmış olan eser Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Eserin hazırlanış amacı Araplara Türkçe öğretmektir. Sözcüklerin anlamını açıklamak için yalnızca karşılıklar verilmemiş, bunun yanında çok sayıda örnek atasözü ve dörtlükler ile de anlamlar pekiştirilmiştir.

Atebetü'l-Hakayık, öğütler ve ahlaki bilgiler içeren manzum bir eserdir. Eser XII. yüzyılda Yükneki Edib Ahmed tarafından yazılmıştır (20).

2.2.4. Harezmi Türkçesi (XIV. yüzyıl)

Harezmi olarak bilinen coğrafi bölge, Amuderya (Ceyhun) ırmağının aşağı yatağının doğusunda ve batısında bulunan ve bugünkü Türkmenistan ve Özbekistan sınırları içinde kalan yerlerdir. Harezmi Türkçesi ile kastedilen yazı dili ise bu bölgeye XI. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlayan Türk boylarının bölgeyi Türkleştirmesi sonrasında, XIII. ve XIV. yüzyıllarda gelişen yazı dilidir. Harezmi Türkçesi eserlerinin bir bölümü Arap harfleriyle, bir bölümü de Uygur harfleriyle yazılmıştır (23).

Harezmi Türkçesi eserleri arasında tıbbî bir metin yoktur, var olan eserlerin büyük bir bölümü de dinî içerik taşımaktadır. Harezmi Türkçesi eserlerinin başlıcaları şunlardır (20, 23):

Mukaddimetü'l-Edeb (Edebi Öğrenime Giriş): Arapça öğrenmek isteyenler için hazırlanmış pratik bir sözlüktür ve *Dîvânü Lügati't-Türk*'ten sonra en zengin kelime hazinesine sahiptir.

Nehcü'l-Feradis (Cennetlerin Açık Yolu): Halka dini bilgiler ve yararlı öğütler vermek amacıyla yazılmıştır.

Mu'inü'l-Mürîd (Müridin Yardımcısı): Dinî konulardan ve tasavvuf adabından bahsetmektedir.

Kutb'un *Husrev ü Şirin*'i: Nizami'nin bir aşk öyküsü olarak yazdığı Hüsrev ü Şirin'in Türk edebiyatındaki ilk çevirisi olarak bilinmektedir.

Kıssasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları): İbret alınması için yazılmış peygamber hikâyeleri ve menkıbeleridir.

Kur'an çevirileri: İslamiyetin Türkler arasında yayılması sırasında yapılan çevirilerdir.

Miracname: Dinî içerikli bir eserdir.

İbni Mühenna Lügati (*Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisan*) (İnsanın Güzel Sıfatları ve Dilin Büyüklüğü): Arapça-Türkçe-Moğolca bir sözlüktür.

Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler: Bu devletlerin diplomatik yazışma belgeleridir.

2.2.5. Çağatay Türkçesi

Çağatay Türkçesi, Karadeniz'in ve Kafkasların doğusunda yaşayan Müslüman Türklerin XV.-XX. yüzyıl arasında kullandığı yazı dilini ifade etmek için kullanılan bir tanımlamadır. Bu dil için Çağatay Dili, Çağatayca, Doğu Türkçesi ya da Eski Özbekçe gibi isimlendirmeler de yapılmıştır. Çağatay döneminin ünlü edebiyatçısı Ali Şir Nevâyî, kendi konuştuğu ve yazdığı dil için "Türkçe", "Türk tili" ya da "Türkî" sözcüklerini kullanmıştır.

Çağatay Hanlığı dışında İlhanlı ve Timur devletlerinin saraylarında da Çağatay Türkçesinin konuşulduğu bilinmektedir (20).

Zengin bir edebiyata sahip olan Çağatay Türkçesinin başlıca yazar ve şairleri Sekkâkî, Haydar Harezmi, Lûtfî, Yusuf Emîrî, Ahmedî, Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Baykara gibi isimlerdir. Bu yazar ve şairlerin verdikleri eserler dışında Çağatay Türkçesiyle yazılmış sözlükler de bulunmaktadır. Bunlar arasında *Abuşka Lugati*, *Kitâb-ı Zebân-ı Türkî*, *Senglâh Lugati*, *Hulâsa-i Abbasî* ve *Fethali Kaçar Lugati* sayılabilir (20).

Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin bir araya getirildiği yazma eserlerdir ve Yesevî'nin Karahanlılar döneminde yaşadığı bilinmektedir. Ancak hikmet adı verilen bu eserler, kendisinin yaşadığı dönemden çok sonraları

kayda geçirildiği ve bu hikmetler de Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini gösterdiği için *Dîvân-ı Hikmet*, Çağatay Türkçesi eserleri arasında değerlendirilmiştir (20).

Son olarak, Çağatay Türkçesiyle yazılmış bazı tıp eserleri de vardır (24-29):

İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı: Çağataycanın son dönemi olan XVIII.-XIX. yüzyıllara ait olan eserin nüshası halen kayıptır. Dinî içerikli bir giriş bölümünden sonra eser, nabız tanısı ve idrar muayenesi bölümleriyle başlar, mizaçlar ve hıtların özellikleri ile devam eder, peşinden de farklı hastalıklar/yakınmalar için önerilen tedaviler sıralanır. Eserin yazımında gözetilen temel anlayışın Yunan-İslam tıbbı olduğu, ancak bunun yanında halk hekimliği uygulamalarına dair örneklerin de tedavide önerildiği dikkat çeker (24).

Tabîblik kitâbi: Eser Seyyid Subhan Kulı Muhammed Bahadır Han (*Sayyid Subhân Qulî Muḥammad Bahādur khan*) tarafından XVII. yüzyılda yazılmıştır (Macar Bilimler Akademisi Kütüphane ve Bilgi Merkezi'nin Doğu Koleksiyonu Török O. 38). Toplam 53 bab ve bir ekten oluşan *Tabîblik kitâbi*'ndaki bazı bölümler şunlardır: hamama girme, macunlar, baş ağrısı, göz ağrısı, kulak ağrısı, öksürük, kusma, mide ağrısı, idrar tutulması, karaciğer hastalıkları, hemoroid, gut, infertilite, jinekolojik konular, yaralar, siyatik, nasır, uykusuzluk, epilepsi. Eserde tıbbî konular dışında sivrisineklerin uzak tutulması, güvelerden kurtulma, kayıp eşyaların bulunması ve hırsızların bulunması gibi konularda da bilgiler yer alır. *Tabîblik kitâbi*'nda Yunan-İslam tıbbı, Tıbb-ı Nebevî ve halk tıbbı gibi farklı tıbbî anlayışlar bir aradadır (25).

Tabîbçılık: Eser, XX. yüzyılın başlarında yazılmıştır ve halen İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu'nda bulunmaktadır (Jarring Prov. 24). Eserde düzenli bir başlıklandırma ve bölümlendirme yoktur. İçeriğinde hem tıbbî hem de tıp dışı konular yer alır (26).

Tıb-Nâme-i Türkî: Yazarı bilinmeyen *Tıb-Nâme-i Türkî* ile *Tabîbçılık* arasında büyük benzerlikler vardır ve muhtemelen her iki eser de ortak bir kaynağa sahiptir. *Tabîbçılık* ile karşılaştırıldığında *Tıb-Nâme-i Türkî* yedi sayfa daha uzundur (27).

Risâle-i Tıbb: Eserin yalnızca birkaç sayfası üzerinde çalışılmıştır ve yazarı, yazım tarihi, müstensihî ve istinsah tarihi hakkında bilgi yoktur [A.M. Muginov Kataloğu A275 (643 ç)]. Kaya'ya göre “konu başlıklarında yer alan Farsça terkipler,

bunların Türkçe karşılıklarından sonra konu ile ilgili Farsça birer rubainin yer alması, bu eserin Farsça manzum bir tıp metni veya metinlerinden meydana getirilmiş bir derleme olduğunu göstermektedir” (28).

Geç Dönem Doğu Türkçesinde Geleneksel Tıp Kitabı: Eserin yazarı, yazım tarihi, müstensihi ve istinsah tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. XX. yüzyılın başlarında kopyalanmış olan eser, İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu’nda bulunmaktadır (Jarring Prov. 351). Evren ve insanın yapısı hakkındaki genel bilgilerin ardından eserde çeşitli hastalıkların tedavileri hakkında bilgiler verilir. Sonda ise hırsızlara karşı alınacak önlemler ve bazı muskalar yer alır (29).

Tıbbî Eser (Jarring Prov. 357): Yazıldığı yıl (1881-1882) dışında eser hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Günümüz Türkçesine, tez çalışmamız için Dr. Öğr. Üyesi Nuray Güneş tarafından çevrilmiş olan eser İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu’nda bulunmaktadır (Jarring Prov. 357). Pratiğe yönelik bir el kitabı niteliğindedir.

2.3. Orta Asya Türkleri ve din

Orta Asya’da yaşayan Türk toplulukları tarih boyunca farklı farklı dinlere inanmışlardır. Eski Türk inancı olan Gök Tanrı dini dışında Türklerin mensup oldukları bu inançlar Totemizm, Animizm, Şamanizm, Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık, Musevilik ve Zerdüştlük olarak sayılabilir (30).

Ancak bunlar tarihsel süreç içinde, belirli tarihlerle ve kesin çizgiler ile birbirlerinden ayrılacak din dönemleri olarak görülmemelidir. Bazı dinler için resmî kabul tarihleri biliniyor olsa da tüm Türklerin belirli bir tarihte bir dinden vazgeçip aynı anda yeni bir dine inanmaya başlamış olmaları gibi bir durum söz konusu değildir. Aynı zaman diliminde Asya’nın farklı bölgelerinde farklı Türk toplulukları yaşamış olduğu için, aynı anda farklı Türk gruplarının farklı dinlere mensup oldukları bilinmektedir.

2.3.1. Eski Türk dini

Eski Türklerin hangi dine mensup oldukları konusu, uzun süredir tartışılan ve üzerinde tam bir görüş birliğinin sağlanamadığı bir konu olmakla birlikte, tek Tanrı varlığını esas alan Kök Tengri inancının, tüm Türklerin ortak ve temel inancı olduğu söylenebilir (31).

Eski Türklerin inanç özellikleri arasında Atalar Kültü, Yer-Su Kültü, Ağaç-Orman Kültü, Su-Pınar-Irmak-Göl-Kaya Kültü, Ateş ve Ocak Kültü de yer alır ve bu varlıklar kutsal kabul edilerek saygı gösterilir (32). Dolayısıyla yaratıcı Tanrı yanında doğa güçlerine ve varlıklarına da “itikat ve hürmet” edilir. Ancak Türkler dağ, deniz, toprak, ırmak, ateş, su, güneş ve ay gibi varlıklara güç ve kutsallık atfetmelerine karşın, bunlara Tanrı özelliği yüklemeler ve yalnızca tek bir Tanrı’ya tapınırlar (33).

Bu inanç uyarınca; evrendeki her şeyi yaratan bir Tanrı’nın var olduğuna inanılır, ölümden sonra da bir yaşamın bulunduğu kabul edilir, bu dünyada yapılan iyi davranışların ölümden sonraki yaşamda ödüllendirileceği beklenir ve hem Tanrı adına hem de önceden hayatını yitirmiş büyükler adına kurban kesilmesi gerektiğine inanılır. Bunun dışında kıyamet düşüncesi ile sevap (muyan) ve günah (yazuk) kavramları da eski Türk dininde görülen özellikler arasındadır. Ayrıca araştırmacılar, kesin kanıt bulunmasa da eski Türk dininde oruç, namaz, dua ve bedduanın da bulunduğu görüşünü ifade ederler (33).

Eski Türklerde yaşamın ölümden sonra da sürdüğüne inanılırdı. Hakanların ya da yüksek makamlardakilerin atlarıyla birlikte gömülmesi, bu anlayışın bir yansıması olarak görülür. Kurban kesme âdeti Eski Türklerde, Tanrı’ya ulaşmanın bir yolu olarak görülür ve genelde atlar kurban edilirdi. Ölümünün ardından düzenlenen yas törenlerinde, ağlayıp gözyaşı dökmek ve yüzünü gözünü çizmek, yaşanan acının dile getirilmesi amacını taşır. Ayrıca yine yas için ölenin eşi ya da yakın kadın akrabaları saçlarını keserler, ölen kişinin de atının kuyruğu kesilir. Ölenler için ayrı bir çadır hazırlanarak üstüne siyah ya da gök renkli bir bez bağlanırdı. Türk kültüründe, ev dışındakilerin ölü evine yemek getirmelerinin nedeni, cenaze evinde ya da cenaze çadırında ocak yanmasının hoş karşılanmamasıdır. Ölen kişinin elbiseleri, kişisel eşyaları, yiyecek, içeceklerle birlikte gömülür. Ölü aşı vermek için kesilen hayvanlar, ölenin öbür dünyaya giderken bineceği hayvanlardır.

Ölen kişi bir kahraman ya da Hakan ise, mezarının başına, hayattayken öldürdüğü kişi kadar balballar dikilirdi. Balbalların sayısının çok olması, düşman toplumları korkutarak etkilemek amacını taşıdığı gibi, bu balbalların öbür dünyada ölen kişiye hizmet edeceğine de inanılırdı (33).

2.3.2. Manihaizm

Manihaizm, III. yüzyılda yaşamış olan Mani (216-277) tarafından kurulmuş olan düalist bir dindir. Bu düalizmde birbirine zıt konumda olan ‘iki prensip/kök’ bulunur: ışık ile karanlık ya da iyilik ile kötülük. İnsanın bedeni kötülüğü ve karanlığı temsil ederken, ruh da iyiliği ve aydınlığı temsil eder. İnsan bedeninde bir arada mevcut olan bu iki karşıt prensip birbiriyle sürekli bir mücadele hâlinindedir (34).

Manihaizmdeki ilk insan, karanlık ile savaşında başarılı olabilmesi için kullanacağı silahlar olan ‘beş unsur’ ile yani Hava, Rüzgâr, Işık, Su ve Ateş ile donatılmıştır. Bu beş unsur hem dünyayı hem de canlıları oluşturan unsurlardır. Bu beş unsura karşılık olarak Eski Türkçede Tanrı sözü de kullanılmıştır: *tintura teŋri* (Hava Tanrısı), *yêl teŋri* (Rüzgâr Tanrısı), *yaruk teŋri* (Işık Tanrısı), *suv teŋri* (Su Tanrısı) ve *ot teŋri* (Ateş Tanrısı) (34).

Manihaizmde toplum, ‘seçkinler’ ve ‘dinleyiciler’ olarak iki gruba ayrılmıştır. Dinî görevlerini tümüyle yerine getirmekle yükümlü olan seçkinler, toplumun dinî törenlerini de düzenlerler. Manihaistler için eline, diline ve gönlüne sahip olmak önemlidir ve bunlar “üç mühür” olarak adlandırılır. Elin mührü ile kastedilen, canlıları öldürmemek ve bitkilere zarar vermemektir. Dilin mührü et yememek, içki içmemek ve kötü söz söylememektir. Gönlün mührü ile kastedilen ise evlenmemek ve cinsellikten uzak kalmaktır (34).

Uygurlar Manihaizmi 763 yılında resmî din olarak kabul etmişlerdir (12). Bu kabulden sonra da Manihaizm, Uygurları Budizm gibi farklı alanlarda etkileyen bir din olarak ortaya çıkmıştır. Manihaizm’in bu etkileri siyaset, takvim sistemi, yazı sistemi, edebiyat ve sanat gibi alanlarda kendini gösterir (35).

Manihaizm’deki beş element ilk bakışta, diğer tıp geleneklerindeki beş elemente benziyor gibi görünür. Ancak Uygurca yazılmış Manihaist metinlerde, bu elementlerin karşılığı olarak vücutta hıltların (humor) bulunduğu, bu elementlerin

tanı ve tedavi işlemlerinde kullanılabileceğine ya da bu beş elementin sağlık ve hastalık ile ilişkilendirildiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Diğer dillerde yazılmış Manihaist metinlerde de bu tür bir bağlantı olduğuna dair bir bilgi yoktur (36). Yani Manihaist literatürdeki bu beş element, yalnızca evrenin oluşumunu ve Manihaizm'in felsefesini anlatmak için kullanılan kavramlar olup, tanı ve tedavi süreçleriyle ya da genel olarak sağlıkla bağlantılı kavramlar değildir.

Manihaizm'in tıbbı karşı bakış açısı ise tartışmalı bir konudur. Manihaizm geniş bir zaman dilimi içinde geniş bir coğrafyada etkisini gösteren bir din olduğu için tek ya da standart bir tıbbî uygulamadan söz etmek mümkün olmasa da bu konuda genel bir anlayışın var olduğu söylenebilir. Manihaizm hakkında klasik bilgiler, bu dinin bedene önem vermediği ve hatta tıbbî uygulamalara karşı çıktığı yönündedir. İlaç kullanmak, dinin yasakları/yapılmaması gerekenleri arasındadır ve ilaç kullanma durumunda rahiplerin günah çıkartması gerektiği ifade edilir (37).

Manihaizm'de 'seçilmişler'in yani din adamlarının uyması gereken bazı kurallar vardır ve "eline mühür vurmak" ile ilgili olan ikinci emirde şiddete başvurmak yasaklanmıştır. Bu emrin kapsamına, küçük canlıların ve bitkilerin yok edilmesi ya da bunların yaralanması da girmektedir. Hatta ilaveten, büyücülerin (şaman, kam) yaraları iyileştirmek ve hastaları tedavi etmek için kullandıkları ilaçlar ve tıbbî karışımlar da şiddete başvurmama emri içine dâhil edilmiştir. Çünkü dinin gereği olarak, Manihaizmde doğanın en küçük bir parçasına bile saygı göstermek gerekmektedir (38).

Manihaizm'in sağlığa ve hastalığa bakışı, dinin temellerini oluşturan görüşlerin etkisi altındadır. Yukarıda da belirtildiği gibi beden karanlığı/kötülüğü, ruh da ışığı/iyiliği temsil eder. Işık ile karanlık (iyi ile kötü) arasında sürüp giden savaştan dolayı, bedenimize ait olan ruh, daimî bir ızdırap çekme hâli içindedir. Ancak bu ızdırap çekme durumunu, mutlak bir çaresizlik olarak da görmemek gerekir. Çünkü aslında ruhun çektiği ızdırabı dindirmek ve ruhu bu durumdan kurtarmak mümkündür. Bunun yolu ise seçilmişlere sadaka sunmaktan geçer. Çünkü manastırlarda yaşayan seçilmişler, kendilerini bu dine vakfetmiş olan kişilerdir. Seçilmişlerin, kendilerine sunulan sadaka yiyecekleri sindirmeleri, bu yiyeceklerin içinde hapsedilmiş durumda olan ışık parçacıklarının serbestleşmesine neden olur ve bu durum da Manihaizm'in amaçlarına uygundur. Yani seçilmişlerin yemek yemeleri

ve sağlıklı bir vücuda sahip olmaları, dünyadaki ışık miktarını artırdığı için ruhun özgürleşmesine aracı olan bir etkinliktir. Bu nedenle sağlıklı bir beden, ruhun özgürleşmesine katkı sağlayan bir işlev üstlenmiş olur (39).

Bunun dışındaki bazı belgeler de Manihaizm'in bedeni ya da sağlığı göz ardı ettiği yönündeki klasik görüşün doğru olmayabileceğini ya da her zaman uygulanmadığını düşündürmektedir. Örneğin Eski Uygurca bir manastır yönetmeliğinde buna ilişkin önemli bilgiler yer alır. Buna göre, Manihaist manastırlarda din adamları yanında hekimler de (*otaçı*) bulunmaktadır ve kural olarak bu hekimlerin cemaatin diğer üyeleriyle birlikte yaşamaları gerekmektedir. Ayrıca manastırlarda, hasta 'seçilmişler' için, bir tür revir odası sayılabilecek özellikte ayrı bir oda tahsis edilmiştir ve bu hastalarda ilaç tedavisinin uygulanmasının bir zorunluluk olduğu kayda geçilmiştir (40).

Dolayısıyla burada şu tür bir anlayışın varlığından söz edilebilir: Manihaizm aslında bedene önem vermez. Beden, karanlığın temsilcisi olduğu için onun acı çekmesiyle ya da hastalanmasıyla ilgilenmez ve hatta onu iyileştirmeye bile değer görmez. İnsan bedeni ancak, ruhun kurtuluşunun aracı hâline geldiğinde, yani seçilmişlerin yiyecekleri sindirip yiyecekler içindeki ışığı özgürleştirme sürecine katkıda bulunduğunda, önem verilmeye değer hâle gelir. Bu nedenle, herhangi bir hastalık ya da ızdırap durumunda ilk olarak ilaca başvurmamalı, ilaç dışında kalan dua ve büyü gibi yöntemlere öncelik verilmelidir (39).

Ancak tüm bu verilere karşın Manihaistler, sağlığa önem verip hastalık durumunda tedaviyi reddetmemekle birlikte, bunu belli bir tıp anlayışı çerçevesinde yapmazlar. Ya da başka bir ifadeyle, henüz Manihaistlerin belirli bir tıp anlayışına sahip olduğuna ilişkin elimizde yeterli bilgi ve belge yoktur. Bu nedenle mevcut bilgilere dayanarak, ne Orta Asya Türk tıbbı açısından ne de dünya ölçeğinde, Manihaizm'e özgü olan ya da Manihaistlerin takip ettikleri belli bir tıp anlayışının bulunmadığı sonucuna varılabilir.

2.3.3. Budizm

Budizm M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda Hindistan'ın kuzeydoğusunda, Brahmanizm'e tepki olarak ortaya çıkmış olan ve nefis terbiyesi, ahlaklı olma ve tüm canlılara saygı gösterme gibi ilkeleri benimseyen bir dindir. Tarih boyunca birçok

toplumu etkilemiş olan Budizm'in, günümüzde başta Asya olmak üzere dünyanın hemen her köşesinde inananları bulunmaktadır (41).

Budizm'in kurucusunun ilk adı Siddharta Gotama Sakyamuni'dir, kendisine sonradan verilen Buda ismi/ünvanı ise "aydınlanan, aydınlanmış" anlamına gelir. Soylu bir ailenin üyesi olan Prenses Siddharta, yaşamını 29 yaşına dek bir sarayda, dış dünyadan uzak bir şekilde, lüks ve debdebe içinde geçirmiştir. O yaşa geldiğinde, saray dışında karşılaştığı bir keşişin etkisiyle, ailesi de dâhil olmak üzere sahip olduğu her şeyi terk ederek bir zahit gibi yaşamaya başlar. Bu şekilde geçirdiği altı yılın sonunda ise bir incir ağacı altında iken aydınlanır, yani Nirvana'ya ulaşır. Çünkü artık yaşamın birbirine zıt her iki uç noktasını da görüp yaşamıştır; ne zevk ve sefa içinde yaşamamanın ne de kendini dış dünyadan soyutlayıp münzevî bir hayat sürmenin insanı gerçeğe ulaştırmayacağını anlamıştır (41).

Kötümser bir bakış açısına sahip olan Budizm, yaşamın ızdıraplarla dolu olduğunu kabul eder. Budizm'de dört kutsal gerçek vardır: 1. İnsanın varlığı ızdıraplarla doludur. 2. ızdırapların nedeni arzular ve hırslardır. 3. ızdıraplardan kurtulmanın yolu dünyevî arzulardan kurtulmaktan ve Nirvana'ya ulaşmaktan geçer. 4. Nirvana'ya ulaşabilmek için Buda'nın sekiz basamaklı yolundan geçmek gerekir. Bu sekiz basamak ise temelinde erdem olan davranış kalıplarını içerir. Ahlak, meditasyon ve hikmet başlıkları altında yer alan bu sekiz basamak/dilim; doğru söz, doğru davranış, doğru yaşam, doğru muhakeme, doğru meditasyon, doğru anlayış, doğru düşünce ve doğru niyet şeklinde sıralanmıştır. Genel anlamda Budizm insanın bedenini de zihnini de kontrol etmesi gerektiğine ve hırstan, kinden, nefretten, şehvetten uzak durmasının önemine vurgu yapar (41).

Budizm, ilk ortaya çıktığı zamandaki anlayışı aynı şekilde koruyarak kalmamış, zaman içinde çeşitli değişikliklere uğrayarak IX.-XI. yüzyıllar arasında günümüzdeki şeklini almıştır. İçinde çok sayıda mezhep barındıran Budizm'de temel olarak iki ana mezhep vardır: *Mahāyāna* (büyük araç) ve *Hīnayāna* (küçük araç) (41). Bu ikisini ayıran en temel özellik; *Hīnayāna*'nın bireysel kurtuluşu, *Mahāyāna*'nın ise herkesin kurtuluşunu hedef almasıdır (42).

Budizm'de farklı mezhepler farklı metinleri kutsal kitap olarak kabul ederler. Aslında Budizm'in bir kutsal kitabı yoktur. Ancak Buda'nın ölümünden sonra onun takipçileri, sözlerinin ve yaptıklarının unutulmaması için bunları kayda geçirmek

istemişlerdir. Farklı zamanlarda yazılmış olan bu metinler Pali dilinde yazıldıkları için “Pali metni/Pali kanonu” olarak bilinirler. Mezheplerin kutsal kitap olarak kabul ettikleri ve içinde Budizmin usul ve esasları, Buda’nın vaazları ve müritleriyle konuşmaları, Buda’nın düşüncelerinin yazılı olduğu bu kutsal metinlere, Tipiṭaka ya da Tripiṭaka adı verilir (41).

Budizmde “üç cevher” kavramı vardır. Bu “üç cevher” Buda (*Buddha*), doktrin (*dharma*) ve cemaattir (*sangha*) (41).

Diğer Hint dinlerinde olduğu gibi Budizm’de de *karma* ve reenkarnasyon inançları bulunur. Sözcük anlamı olarak “iş, davranış” anlamına gelen *karma*, kişinin kendi özgür iradesiyle gerçekleştirdiği eylemleri ve bunların sonuçlarını ifade eder. Bu inanaşa göre kötü eylem kötü bir sonucu, iyi eylem ise iyi bir sonucu doğurur. Reenkarnasyon (*samsāra*) ise dünyaya tekrar tekrar gelme anlamında bir sözcüktür. Her yeniden doğuş yeni bir ızdırap ve çile kaynağıdır. Yeniden doğuşlarda yalnızca insan olarak değil, var olan tüm canlı varlıkların formunda dünyaya gelmek mümkündür. Ayrıca Budistlerin uymaları gereken beş emir vardır. Bunlar öldürmemek, çalmamak, duyuları yanlış yöne çevirmemek, yalan söylememek ve içki kullanmamaktır (41).

Bunlar dışında dua, hac, tapınak, kutsal günler, mezar ziyareti gibi kavramlar da Budizm’in bünyesinde yer alan inanç özellikleri arasındadır (41).

Budizmin tıp ile ilişkisine bakınca, tarih boyunca Budizm ve tıbbın hemen hemen her zaman iç içe olduğu görülür. Budizm Tanrı’nın varlığı ya da yokluğuyla ilgilenmediği için yayıldığı coğrafyalardaki toplumların inançlarını da benimsemiştir. Bu kapsamda Budizm, Ayurvedik metinlerde belirtilen etkenler dışında ruhlar, cinler ve şeytanları da hastalık nedeni olarak görür (42).

Çok sayıda Budist metinde, Buda’nın hekimlik özelliğine vurgu yapılır. Bu metinlere göre Buda, bir hekimde bulunması gereken özelliklerin tümüne sahiptir ve hatta tüm zamanların en büyük hekimidir. Buda, yaşadığımız evrendeki dört asil gerçeği, bir hekimin bilmesi gereken dört bilgiye benzetir. Bunlar; 1- Bu dünyada hastalıkların mevcut olduğu ve bunların ızdırap kaynağı olduğu gerçeği, 2- Bu hastalıkların kaynağının Yel, Safra, Balgam ya da hırs ve cehalet olduğu gerçeği, 3- Bu hastalıkların farklı yöntemlerle tedavi edilebileceği gerçeği, 4- Hastalıkların temel tedavisinin doğum ve ızdırap nedenlerini ortadan kaldırmak olduğu gerçeğidir.

Görüldüğü gibi Budizm'in temelinde bulunan "dört asil gerçek" de tıbbî terimlerle ifade edilirler (43).

Türklerin Budizm'le ilişkisine bakılınca ilk akla gelen şey Uygur Budizmidir. Ancak Türk topluluklarının Budizm geçmişi VIII.-IX. yüzyıldan daha gerilere, Hunlar dönemine (IV.-V. yüzyıllar) rastlar. Bir Hun devleti olan Geç Chao devleti (319-352) Budizm'i kabul eden ilk Türk devletidir (44).

Çeşitli kaynaklarda Gök-Türkler döneminde de Budist ibadet mekânlarının inşa ettirildiğine ve Budist metinlerin Türkçeye çevrildiğine ilişkin bilgiler bulunur. Ancak tüm bunlara karşın, Gök-Türklerin "devlet ve millet hâlinde" din değiştirip Budist oldukları yönünde bir bilgi mevcut değildir (11). Dolayısıyla, Türklerin bugünkü Moğolistan topraklarında yaşadıkları dönemlerde Budizmle tanışmış oldukları kabul edilse bile, bu ilk dönem için Budizm'le güçlü bir ilişkiden söz edilemez.

Budizmin Türkler (Uygurlar) arasında güçlenmesi, Ötüken Uygur Kağanlığı'nın (744-840) yıkılması ve Uygurların kitleler hâlinde Tarım Havzası'na göç etmeleri sonrasında rastlamaktadır. Uygurlar bu göçle birlikte hem göçebelikten yerleşik yaşama doğru bir geçiş yaptılar, hem de Manihaizm'i terk edip Budizm'e inanmaya başladılar. Zaman içinde Budizm Uygurlar arasında giderek yayıldı (45).

Bu dönemde Budizm'i öğrenmek için Uygurlar, çok sayıda Budist eseri kendi dillerine çevirdiler. Bu çeviri faaliyetlerinde şehirleşmenin de önemli bir etken olduğu belirtilir. Ş. Tekin'e göre ekonomik nedenler dolayısıyla Uygur toplumunda şehirleşmenin artması yazı yazma eyleminin artması sonucunu doğurmuş, bundan dolayı da IX. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya Türkleri yoğun bir yazı faaliyeti içinde olmuşlardır (46).

Uygur Budist edebiyatın temelini çeviri eserler oluşturur. Bu alandaki en yaygın eserler sūtralardır ve sūtra sözcüğünün karşılığı olarak Eski Uygurcada çoğunlukla *sudur* (Çince 經 *jing*) sözcüğü kullanılır. Aslı Sanskrit olan sūtra, sözlük anlamı olarak "ip, sicim; kuşak, bağ; öğreti, yasa, kural, öğreti kitabı" anlamına gelir (47).

Uygur Budist metinlerinin çok büyük çoğunluğu çeviridir. Ancak bunlar da birebir çeviri değildir ve özgün metinler üzerinde çok sayıda ekleme, çıkarma ve değişiklikler yapılmıştır. Kaynak metinler ile Uygurca çeviriler arasında farklılıklar

bulunmasının, çeviri yapılan dilin özelliklerinden kaynaklanmış olabileceği gibi, çevirmenin kaynak metni yanlış okumasından ya da yanlış yorumlamasından da kaynaklanmış olabileceği ifade edilir (48). Tokyürek'e göre Türkler çevirilere "hem kendi kültürel özelliklerini ve dünya görüşlerini hem de önceki dini inançlarını... yansıtmışlardır" (49). Dolayısıyla Budist Uygur metinleri çeviri değil adaptasyon sayılabilir. Bu durum Türk tıp terminolojisine de yansımıştır.

Tıbbî bilgi içeren Uygur Budist metinleri iki ana başlık altında toplanabilir: Tıbbî metinler ve tıp dışı metinler.

Eski Uygurcada element anlamında kullanılan sözcük *mahabut*'dur. Canlı ve cansız tüm varlıkların yapıtaşları olan bu dört element Toprak, Su, Ateş ve Hava'dır. Bu elementler, varlığın devamı için temel koşul iken, bunların yok olması ölüm anlamına gelir. Bazı metinlerde beşinci element olarak uzay/gökyüzü de yer alır. Uygur Budist metinlerinde bu elementler şu şekilde ifade edilirler (34):

Toprak elementi - *yir mahabut*

Su elementi - *suv, suv mahabut*

Ateş elementi - *ot, ot mahabutlug*

Hava/Rüzgar elementi - *yil*

Uzay elementi - *kök kalıg*

2.3.4. Hristiyanlık

Nestûrîliğe adını veren Nestûr, 382 yılında Roma İmparatorluğu'na bağlı Germanikeia (Kahramanmaraş) şehrinde doğmuş Hristiyan bir din adamıdır. Nestûr, Antakya İlahiyat Okulu'nun görüşlerinin etkisi altında, Hristiyanlığa farklı bir anlayış getirmesiyle bilinir. O ve takipçilerine göre Hz. İsa, tek tabiatlı yani yalnızca Tanrı değildir, hem Tanrı hem insan olarak çift tabiatlıdır (50).

Sözü edilen inanç ve bu inanca sahip kişiler için ilk dönemlerden itibaren yaygın olarak, İngilizcede 'Nestorianism-Nestorian', Türkçede de Nestûrîlik/Nastûrîlik ve Nestûrî/Nastûrî sözcükleri kullanılmaktadır. Ancak son zamanlarda bu sözcük, bu kilise mensuplarını tanımlamak için karşıtları tarafından kullanılmış olan suçlayıcı, damgalayıcı bir dilin yansıması olarak görülmekte ve eleştirilmektedir. Çünkü bu kiliseye dâhil olanlar kendilerini, Doğu Kilisesi/Doğu Süryani Kilisesi (The Church of the East/The Assyrian Church of the East)

mensupları olarak tanımlamaktadırlar (51). Bu nedenle tez boyunca, bu Hristiyanlık inancına sahip Orta Asya Türk halklarıyla ilgili ifadeler için ‘Doğu Kilisesi’ ve ‘Hristiyan’ sözcükleri kullanılacaktır.

Doğu Kilisesi mensupları, ilk ortaya çıktıkları dönemden itibaren dışlanma, baskı ve kovuşturmalara karşı karşıya kalmışlar ve bu nedenle IX. yüzyıldan itibaren Orta Asya’ya doğru yayılmaya başlamışlardır (50).

Doğu Kilisesi’nin dinî etki dışındaki en kayda değer işlevlerinden bir tanesi, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya’da var olan kültürü İran toprakları üzerinden tüm Asya’ya yayması olmuştur. İpek Yolu boyunca Asya’nın en doğusuna kadar uzanan ve temel dil olarak Süryaniceyi kullanan bu kültürel yayılımın önemli elementlerinden bir tanesi de tıp uğraşdır (52). Doğu Kilisesi’nin tıp alanına sağladığı katkılarda öne çıkan merkezin ise Cündişâpur Tıp Okulu olduğu, iyi bilinen bir gerçektir (53).

Orta Asya Türklerinin Hristiyanlıkla ilk olarak tanışmalarının tarihi VI. yüzyıla kadar gider (54). Buna karşın Orta Asya Hristiyan Türklerinden günümüze kalan yazılı belgelerin sayısı çok azdır ve bunların büyük çoğunluğu, Turfan keşif gezileri sırasında elde edilen dinî metinler ile Orta Asya’nın farklı bölgelerinde bulunmuş olan mezar taşı yazıtlarıdır.

Turfan bölgesinde XX. yüzyılın başında bulunan belgeler, çeşitli Orta Asya halklarının Hristiyanlık geçmişlerinin aydınlatılmasını sağlamıştır. Toplam sayısı yaklaşık 1100 olan bu Hristiyanlık metinlerinin yalnızca 50 kadarı Uygurcadır (55). Bu Uygur metinleri IX.-XIII. yüzyıllar arasına, yani Koço Uygur Kağanlığı dönemine tarihlendirilmektedir (56).

Doğu Kilisesi’ne ait ikinci en büyük belge grubu mezar taşlarındaki yazıtlardır. Bu taşlar Orta Asya’nın başlıca dört ayrı bölgesindedir (57): 1- Chu vadisi (Kırgızistan), 2-Almalık [Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC)-Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi], 3- İç Moğolistan Özerk Bölgesi (ÇHC) ve 4- Başta Quanzhou ve çevresi olmak üzere ÇHC’nin diğer bölgeleri.

Bu yazılı belgeler dışında, Koço şehrindeki bir tapınak duvarlarında Hristiyan Uygurların dinî ayinlerini gösteren duvar resimleri bulunmuştur (45).

2.3.5. İslamiyet

Türklerin Müslüman olmaları, bilim çevrelerinin en tartışmalı konularından birisidir ve bu konudaki görüşlerin iki kutupta toplandığı söylenebilir. Bir grup bilim insanı bu olayı Türklerin "tarihlerindeki en büyük yanlış" olarak görürken diğer grup, Türklerin İslamiyet'e geçişi için "onları şereflendiren en büyük olay" şeklinde bir yorumda bulunmaktadır (58).

Türklerle Araplar arasındaki ilişki, Arapların Müslüman olmadan önceki döneme, yani Cahiliye dönemine dek uzanır. Her iki toplumun birbirlerini tanıyıp birbirleri hakkında bilgi sahibi olmaları yazılı kaynaklara da yansımıştır ve Eski Arap kaynaklarında Türkler çoğunlukla olumsuz niteliklerle anılmıştır (59).

Türkler 900'lü yıllardan itibaren Müslüman olmaya başlamışlardır. Ancak Müslüman Araplar ile Türkler arasındaki ilişkiler daha geriye, VII. yüzyıla kadar uzanır. Müslüman Arap orduları VII. yüzyıl ortalarında fetihlere başlamışlar ve Sâsânîleri ortadan kaldırarak İran coğrafyasına egemen olmuşlardır. Bundan sonrasında ise Araplar yeni hedef olarak, İran topraklarının doğusuna yönelmişlerdir. Asya içlerine doğru ilerleyen Müslüman Arap orduları Horasan, Toharistan, Kuzey Azerbaycan, Dağıstan, Cürcân, Sîstan gibi yerlerde farklı Türk toplulukları ile karşı karşıya gelmişlerdir (59).

Emevîler döneminde (661-750) Araplar çeşitli seferler düzenleyerek Horasan, Tohâristan ve Mâverâünnehir'i ele geçirmişlerdir. Abbâsîler döneminde (750-1258) ise Arapların Türk topraklarına karşı giriştikleri askeri seferlerin zayıfladığı görülür. Ama bu dönemin en önemli olayı 751 yılında Araplarla Çinliler arasında yapılan Talas Savaşı'dır. Bir görüşe göre, bu savaşta Türklerin Çinlilere karşı Arapların safında yer alması, Türk-Arap ilişkilerini pekiştiren bir olaydır. Türklerin İslamiyete geçişini hızlandıran bu olay sonrasında da Türk askerleri Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (754-775) ordusunda görev almaya başlamışlardır. Müslüman Arap ordusunda savaşan Türklerin sayısının IX. yüzyılın ortalarında 20.000-25.000 civarına eriştiği bildirilir. Bu dönemde hilafet makamında etkili pozisyonlara ulaşan Türkler, istemedikleri Abbâsî devlet adamlarını iktidardan uzaklaştırıp istedikleri kişileri istedikleri göreve getirir duruma erişmişlerdir (59).

Araştırmacılar iki toplum arasındaki bu ilişkiyi üç aşamada incelerler. Bu ilişkinin ilk aşamasında (Emevîler dönemi), İslam orduları Türklerin yaşadıkları

toprakları ele geçirmişler ve bu bölgelerdeki Türkler Müslüman olmuşlardır. Emevîler'in son zamanları ile Abbâsî dönemini kapsayan ikinci aşamada, Türkler Arapların hizmetine girmeye başlamışlar ve Abbâsî ordularında Müslümanlar için savaşmışlardır. Dandanakan Savaşı (1040) sonrasında başlayan üçüncü aşamada ise başta Selçuklular olmak üzere ardılı Türk devletleri, İslamiyetin koruyucusu durumuna evrilmişlerdir. Yani geniş bir coğrafi alanda hüküm süren Müslüman Türkler, İslam dünyasında egemen bir konuma yükselmişlerdir (59).

Orta Asya'daki Türkler ilk olarak Horasan valisi Kuteybe b. Müslim döneminde (VIII. yüzyıl) İslamiyete geçmeye başlamış olsalar da kitleler hâlinde Müslüman olmaları X. yüzyıla rastlar (59).

Aslında Arap ordularının bölgeyi fethetmek ve İslamiyet'i yaymak için giriştikleri bu hareketlerin, tümüyle barışçıl ve gönüllülük esasına dayalı bir şekilde yürütüldüğünü kabul etmek iyimser bir yaklaşım olur. Bölgede Arapların, teşvik ve ikna çalışmaları yanında kanlı faaliyetler de yürüttükleri bilinmektedir. Kuteybe döneminde Maverâünnehir, Toharistan ve Harezm bölgesindeki şehirlerde ağır katliamlar ve yağmalar yaşanmış, Zerdüştlük ve Budizm gibi diğer dinlerin ibadet olanakları kısıtlanarak ibadet yerleri tahrip edilmiştir. Bunun dışında halkı Müslümanlığa yakınlaştırmak amacıyla yerli halkın evlerine Arap aileler yerleştirilmiş, camilere gidenlere nakit para dağıtılmıştır. Kuteybe'nin Maverâünnehir'de bulunan Baykent, Buhara ve Semerkant Türk hanlıklarındaki bu tür faaliyetleri bölgede belirli bir etki yaratmıştır (59).

Türklerin Müslümanlığı kabul etmeleriyle ilgili iki temel ve birbirine karşıt görüş vardır. Bir görüşe göre Türkler İslamiyet'i "kılıç zoruyla değil kendi istek ve iradeleriyle" benimsemişlerdir ve bu kabuldeki en önemli nedenlerden birisi, Eski Türklerin inanç sistemi olan Gök Tengri inancı ile semavi dinler arasındaki benzerliktir. Yukarıdaki paragraflarda aktarılan bilgiler, ağırlıklı olarak bu yaklaşımı benimseyen yazarların görüşünü yansıtmaktadır (59). Bunun tam tersini savunan yaklaşım ise Türklerin bu yeni dine geçişinin, hiç de kolayca ve gönüllü olmadığı yönündedir. Emevîler döneminde Müslüman Arap valilerin adaletsizlikleri, yolsuzlukları, ayrımcı ve hatta ırkçılığa varan tutumları, yerli halk üzerindeki baskıları ve zulümleri ile ağır vergi yükümlülükleri gibi uygulamalar, Türklerin Araplara ve Müslümanlara karşı olumsuz bir tutum almasına neden olmuştur.

Araştırmacılar bu kişileri “dinî manada hiç bir fazileti olmıyan sözümlerine ona Müslüman Arap idârecileri ve bunun Emevîler devrinin en şövenist temsilcileri, bir başka ifade ile vergiden başka hiç bir şey düşünmeyen gözü dönmüş Arap ümerası, devlet adamları, vergi tahsildarları” olarak tanımlarlar. Bu dönemde bölge halkını “kılıç ve kırbaç” ile yönetmeye çalışan bazı Arap yöneticilere, Halife Ömer b. Abdülaziz’in müdahale ettiği bilinmektedir. Müslümanlığı kabul ettikleri hâlde Arapların ayrımcı tutumlarına maruz kalıp, ağır vergiler ödemek zorunda kalan Türkler ise buna karşı seslerini yükselterek isyan ve ayaklanma hareketlerine kalkışmışlardır. Bu da bölgede uzun süreli kargaşaya ve savaflara yol açmıştır (60).

A.Y. Ocak ise ne “milliyetçi muhafazakâr tarih tezi” olarak nitelendirdiği "Türklerin Müslüman olmadan önce de İslam'a çok yakın dini inançlara sahip oldukları, bu sebeple ona hiç yabancılık çekmeden ve direnmeden kolayca uyum sağladıkları" tezinin, ne de bunun karşısında yer alan "büyük baskılar ve katliamlar sonucu ve zorla İslam'a sokuldukları" yönündeki tezin “yüzde yüz gerçeği yansıtmadığı” görüşündedir. Onun saptamasına göre, Türk toplulukları arasında İslamiyet'in yayılışında asıl pay sahibi olanlar Araplar değil İranlılardır. Araplar esas olarak siyasi ve askeri alandaki hareketler ile Türk devletlerini İslamlaştırmaya çalışmışlardır. Ancak Türklerin Müslümanlığa geçişinde, İran etkisi üzerinden gelen mutasavvıfların ve sufilerin önemli bir yeri vardır (58).

İslami dönem Türk edebiyatı kapsamında hem tıbbî hem de tıp dışı eserler bulunur.

2.4. Orta Asya’da tıp

2.4.1. Orta Asya Türk tıbbı

Türk tarihini genel bir yaklaşımla Orta Asya sahası ve Anadolu sahası olarak iki ana başlık altında incelemek mümkündür. Bu bağlamda Türk tıp tarihi için de benzer bir yaklaşım uygulanabilir. Anadolu Beylikleri ve Osmanlı döneminde yazılmış tıbbî eserler ilgili çok sayıda araştırma bulunmasına karşın, Orta Asya Türk tıbbı ile ilgili yeterli araştırma yapıldığını söylemek mümkün değildir.

Çeşitli uluslardan bilim insanlarının XIX. yüzyılın sonlarında başlatıp XX. yüzyılın ilk yıllarında yoğun bir şekilde sürdürdükleri Turfan keşif gezileri, Türk

tıbbî açıısından büyük önem taşır. Bu geziler sonucunda, farklı dillerde ve alfabelerde yazılmış çok sayıda tıbbî içerikli metne de ulaşılmıştır.

Tarihsel olarak Doğu Türkistan olarak adlandırılan ve günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi sınırları içinde kalan Turfan bölgesi, çevresi dağlarla ve çöllerle çevrili bir alanın ortasındaki vahadır. İpek Yolu üzerindeki önemli duraklardan birisi olan Turfan, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren önemli arkeolojik araştırmaların merkezi olmuş ve bu araştırmalar sonrasında onbinlerce belge gün yüzüne çıkarılmıştır. Turfan bölgesinde yürütölen bu keşif gezilerine Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Finlandiya, Japonya, ABD ve Çin gibi ölkelerden araştırmacılar katılmışlardır (61).

Turfan arşivindeki en eski tarihli belgeler IV. yüzyıla ait iken, Eski Türkçe metinlerin çoğu IX.-XIV. yüzyıl arasına tarihlenmiştir (62).

Turfan belgelerinin çoğu, başka bir dilden çevirisi yapılan metinlerdir ve dinî içeriklidirler. Dinî içerikli olmayanlar ise edebiyat, tıp, astronomi ve günlük yaşam konularında yazılmışlardır. Ayrıca çok sayıda da rüya yorumu, takvim, fatura, geçiş belgesi ile manastırlara ait ekonomik ve yasal evrak niteliğinde belge vardır (62).

Öncelikle dil bilimciler açısından büyük bir hazine niteliğinde olan bu belgeler, yaklaşık 20 farklı alfabe ve dille yazılmışlardır ve bu metinlerin büyük çoğunluğu Sanskrit, Eski Uygurca, Çince ve Toharcadır. Turfan bölgesinde elde edilen belgelerin dijital ortama aktarılmış hâllerine web ortamında şu adresler üzerinden ulaşmak mümkündür:

<<<http://www.bbaw.de/vh/turfan/digital/index.html><<

<<<http://idp.bbaw.de/><<

<<<http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de><<

<<<http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/tocharic/tht.htm><<

Tarihsel süreç boyunca farklı coğrafi bölgelerde, farklı din ve kültür daireleri içinde varlıklarını sürdürmüş olan Eski Türkler, birbirinden çok farklı tıp anlayışlarını benimsemişlerdir. İlgili yazılı kaynaklar çok sınırlı olmakla birlikte, Orta Asya Türk tıbbını genel hatlarıyla İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası olarak iki ana bölümde incelemek doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Orta Asya Türk toplulukları çevre kültürlerle yakın etkileşim içinde olmuşlar, bundan dolayı da farklı tıp geleneklerinden etkilenmişlerdir. Uygur tıp metinlerini

inceleyen P. Zieme, bu metinlerde Hint tıbbı, Çin tıbbı ve Süryani tıbbı gibi tıp geleneklerinden izler olduğunu saptamıştır (63). Genel olarak ise Türk tıbbına ait belgelerde geleneksel halk tıbbı uygulamaları yanında Hint, Çin, Moğol, İslam ve Süryani tıbbına ait örnekler izlenir.

Eski Türklerin tıbbî uygulamaları akupunktur, moksa, bitkisel ürünlerle tedavi, hayvansal ürünlerle tedavi, madensel ürünlerle tedavi, balneoterapi, apiterapi, kupa çekme, kan akıtma, hacamat, müzikoterapi ve meditasyon gibi geniş bir yelpaze içinde yer alır. Kaynaklarda bunun dışında sağlıklı beslenme önerileri ile bugün yaşlanma karşıtı uygulamalar (anti-aging) kapsamında değerlendirilen bilgiler de bulunur (64, 65).

Orta Asya Türk tıbbı, İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenir.

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tıbbı

Türklerin Hun döneminden itibaren sağlık ve hastalık için bazı uygulamalar yaptıkları bilinmektedir. Hunlar tedavi amacıyla dağlama, kan alma/hacamat, ısıtılmış toprak ya da taşlarla sıcak uygulaması, dua etme ve koruyucu ruhlara kurban verme gibi uygulamalara başvuruyordu (66, 67).

A.H. Bayat, İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tıbbını iki farklı anlayış altında gruplandırır. Bunlardan ilki, kamların uyguladığı ve büyüsel-mistik tıp anlayışının yansıması olan anlayış, ikincisi ise bitkisel, hayvansal ve madensel ürünleri ilaç olarak kullanan bir tıbbî anlayıştır. Bu ikinci tıp anlayışının uygulayıcıları artık kamlar değildir, adına otaçı ya da emçi denilen kişilerdir. Ancak bu bilginin ardından Bayat, İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tıbbını böyle keskin sınırlarla ayrılmış iki farklı grup/dönem hâlinde incelemenin yanıltıcı olabileceği uyarısını yapmayı da ihmal etmez. Çünkü gerek dönemsel olarak, gerekse uygulamalar temelinde, büyüsel tıbbın nerede bitip maddi tedavilerin nerede başladığını saptamak pek kolay değildir (6).

Bu sözü edilen gruplandırmayla ilgili bilgilerin en açık şekilde yazıldığı kaynak *Kutadgu Bilig*'dir. Buna göre XI. yüzyılda Türk toplumlarında sağlık işlerini yürüten kişilere emçi ve otaçı denilmekte iken, o döneme göre eski anlayışı temsil eden uygulamaları yapan kişiler ise kam, muazzim ya da afsunçı (efsuncu) olarak

adlandırılmaktaydı. Bu kişiler, afsunlayarak yani “hastalara okuyarak ve muska yazarak” cinlerden ve perilerden kaynaklanan hastalıkları tedavi etmeye çalışan “hekimler”di (68). Ayrıca alazlama, uçuklama, göçürme, kurşun dökme, fal (ırk) bakma gibi uygulamalar da Eski Türklerin uyguladıkları tedavi yöntemleri arasındaydı (6).

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tıbbındaki iki önemli başlık, Kamlık/Şamanlık ile Uygur tıbbıdır.

Kamlık / Şamanlık

Şamanlığın her toplum için geçerli olan tek bir tanımı yoktur. Bu nedenle şaman sözcüğünü bir genelleme olarak kullanmak ve düşünce sistematığı, içeriği ve işlevleri ile evrensel bir şaman tipolojisinin varlığını savunmak mümkün görünmemektedir. Asya'nın büyük bölümünde şamanlık aslında dinsel bir fenomen olarak kabul edilir. Ayrıca Kuzey ve Güney Amerika, Okyanusya ve Avrupa gibi dünyanın diğer yörelerinde de benzer ritüelleri yerine getiren kişiler bulunmaktadır (69). Bu görevi üstlenen kişilere Altaylar *kam*, Yakutlar erkekleri *oyun*, kadınları *udagan*, Moğollar erkekleri *bö/böge*, kadınları *udagan*, Çuvaşlar *yum*, Doğu Türkistan Türkleri *oyun*, Kırgızlar *bakşı*, Kırgız-Kazaklar da *baksı* adını verirler (70).

Şaman ne yalnızca büyücü, ne yalnızca hekim (otacı) ne de yalnızca din adamıdır. Şaman yeri geldiğinde büyücü, yeri geldiğinde hekim, yeri geldiğinde de din adamı olabilen bir kişidir. F. Bayat şamanın, toplumun diğer üyelerinden farklı bir kişiliğe sahip olduğunu belirtir ve onun “öteki alemle yaşanan dünya arasında aracı”lık görevini yürüttüğünü kaydeder. Bunun dışında şamanın diğer görevleri arasında şunları sayar (71):

- 1- Hastaları iyileştirmek,
- 2- Ölen adamın ruhunu öteki dünyaya götürmek,
- 3- Kısırlığı tedavi etmek,
- 4- Avın bol olmasını sağlamak,
- 5- Fal bakarak gelecekte haber vermek,
- 6- Evi kötü ruhlardan temizlemek,
- 7- Kurban sunmak gibi bazı dinsel törenleri icra etmek,
- 8- Mevsim ritüellerini düzenlemek,

9- Sığırlara ve atlara zarar veren ruhları kovmak,

10- Kayıp şeylerden haber vermek vs.

Bu kapsamda Türk kamları diğer işlevleri yanında hastalıkları iyileştirme görevini de üstlenirler. Türk topluluklarında uygulanan tanı ve tedavi yaklaşımları, yaşanan coğrafi bölge ve tarihsel döneme göre farklılıklar gösterir. Örneğin Altay şamanları maddi tedavi yöntemlerine başvurmayıp “her hastalıkta ruhların gücünü aramakta” iken, başka şamanlar tanı için nabız muayenesi uygulayıp tedavide beş elemente uygun davranabilmektedir (71, 72). Bu durum, şamanların yaşadıkları toplumdaki gelişmeleri izleyip bunlara uyum sağladıkları şeklinde yorumlanabilir. M. Eliade, Orta ve Kuzey Asya şamanının temel işlevinin, sihirselsel/büyüsel yöntemlerle tedavi uygulamak olduğunu belirtir (69).

Uygur tıbbı

İslamiyet öncesi Türk tıbbını incelerken Uygur tıbbına ayrı bir başlık açmak gerekir. Turfan keşif gezileri sırasında bulunan Eski Uygurca metinleri inceleyerek bunları bir Batı diline aktaran ilk bilim insanı Reşit Rahmeti Arat'tır. Kazan Türkü olan Arat, Almanya'da yaşadığı dönemde bu özgün fragmanlar üzerinden 1930 yılında ilk araştırmayı yayımlamıştır: Rachmati GR. In: *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1930, Philosophische-Historische Klasse*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1930, Sonderausgabe, 1, Band. 20, s. 451-473, Sonderausgabe, 2, Band 22, s. 401-448. Bu metin, T I D 120 olarak işaretlenmiş 201 satırlık bir tıp kitabıdır (5).

Zaman içinde bu metinler çok sayıda araştırmaya konu olmuş ve son olarak 2010 yılında M. Gürgan tarafından hazırlanan doktora tez çalışmasında Uygur tıbbına ait 63 parça fragman bir araya getirilmiştir (7). Sonraki yıllarda yapılan araştırmalarla, Türk tıp tarihine ait bu ilk belgelerin sayısının 100'e yaklaştığı anlaşılmıştır.

Uygur tıbbına ait metinlerin bir bölümü çift dilde (Sanskrit ve Uygurca) yazılmıştır. Bu metinlerin bir bölümü çeviri iken, bazılarının kaynak metni ise henüz saptanmış değildir. Çeviri metinlerin tümünün içeriği de özgün metinlerle birebir aynı değildir.

Uygur tıp metinlerinin çoğu Hint tıbbına ait eserlerin çevirisidir. Bu metinlerdeki Çin tıbbı etkisi ise çok düşük düzeydedir. Buna karşın Uygur tıp metinlerindeki Çin tıbbı etkisi, Türk tıp tarihi açısından özel bir öneme sahiptir. Bunun nedeni de Uygur tıp metinleri arasında yer alan ve akupunktur/moksa noktalarını gösteren üç adet çizimin, Türk tıbbına ait ilk görseller olmalarıdır.

Uygur tıp metinlerinin yaklaşık yarısının Sanskritten çeviri olması, metinlerin içeriğindeki tıp anlayışına da yansımıştır. Bu metinlerdeki hastalık semptomlarının ve/veya tedavilerinin temelindeki etkenler Ayurvedik metinlerde olduğu gibi Yel, Safra ve Balgam olarak sıralanmıştır. Zaten Zieme de Eski Uygur tıbbının halk tıbbı, Süryani tıbbı, Hint tıbbı ve Çin tıbbı olmak üzere başlıca dört kaynaktan etkilendiği görüşündedir (63).

Uygur tıp metinlerinde teoriden ziyade pratiğe önem veren bir içerik göze çarpar. Buna karşın tedavi yöntemlerinde ağırlık cerrahi tedavide değil medikal tedavidedir. Bu kapsamda Uygur tıbbındaki temel tedavi araçları bitkisel, hayvansal ve madensel ürünlerdir. Tedavide hem basit (müfred) hem de kompoze (mürekkebe) ilaçlar kullanılmıştır (7).

İslamiyet sonrası Orta Asya Türk tıbbı

İslamiyet sonrası Orta Asya Türk tıbbına ait bilgi içeren eser sayısı aslında çok fazla değildir. Ancak yine de bu konudaki mevcut bilgilerimiz, İslamiyet öncesi döneme göre çok daha fazladır ki, bunun da birkaç nedeni vardır. Öncelikle yazılı kültürün daha gelişmiş olması nedeniyle bu dönemde yazılmış olan eser sayısı daha çoktur. Ayrıca bu eserlerin neredeyse tümü bütünlüklü, tam metin eserlerdir. Oysa İslamiyet öncesi döneme ait Uygur tıp metinlerinin büyük çoğunluğu, bütünlüğü bozulmuş metin parçalarından oluşurlar. Ayrıca İslamiyet öncesi döneme ait tam metin bir tıbbî eser mevcut değilken, İslamiyet sonrasında yazılıp günümüze kadar ulaşan, az sayıda da olsa, tam metin tıbbî eserler bulunmaktadır.

İslamiyet sonrası Orta Asya Türk tıbbıyla ilgili bilgi içeren eserler başlıca iki grup altında incelenebilir. Bunlar Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserler ile Çağatay Türkçesiyle (Doğu Türkçesi) yazılmış eserlerdir.

Karahanlı Türkçesi eserleri

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserler arasında tıbbî bir metin yoktur. Ancak *Dîvânü Lügati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*, XI. yüzyıldaki Orta Asya Türk tıbbi için büyük değer taşıyan kaynak eserlerdir.

Türkçe tıp terminolojisine ait olan ve bir bölümü günümüzde de kullanılmaya devam edilen birçok sözcük *Dîvânü Lügati't-Türk*'te yer almaktadır. Eserde anatomiyle ve hastalıklarla ilgili çok sayıda sözcük bulunur. Bunların açıklanması için de örnek cümleler, beyitler ve dörtlükler verilmiştir (73).

Türk edebiyatının bu iki önemli eseri incelendiğinde görülür ki, XI. yüzyıl Türk tıbbında baskın olan tek bir tıp anlayışı yoktur. Buna göre, o dönemki Orta Asya Türk tıbbi iki farklı anlayışın etkisi altındadır: akılcı tıp anlayışı ile İslamiyet öncesi dönemin bir yansıması olarak kabul edilebilecek olan büyüsel-dinsel tıp anlayışı.

Akılcı tıp anlayışı kendisini bitkisel, hayvansal ve madensel ürünlerle tedavi şeklinde gösterir. Sözlükte bu tedavileri anlatan çok sayıda sözcük bulunur. Bu yöntemlere ilişkin bazı örnek cümleler şunlardır: “hekim onu ilaçla iyileştirdi”, “bu, insanları uyutan bir ilaçtır”, “bu, daima burnu kanatan bir ilaçtır”. Ayrıca *Dîvânü Lügati't-Türk*'teki bazı fiziksel müdahale yöntemleri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Eserdeki tedavi amaçlı dağlama, kanatma ve kan alma uygulamaları da akılcı tıp anlayışını yansıtan örneklerdir (73).

Orta Asya Türk tıbbının, İslamiyet sonrası dönemde tıbbi bakış açısını yansıtan en önemli eser *Kutadgu Bilig*'dir. Eserin bütünündeki tıbbî anlayış, Yunan-İslam tıbbının benimsediği dört elementli humoral patoloji anlayışıdır (74). Eserde bu anlayışa ilişkin çok sayıda beyit bulunur.

Bu eserlerin bize gösterdiği bir başka gerçek de şudur. Büyük çoğunluğu Müslümanlığa geçmiş olsalar bile, XI. yüzyıl Orta Asya Türk toplumlarında hâlâ daha İslamiyet öncesindeki inanışlar ve uygulamalar sürmektedir. *Dîvânü Lügati't-Türk*'teki *qam*, *yat* (yağmur ya da rüzgâr getirmek için yapılan kamlık), *yelwi* (büyü, sihir), *yelpik* (cin çarpması), *közüldürük* (at kuyruğundan dokunan, göz kanlandığı ya da kamaştığı zaman üzerine konan bir şey) gibi sözcükler bu yaklaşımı gösteren sözcüklerdir. Sözlükte verilen “adamı cin çarptı”, “şaman -kam- büyü yaptı”,

“şamanlar -kamlar- büyülü sözler mırıldandı” gibi örnek cümleler de bu yaklaşımı destekler niteliktedir (73).

İslamî bir çevrede yazılmış olmakla birlikte, İslamiyet öncesi döneme ait izlere *Kutadgu Bilig*'de de rastlanır. Eserin bütününe egemen olan tıbbî anlayış dört elementli humoral patoloji teorisi olmakla birlikte, bazı beyitlerdeki ifadelerde İslamiyet öncesi dönemin özellikleri dikkat çeker.

Çağatay Türkçesi eserleri

Son Dönem Çağataycaya (Geç Dönem Doğu Türkçesi) ait olan bu tıbbî eserlere egemen olan anlayış, dört elementli humoral patoloji anlayışıdır. Türklerin, Yunan-İslam tıbbi olarak da adlandırılan bu tıp anlayışıyla İslamiyete geçişle birlikte tanıştıkları anlaşılmaktadır. Zaman içinde bu anlayış giderek yaygınlaşmış ve baskın durumdaki tıp anlayışı hâline gelmiştir.

2.4.2. Orta Asya'daki diğer tıp gelenekleri

Çin tıbbi

Çin Tıbbi ya da Geleneksel Çin Tıbbi olarak adlandırılan sistem, Çin topraklarında binlerce yıldır uygulanan tıbbî sistemlerin bir sentezidir ve kapsamı içinde akupunktur, moksibüsyon, bitkisel ürünlerle tedavi, *tuina* (terapötik masaj) ve *qigong* gibi uygulamalar vardır.

Çin tıbbının önemli bir parçasını oluşturan akupunktur ve moksibüsyona ilişkin ilk örneklerin geçmişi günümüzden 3000-4000 yıl öncesine kadar gitmektedir. Çin tıbbında tedavide bitkisel ürünlerin kullanılması ise Shen Nong ile başlar. M.Ö. 5000-7000 yıllarında yaşadığına inanılan bu efsanevi isim, doğadaki her tür bitkiyi toplayıp tatması ve bunların tedavideki etkinliklerini araştırmasıyla tanınır. Çin tıbbının temel klasik eseri kabul edilen ve teorik bilgilere yer veren *Huangdi Neijing* ise M.Ö. III.-II. yüzyıllarda bir araya getirilmiş bilgilerden oluşmaktadır (75).

Çin tıbbının temel felsefesini *Yin-Yang* (阴阳) teorisi oluşturur. Vücudun sağlıklı hâli, bu ikisi arasındaki denge ile sağlanmıştır, *Yin-Yang* uyumunun bozulması ise hastalıklara zemin hazırlayan bir durumdur (75). Sözcük anlamıyla *Yin* gölge, *Yang* ise günışığı demektir (76).

İnsanı ve dünyayı anlamak için kullanılan bu anlayışta *Yin* ve *Yang*, hem birbirlerine karşıt olan hem de birbirlerini besleyen bir işleve sahiptirler. Yani *Yin-Yang* ilişkisi, karşıtlık ve bağımlılık ilişkisidir. Evrendeki tüm varlıklar, bu iki zıt kavramın etkisi altındadır. Bu ikisi sürekli bir hareket hâindedir ama bu hareketlilik içinde, sabit olmayan bir denge durumu vardır (75).

İnsan vücudu ve vücudun çeşitli bölümleri de bu anlayışla incelenebilir. Vücudun her bir parçası *Yin* ya da *Yang* özellik taşır. Ancak bu durum mutlak değildir ve koşulların etkisi altında, *Yin* özellikli bir organda *Yang* özellikler ağır basabilirken, *Yang* özellikli bir organda da zaman zaman *Yin* özelliği artış gösterebilir. *Yin-Yang* tanı ve tedavi süreçlerinde de önem taşıyan bir kavramdır. *Yin* ve *Yang* özelliklerin artması ya da azalması, herhangi bir organ ya da tüm vücut genelinde spesifik belirti ve bulgulara neden olur. Dolayısıyla her bir organ için *Yin* azlığı, *Yin* fazlalığı, *Yang* azlığı ya da *Yang* fazlalığı gibi sendrom tanıları konabilir (76).

Yin-Yang dışında bilinmesi gereken bir diğer kavram ise *qi*'dir (氣). Çin tıbbına göre insan yaşamının var olabilmesi ve canlılığının sürmesi, *qi* ve kan akışının sağlanması ile mümkündür. *Qi*, maddi bir varlıkla ifade edilmesi zor bir kavramdır (75). Bazı İngilizce kaynaklarda *qi* için, "vital energy" ya da "life force" gibi karşılıklar verilmektedir. Ancak Türkçede *qi*'yi ifade etmek için, bu İngilizce sözcükleri Türkçeye çevirip "yaşamsal enerji" ya da "yaşam gücü" demek yerine can ya da nefes sözcüğünü kullanmak, *qi*'nin anlamını karşılayabilecek en doğru yaklaşım gibi görünmektedir. Çünkü can/nefes, canlılığı ifade eder; canın/nefesin tükenmesi ya da yok olması durumunda insan yaşamının sürmesi mümkün olmaz ve insan ölür. Benzer anlayış, Çin tıbbındaki *qi* için de geçerlidir.

Vücuttaki *qi* ve kan akışı, kanallar (meridyen, yol, geçit) üzerinden gerçekleşir ve vücudun her bir parçası da bu kanallarla birbirine bağlanmış hâdedir. Vücuttaki organların isimlerini taşıyan bu kanallar üzerinde, sayısı 300'ün üzerinde olan nokta (yuva) bulunur. Akupunktur noktaları olarak bilinen bu noktalara farklı yöntemlerle müdahalede bulunulması, vücudun fizyolojik ve patolojik süreçleri üzerine etki eder. Akupunktur noktaları ve kanalları iğne, bitkisel tohum, elektriksel araçlar, ısı, kupa çekme, masaj ve elle bası gibi yöntemlerle uyarılabilir. Moksibüsyon ise vücuda ısı uygulaması anlamına gelir ve bu amaçla *Artemisia*

vulgaris bitkisi kullanılır. Bu bitkinin kurutulmuş yaprakları tutuşturularak, akupunktur noktalarına ya da kanallarına karşılık gelen cilt bölgelerine doğrudan ya da dolaylı olarak ısı uygulaması yapılır (75).

Çin tıbbı, evrenin beş temel maddeden (Ağaç, Ateş, Toprak, Metal ve Su) oluştuğunu kabul eder. Evrendeki beş maddenin de, özelliklerine göre insan vücudunda yapısal ve işlevsel karşılıkları vardır. Bu beş madde, insan fizyolojisini beş evre teorisine açıklar. Vücuttaki her bir *Yin* organı, *Yang* organı, doku, işlev, emosyonel durum, renk, mevsim ve gün içi zaman aralığı, bu beş elementten biri ile ifade edilir. Örneğin dalak organı, mide, ağız, kas dokusu, tatlılık, nem, kırmızı, yaz sonu ve anksiyete, Ateş elementinin özelliklerini gösterir. Su elementi ise böbrek, mesane, kulak, kemikler, tuzluluk, soğuk, kış, endişe ve siyah renge karşılık gelir. Beş evre teorisine göre her bir organ, diğer bir organın işlevlerini artırabilir, yavaşlatabilir ve kesintiye uğratabilir (75).

Çin tıbbının tanı araçları enspeksiyon, oskültasyon, anamnez ve palpasyondur. Enspeksiyonda dil muayenesi özel bir yer tutarken, palpasyonda da nabız tanısı Çin tıbbının en önem verdiği konulardan bir tanesidir. Bu yöntemlerle elde edilen bilgiler sonucunda hastaya bir Çin tıbbı tanısı konulur. Bu tanı, Safra ateşinin fazlalığı, Kalp kanının azalması gibi ya da Dalak kanalında tıkanıklık gibi bir sendrom adını taşır (75).

Tedavide akupunktur, moksibüsyon, kupa çekme, masaj, terletme, kusturma ve detoksifiye etme gibi yöntemler yanında bitkisel ve hayvansal ürünler de önemli bir yere sahiptir. Buradaki temel hedefler *Yin-Yang* arasındaki dengenin bir düzene oturtulması, vücut direncinin artırılması ve patojenik etkenlerin vücuttan uzaklaştırılmasıdır (75).

Hint tıbbı

Geniş bir coğrafi bölgeye yayılmış olan Hindistan toprakları, yüzyıllar boyunca farklı tıbbî sistemlere ev sahipliği yapmıştır. Günümüz Hindistan'ında, çağdaş tıp sistemi dışında ulusal düzeyde resmi olarak tanınmış olan geleneksel tıp sistemleri de bulunur. Hindistan'da hâlen sağlık hizmetleri ile ilgili iki ayrı bakanlık vardır: Sağlık ve Aile Refahı Bakanlığı ile AYUSH Bakanlığı. Sağlık ve Aile Refahı Bakanlığı'nın sorumluluk alanı çağdaş tıp uygulamaları iken, AYUSH Bakanlığı'nın

sorumluluk alanı geleneksel tıp sistemleridir. Bunlardan AYUSH kısaltması ile ifade edilenler Ayurveda, Yoga, Unani, Siddha ve Homeopati'dir. Ancak Natüropati ve Sowa-Rigpa uygulamaları da bu bakanlığın görev alanı kapsamındadır (77).

Sözcük anlamı olarak “yaşam bilgisi” anlamına gelen Ayurveda sisteminde amaç, sağlıklı kişinin sağlığını korumak, hastalıklı kişinin hastalığını iyileştirmektir. Bu nedenle bu sistemde tedavi yanında sağlıklı yaşam ve koruyucu hekimlik uygulamaları da önemli bir yer kaplar (78).

Ayurveda düşüncesine göre insan evrenin bir yansımasıdır ve evrende ne varsa insanda da aynısı bulunur. Evrende mevcut olan beş element Toprak (*prithvi*), Su (*jala*), Ateş (*teja*), Hava (*vayu*) ve Boşluk/Eter'dir (*akash*). Bu beş element insan vücudunda farklı kombinasyonlarda birleşir ve üç doşayı (*tridosha/tridoşa*) oluşturur. İnsan vücudundaki bu üç doşa (*vata, pitta, kapha*) ve her birinin beş alt doşası, insan vücudunun çalışmasını kontrol eder. Bunların kendi aralarında eşgüdüm hâlinde çalışmaları vücudun sağlamlık hâlinin ve bütünlüğünün sürdürülmesine yardımcı olurken, doşalar arasındaki dengesizlik ve uyumsuzluk durumlarında ise hastalıklar ve rahatsızlıklar ortaya çıkar (79).

Ayurvedada tanı için hekim, anamnez alma sonrasında beş duyusunu kullanarak bir sistem içinde muayene gerçekleştirir (78).

Tedavide bitkisel karışımlar ön planda olmakla birlikte, kusturma, bağırsakları boşaltma, kanın detoksifikasyonu, nazal yolla ilaç verme gibi yöntemler de Ayurveda tedavileri arasında bulunmaktadır (78, 79).

Yoga, kişinin zihinsel ve fiziksel yöntemlerle huzur bulmasını, kendi benliğiyle dış dünya arasındaki uyumu sağlamasını amaçlamaktadır. Bu sözcük, Sanskritte “bir olmak, entegre olmak” anlamlarına gelen *yuj* sözcüğünden köken alır. Uygulamada nefes kontrolü, vücut postürleri ve meditasyon gibi yöntemlere başvurulur (77).

Unani tıbbı, temelleri Antik Yunan'a ve Hippokrates'e dayanan bir tıp anlayışıdır. İsimlendirmedeki Unani sözcüğü de bu anlayışın kökenine (Yunan - İonnian) gönderme yapar.

Unani tıbbı beslenme düzeni, uyku, fiziksel aktivite ve yıkanma gibi aktivitelere büyük bir önem verir. Bu anlayışta, evrenin dört elementten (Hava, Su, Ateş ve Toprak), insan vücudunun da bunlara karşılık gelen dört humorun

birleşiminden oluştuğuna inanılır. Bu dört humor Kan (*khun*), Balgam (*bulghum*), Sarı Safra (*safra*) ve Kara Safra/Sevda'dır (*savda*). Ayrıca her bir element ve humor, birbirine karşıt dört özellik (sıcak-soğuk, kuru-nemli) üzerinden tanımlanır. Dört humorun vücutta dengede olması durumu sağlıklılık hâlini, herhangi bir nedenle bu dengenin bozulması da hastalık hâli olarak tanımlanır. Unani tıbbında sağlığın korunması için altı temel koşul vardır. Bunlar hava, yiyecek-içecek, fiziksel hareket, psikolojik hareket, uyku-uyanıklık ve evaküasyon-retansiyondur (80).

Unani tıbbının temel kaynağı İbn-i Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıb* adlı eseridir. Bu nedenle bu sistemin uygulayıcıları olan hekimler de (*hakim*) tanı ve tedavide buna uygun davranırlar. Önce hastanın anamnezi alınarak beslenme, uyku ve fiziksel aktivite özellikleri ile günlük yaşama ilişkin ayrıntılar öğrenilir. Muayene aşamasında önce gözle muayene (enspeksiyon), peşinden de nabız muayenesi ile idrar ve gaita incelemeleri yapılır (80).

Unani tıbbının başlıca tedavi yöntemleri şunlardır: ilaç tedavisi, cerrahi, kan alma (*fasad*), kupa çekme (*mohajim*), ter attırma (*tareeq*), diürez (*idrar baol*), hamam (*hammam*), masaj (*dalak*), dağlama (*kai*), kusturma (*qai*), bağırsak boşaltma (*ishaal*) ve sülük uygulama (*taaleeq*) (80).

Hindistan'ın güneydoğusundaki Tamil Nadu bölgesine özgü bir tıp anlayışı olan Siddha tıbbında, bedenın ölümsüzlüğünün ruhun ölümsüzlüğüne eşlik ettiğine inanılır. Ayurveda'da olduğu gibi bu sistemde de insan vücudunda üç humor vardır: Yel (*vata*), Safra (*pitta*) ve Balgam (*kapha*). Tanıda nabız ve idrar muayenesi önem taşır. Tedavide mineraller, metaller, tuzlar, toksik maddeler ve bitkiler kullanılır (81).

Benzeri benzerle tedavi etme (*similia similibus curentur*) ilkesine dayanan homeopati XVIII. yüzyıl sonlarında Alman hekim S. Hahnemann tarafından geliştirilmiştir. Homeopatide aynı etken maddenin kişide hem hastalık semptomları oluşturduğu hem de hastalık semptomlarını iyileştirdiği kabulünden yola çıkılır. Yüksek dozlarda semptomlara neden olan maddeler, mikro dozlarda tedavi edici işlev görürler. Bu nedenle tedavi amacıyla kullanılan homeopatik ürünler, özgün maddedeki moleküllerin tümüyle elimine edildiği düzeye kadar seyreltilmişlerdir. "Remedi" olarak kullanılan homeopatik ürünler bitkisel, hayvansal ya da mineral kaynaklı olabilirler (77).

Natüropati, ilacın kullanılmadığı ve doğanın iyileştirici gücünün temel alındığı bir tıbbî sistemdir. Sözcük karşılığı olarak “Doğanın hastalığı” anlamına gelen natüropatinin ilk olarak XIX. yüzyılın sonlarında ABD’de ortaya çıktığı ve kurucusunun Benedict Lust olduğu bilinmektedir. Bu bilgileri içeren bir eserin XIX. yüzyıl sonlarında farklı Hint dillerine çevrilmesiyle bu tıp sistemi Hindistan toplumuyla buluşmuş ve hızla yayılmaya başlamıştır. Tedavide beş element esas alınır. Natüropatideki temel tedavi seçenekleri beslenme düzeni değişiklikleri, oruç, çamurla tedavi, hidroterapi, masaj tedavisi, akupres, akupunktur, renk tedavisi, magnet tedavisi ve yogadır (82).

“Şifa bilgisi” anlamına gelen *Sowa-Rigpa*, ağırlıklı olarak Hindistan’ın kuzeyindeki Himalaya bölgesi eyaletlerinde yaygın olan bir geleneksel tıp sistemidir. Ayurveda’da olduğu gibi *Sowa-Rigpa* da beş element ve üç doşa ilkelerine dayanır (77).

Tibet tıbbı

Tibet tıbbı başlıca üç tıp geleneğinden etkilenmiştir: Hint tıbbı, Çin tıbbı ve Batı (Yunan-Arap) tıbbı. Tibet tıbbının kaynak kitabı ise temelini Hint tıbbı metinlerinin oluşturduğu derleme bir eser olan Dört Tantra’dır (Four Tantras – *rGyud bzhi*) (83).

Tibet tıbbı, sağlık ve hastalığa üç humor (Yel, Safra ve Balgam) teorisi ekseninde yaklaşır. Tanıda temel olarak anamnez, nabız muayenesi ve fizik muayeneden yararlanır. Tedavide kullanılan yöntemler arasında yaşam düzeni değişikliği, beslenme düzeni değişikliği, sıcak ve soğuk su uygulamaları, bitkisel banyolar, moksa, kan alma, tütsü, kupa çekme, bitkisel ürünler, mineral kaynaklı ürünler ve hayvansal kaynaklı ürünler bulunur (84).

Moğol tıbbı

Moğol tıbbı dönemsel olarak farklı özellikler göstermiş, yerel halk tıbbı yanında Türk-Uygur, Çin, Tibet, Hint ve İslam tıp geleneklerinden unsurlardan da beslenerek gelişmiştir. Günümüzde uygulanan geleneksel Moğol tıbbının etkilendiği temel kaynak ise Hint-Tibet Ayurvedik tıbbıdır.

Geleneksel Moğol tıbbının tanı ve tedavi aşamalarında öne çıkan yaklaşım ‘Arga-Bilig’ teorisidir. Bu teoride ‘Arga’ yol, yöntem anlamına gelirken, ‘Bilig’ ise erdem ya da bilgi demektir ve bu ikisi birbirini tamamlayan kavramlardır. Vücudun sağlıklı bir şekilde var olabilmesi, ‘Arga’ ve ‘Bilig’in karşılıklı bir uyum içinde olması ile sağlanır. Sağlıklılık hâlinin sürdürülebilmesi için önemli olan bir diğer kavram, Moğollara Tibet tıbbından geçmiş olan ‘üç doşa’ yani Yel, Safra ve Balgam’dır (85, 86).

Hastalıkların tanısı için Çin tıbbında olduğu gibi beş element (Ağaç, Ateş, Toprak, Metal, Su) teorisi ya da Arga-Bilig teorisinden yararlanır. Tanıda kullanılan yöntemler gözlem, sorgulama, palpasyon, dil muayenesi, nabız muayenesi ve idrar muayenesidir (85, 86).

Moğol tıbbının tedavide şu uygulamalardan yararlanır: Hun-Uygur-Moğol halk hekimliği, Hint ayurvedik tıbbı, Çin tıbbı ve Tibet tıbbı (87). Bu kapsamda da tedavi için moksa, akupunktur, kan alma, masaj, bariacı uygulamaları, kaplıca tedavisi, dom tedavileri ve bitkisel ürünler gibi yöntemleri uygulanır (87, 88). Bariacılar, Türkçede sımıkçı olarak bilinen kişilerin yaptığı işleri yaparlar, dom tedavileri ise doğrudan bedensel olmayan ancak hastayı ruhsal olarak etkilemeyi amaçlayan yöntemlerdir (88).

İslam tıbbı

Araştırmacılar İslam tıbbı teriminin, Doğulu değil Batılı tarihçiler tarafından kullanılmaya başlanmış bir tanımlama olduğuna dikkat çekerler. Müslüman hekimler tarafından Ortaçağ’dan itibaren yazılmış eserlerde bu tür bir ifade kullanılmadığı gibi, bu tıp sisteminin kaynağında da ne İslam dini ne de Kuran-ı Kerim bulunur. İslam dinine mensup tüm toplumlardaki tıp anlayışını ifade etmek için kullanılan “İslam tıbbı” ifadesi, aslında bu toplumların her birinin kendine özgü özelliklerin ve aralarındaki farkların gözardı edilmesine de neden olmaktadır (89). Ama yine de pratik nedenlerle bilimsel literatürde bu isimlendirme yaygın bir şekilde kullanıldığı için, biz de tez boyunca bu isimlendirmeyi tercih edeceğiz.

Modern dünyada XIX. yüzyılda hücresel patoloji ortaya atılana kadar İslam tıbbına egemen olan görüş humoral patoloji teorisi olmuştur. Bu teoriye göre, vücuttaki Kan, Balgam, Sarı Safra ve Kara Safra, sağlık ve hastalık açısından temel

öneme sahip dört maddedir/sıvıdır. Vücuttaki hastalıkların nedenleri, sınıflaması, tanısı, ayırıcı tanısı ve tedavisi bu teori temelinde yapılır.

Arapların bu bilgilere ulaşmaları, çoğunlukla Süryani çevirmenlerin Yunancadan yaptıkları çeviriler üzerinden olmaktadır ve bu çevirmenler grubunun önde gelen ismi Huneyn b. İshak idi. Yunan tıbbı dışında Arapların iki önemli bilgi kaynağı ise Süryani tıbbı ve Hint tıbbı olmuştur (90).

İslam tıbbında, humoral patoloji etkenleri dışında çevresel faktörlerin de hastalıklara neden olabildiği kabul edilir. Bu kapsamda hava durumu, yiyecek-içecekler, uyku düzeni, çalışma düzeni, sıvı dengesi ve mental durum da hastalık nedenleri arasında sayılmaktadır (90).

İslam tıbbını benimseyen çok sayıda hekim, ilgilendikleri alanla ilgili önemli eserler vermiş ve kapsamlı bir külliyat oluşturmuşlardır. Bu bağlamda monografiler (göz, çiçek hastalığı, cinsel sağlık vb.), aforizmalar, soru-cevap tarzı eserler, muhtasar ya da el kitabı niteliğindeki ansiklopedik tıbbî eserler dikkati çeker (90).

İslam tıbbı açısından önemli dönüm noktalarından birisi, 750 yılında Abbâsî hanedanının başa geçmesidir. Emevîleri yönetimden uzaklaştıran Abbâsîler, İslam Devleti'nin merkezini Şam'dan Bağdat'a taşıyıp burasını bir çeviri merkezi hâline getirdiler. Kısa süre sonra çeviri döneminden telif dönemine geçildi ve artık Bağdat, Yunancadan Arapçaya çevirilerin yapıldığı ve hatta ilk Arapça tıp eserlerinin yazıldığı bir merkez hâline geldi. Dioskorides, Efesli Rufus, Aeginealı Paulus ve Galenus gibi Antik Yunan'ın en önemli isimlerinden yapılan çeviriler nedeniyle, artık IX. yüzyıldan itibaren yazılmış olan Arapça tıbbî eserlerin temeline dört elementli humoral patoloji teorisinin olduğu dikkat çeker. Bu ilk dönemlerden sonra yazılan iki büyük eser de Yunan tıbbındaki dört element teorisinin Arap tıbbında iyice yerleşmesi sonucunu doğurmuştur. Bunlar, Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyyā er-Rāzī'nin (ö. 925) yazdığı *Kitābu'l-Manşūrī* ile *el-Ḥavī fi't-Tıbb* adlı eserlerdir. Bu konudaki en önemli eser ise İbn-i Sina'ya (980-1037) ait olan *el Kanun fi't-Tib*'dir (91).

İslam tıbbına ait olan ve Arapça yazılmış tıp eserleri Batı dünyasındaki ilerlemeler açısından büyük önem taşır. Bu Arapça eserler Ortaçağ ve Rönesans döneminde Batı dillerine çevrilmiş ve Avrupa eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır (90).

Süryani tıbbı

Süryani tıbbı, hem Doğu'da hem de Batı'da Süryanice konuşan toplulukların tıbbî uygulamalarını tanımlamak için kullanılan bir ifadedir ve kökenleri, Antik Yunan tıbbına dayanır.

Araştırmacılara göre, bu tarih aralığının öncesinde ve sonrasında da varlık göstermiş olsa bile Süryani tıbbının aktif bir şekilde bilimsel üretim yaptığı dönem, VI.-IX. yüzyıllar arasını kapsayan 400 yıllık bir süredir. İki ayrı dönem hâlinde incelenen bu dört asırlık sürenin ilk dönemi VI. yüzyıl başlarında, ikinci dönemi ise IX. yüzyılda yaşanmıştır. Her iki dönemde de Süryani yazarlar, hem Yunanca eserlerin çevirilerini yapmışlar hem de telif eserler vermişlerdir (92).

Süryani tıbbındaki temel anlayış, dört elementli humoral patoloji teorisini benimsemiş olan Antik Yunan tıbbıdır. Bu anlayışa göre vücutta Kan, Balgam, Sarı Safra ve Kara Safra olarak adlandırılan dört humor (sıvı) bulunur. Her bir humor, sıcak-soğuk ve kuru-nemli olarak ayrılan iki temel özellik ile nitelenir. Hastalıkların oluşmasına neden olan durum ise humorlarda ortaya çıkan patolojik değişikliklerdir (92).

Süryani tıbbını benimseyip uygulayanlar ne tek bir devletin sınırları içinde yaşayan ne de tek bir etnik gruba mensup kişilerdir. Tek ortak özelliği Süryanice konuşmak olan bu gruplar Ortadoğu dışında Orta Asya, İran ve Hindistan coğrafyasında da yaşamaktaydılar ve aralarında Aramîler, İranlılar, Araplar ve Uygurlar da vardı (92).

Süryani tıbbı hem bilgili ve yetenekli hekimler yetiştirmiş hem de dünya tıp tarihine hastane kavramını armağan etmiştir. *Xenodecheion* (yabancılar yeri) adı verilen bu kurumlarda hastalar ayaktan değil yatarak tedavi görürlerdi. Bu eğitim merkezlerinde dinî eğitim yanında tıp eğitimi de verilmekte, manastırlarda kupa çekme gibi uygulamalar yapılmaktaydı. Hastane geleneği Süryanilerden Müslümanlara aktarılmış, bunun sonucunda da sonradan Müslüman olan ya da Süryanilerle yakın ilişkileri bulunan Müslümanlar da hastane yaptırmaya girişmişlerdir (92).

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Tez için öncelikle, Orta Asya Türk topluluklarına ait olan ve günümüz dillerine aktarılmış olan tıbbî ve tıp dışı metinler derlenmiş, sonrasında bu metinler taranarak içeriklerinde yer alan humoral patoloji teorisi temelli bilgiler bir araya getirilmiştir. Bu aşamadan sonra bu bilgiler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar saptanmış ve bunların olası nedenleri araştırılmış, ayrıca bu farklı tıbbî anlayışların yansıtıldığı diğer kaynaklarla karşılaştırma yapılmıştır.

Kaynak taramasında hem Türkçe yazılmış metinler hem de Türkler hakkında diğer dillerde yazılmış metinler kullanılmıştır.

İncelenen Türkçe metinler için dilbilimcilerin yaptığı dönemsel ayırım temel alınmıştır. Buna göre Eski Türk yazıtları, Uygur Türkçesi eserleri, Karahanlı Türkçesi eserleri, Harezmi Türkçesi eserleri ile erken ve son dönem Çağatay Türkçesi eserleri incelenmiştir. İkinci grupta ise Türkçe dışındaki kaynaklar yer alır. Bu kapsamda Orta Asya'yı ziyaret eden İslam coğrafyacılarının ve seyyahlarının eserlerine başvurulmuştur.

3.1. Kaynak seçimi

Tezimizin öncelikli kaynakları tıbbî metinlerdir. Bu amaçla, çalışılan döneme ve kültürlere ait tıbbî metinlere ulaşılmaya çalışılmış, sonrasında da bunlardan Türkçeye ya da günümüz dillerine (İngilizce, Almanca, Fransızca, Çince) aktarılmış olanlar incelemeye dâhil edilmiştir.

Sözü edilen tıbbî metinlerin hemen hemen tümü üzerinde XX. yüzyılın başlarından itibaren farklı dillerde yayımlanmış çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Eski Uygurca metinler üzerine yapılmış çalışmaların mümkün olduğunca en yeni tarihlileri ve Türkçe olanları kaynak olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Bu seçimin bazı nedenleri vardır. Öncelikli neden, eski tarihli çalışmalara ulaşmanın zorluğudur. Ancak bundan daha önemlisi, bazı eski tarihli çalışmaların, ilgili metne ait tüm fragmanları içermemesidir. Hatta bazı yayınlar, yalnızca bir ya da birkaç fragman üzerinde yapılmış dilbilimsel çalışmalar olmakla kalmıştır. Bu açıdan daha yeni tarihli çalışmalar, hem daha kapsamlı hem de daha güncel bilgileri içerir konumdadır. Türkçe olarak yapılan yeni çalışmaların, özellikle bazı alanlarda ve

terminoloji anlamında daha anlaşılır bilgiler sunması da, kaynak seçimindeki tercihlerimizin önemli nedenleri arasındadır.

Kaynak seçiminde coğrafi olarak Orta Asya ile sınırlı kalınmış, bu nedenle Harezmi Türkçesi ile yazılmış olmakla birlikte Altın Ordu sahasında kaldığı için Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış eserler incelemeye alınmamıştır.

Çalışılan dönemle ilgili olarak, Orta Asya Türk topluluklarına ait olan tıbbî metinlerin sayısının kısıtlı olduğu bilindiği için, tıp dışı metinler de tez kapsamındaki incelemelere dâhil edilmiştir. Bu amaçla dinî metinler, hukuk metinleri, sözlükler, edebî eserler ve seyahatnameler gibi metinler üzerinde de bir çalışma yürütülmüştür.

Bu tür kaynakların taranmasında tek başına siyasi yapı (devlet) temelli ya da tek başına dil temelli bir sınıflandırma üzerinden gidilmemiştir. Çünkü Türkçe yazılmış bazı metinlerin, hangi tarihte ve/veya hangi devlet sınırları içinde yazılmış olduğuyla ilgili bir bilgi bulunmadığı gibi bu durumun tersi de doğrudur. Yönetim kademesinin ya da halkının büyük çoğunluğunun Türk olduğu bilinen siyasi yapılarda, Türklerin yaygın olarak kullandıkları dil ve alfabelerde yazılmış metinler de bulunmaktadır. Bunun en bilinen örneği Hristiyan Türklere ait metinlerdir. Böyle durumlarda, tez çalışması ile ilgili içeriği artırmak amacıyla, bu tür kaynaklar da incelenmiştir.

Dinsel metinler bağlamında, yeterli yazılı kaynaklara sahip olan Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık dönemlerine ait metinler incelenmiş, bunlar dışındaki dinler çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

Yukarıda sayılan iki temel kaynak grubu dışında, Orta Asya Türklerinin toplumsal ve kültürel yapısıyla ilgili bilgi veren kitaplar, makaleler ve tezlerden de yararlanılmıştır.

Sonuç olarak tez çalışmamızda kaynak olarak kullandığımız metinler, tıbbî eserler ve tıp dışı eserler olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir.

Bu kaynakların sınıflandırılmasında birkaç farklı yöntem izlenmiştir. Bunlardan ilki dilbilimsel bölümlenmedir. Türkçenin zaman içinde geçirdiği aşamalar için yapılmış bölümlendirmeler vardır. Tez çalışmasında da öncelikle Türkçenin geçirdiği aşamalar göz önüne alınmış ve Karahanlı Türkçesi eserleri, Çağatay Türkçesi (Doğu Türkçesi) eserleri vb. bölümlendirme yapılmıştır. Bu durum uygulamada iki temel yarar sağlamıştır. Öncelikle, hangi eserlerin kaynak olarak

kullanılabileceğini saptamak daha kolay hâle gelmiştir. İlk planda, genel bilgi içeren kaynaklar yoluyla her bir döneme dâhil olan eserlerin listeleri oluşturulmuş, sonrasında da bu eserlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Eserler elde edildikten sonra, her bir eser tez konusu kapsamında incelenmiş ve dönemsel bir karşılaştırma yapılmıştır.

Ancak tez çalışmasında izlenen tek yöntem bu olmamıştır. Çünkü diğer alanlardaki Orta Asya Türk tarihi ile ilgili araştırmalarda, dil yanında din temelli (Manihaizm çevre eserleri, Budizm çevre eserleri vb.), yazı temelli (Runik yazılı metinler, Brahmi yazılı metinler vb.) ya da devlet temelli eser bölümlendirmelerin de kullanıldığı görülmüştür. Bu nedenle tez çalışmasında pratik nedenlerle, mümkün olduğunca geniş kapsamlı bir eser incelemesinin yapılabileceği bir yol seçilmiştir. Bu amaçla, yukarıda da açıklandığı gibi Türkçe yazılmış eserler dışında yer alan, seyahatnameler gibi bazı kaynaklar da inceleme kapsamına dâhil edilmiştir.

Bu kapsamda, yeterli yazılı kaynaklara sahip olan Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık dönemlerine ait metinler incelenmiş, bunlar dışındaki dinler ile ilgili metinler çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

3.2. Terminoloji

Tezin yazımı sırasında, terminolojide ve adlandırmada bir standardizasyon oluşturulmasına çalışılmış, ancak bunu sağlamak her zaman mümkün olamamıştır. Dilbilim ya da tarih alanında yapılan çalışmalarda, çeşitli nedenlerden dolayı bazı sözcüklerin yazımında farklılıklar olduğu görülmektedir. Tez çalışmasının asıl konusunu ya da kullanılan kaynaktaki tıbbî içeriği etkileyen bir durum hâline gelmemiş olsa da tez yazımında bu durumla çok sık karşılaşılmıştır.

Bir örnek vermek gerekirse, tarihte Türk adını taşıyan ilk devletin adı konusunda farklı yazımlar vardır. Bu devleti kuranlar Göktürk, Köktürk, Kök-Türk ya da (Kök)Türk olarak anılabildiği gibi devletin adı da Türk devleti, Türk Kağanlığı, Türk Kaganlığı, Kök-Türk Kağanlığı vb. farklı şekillerde yazılmaktadır. Bu devletin ardından kurulan devlet için de Uygur Kağanlığı, Orhun Uygur Devleti ve Ötüken Uygur Kağanlığı gibi adlandırmalar vardır. Bir başka örnek olarak bu devletin üçüncü hükümdarının adının da kaynaklarda Mou-yü kaghan, Moğ-yü Kağan, Böğü Kağan ya da Moyun çor şeklinde yazılı olduğu görülmüştür.

Bu durumun başlıca nedeni farklı diller ve alfabelerdeki transkripsiyon ve transliterasyon farklılıklarıdır. Bu tür sorunları en aza indirmek için tez çalışmasında uyguladığımız yöntem, kaynak olarak alınan metnin yazımına sadık kalmak olmuştur. Ancak tezin farklı bölümlerinde farklı kaynaklar kullanılabildiği için bazen tez içinde aynı özel ismi ifade etmek için farklı yazım şekilleri kullanılmıştır. O nedenle tezin farklı bölümlerinde aynı yer, aynı kişi ya da aynı özel ad için farklı yazım şekilleri ile karşılaşılabilir. Bu tür bir karışıklığı gidermek için bazı durumlarda, metin içinde kaynak metnin yazımı esas alınırken parantez içinde diğer kullanımlara da yer verilmiştir.

Bir başka örnek olarak, Türkçe Manihaist metinlerle ilgili çalışmaları olan P. Zieme, aynı niteliklere sahip metinler için iki farklı makalesinde iki farklı adlandırma yapmıştır. Zieme, Ryūkoku Üniversitesi Kütüphanesi Ötani Koleksiyonu'ndaki Türkçe Manihaist metinleri, kullanılan yazı sistemine (alfabeye) göre sınıflarkan “Runic script, Manichaeen script, Uigur script” ifadelerini kullanmıştır (93). Oysa British Library Stein Koleksiyonu'ndaki metinleri incelediği makalesinde aynı yazarın bu kez, “Runic script, Manichaeen script, Sogdo-Uigur script” ifadelerini kullandığı göze çarpar (94). Yani aynı yazı sistemi için seçtiği sözcük, bir makalede “Uigur script” iken diğer makalede “Sogdo-Uigur script” olmuştur. Biz de tezimizde ilk makaleyle ilgili bilgilerde “Runik alfabe, Mani alfabesi ve Uygur alfabesi”, ikinci makaleyle ilgili bilgilerde ise “Runik alfabe, Mani alfabesi ve Soğd-Uygur alfabesi” şeklinde bir adlandırma kullandık.

Sonuç olarak, tezde kullanılan sözcüklerin yazımında, kaynak olarak kullanılan yayındaki okuma önerisi temel alınmıştır. Ama bazen aynı sözcük farklı yayınlarda farklı şekillerde yazılmışsa, sözcüğün genel kabul gören/güncel literatürdeki yazımının kullanılması yoluna da gidilmiştir.

3.3. Kullanılan Kaynaklar

Orta Asya Türklerine ait olup günümüze kadar kalan yazılı belgelerin çoğunluğu zamanın, nemin ya da toprağın etkisiyle yıpranmış durumdadır. Bazı yazmalarda sayfalar eksik, kopuk ya da yırtılmış hâldeyken, bazen de sayfalardaki yazılar okunamaz hâle gelmiştir. Türk tarihine ait yazmaların çoğu tam metin, ciltli eser hâlinde değildir. Üzerinde birkaç sözcüğün, birkaç hecenin ya da yalnızca birkaç

harfin okunur durumda olduğu çok sayıda metin/fragman (metin parçası) bulunmaktadır.

Bulunuşlarından bugüne kadar bu metinler hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu tez çalışması kapsamında bizim için, neredeyse tümüyle tıp dışından olan bu araştırmaların tümünü elde edip üzerlerinde inceleme yapmak olanaksız olacaktı. Bu nedenle tez çalışması için, öncelikle yakın dönemde yayımlanmış makaleler, kitaplar ile yüksek lisans ve doktora tezleri tercih edilmiştir. Bu seçimin birkaç nedeni vardır. Öncelikle araştırmacılar, bir bölümü XIX. yüzyıl sonunda ve XX. yüzyıl başında yapılmış yayımlarda ya da bu eserlerin Türkçe çevirilerinde okuma hataları bulunduğunu dile getirmektedirler (95, 96). Bunun yanında, birçok metin/fragman ilk bulunduğu dönemde tek tek ayrı parçalar hâlinde okunmuş, daha sonra bunların bir bölümünün aynı sayfaya/esere ait olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla ilk okumada anlamlandırılmayan ya da eksik okunan sözcükler, birleştirmeler sonrasında anlamlı metinler haline gelmiştir (48).

Tez çalışmasının her bir bölümü için, konu temelinde ayrı ayrı literatür taraması yapılmıştır. Bu amaçla önce, genel bilgileri oluşturmak için önceden elde edilen eserler incelenmiş, daha sonra bu eserlerin Kaynaklar bölümünde yer alan eserler taranarak, tez çalışması kapsamında yararlı olabilecek eserler seçilmiştir. Seçilen bu eserlere, önce web üzerinden açık kaynaklar yardımıyla ulaşmaya çalışılmış ve ulaşılan eserler kaydedilmiştir. Açık kaynaklar yoluyla ulaşamayan eserler, başta Türk Tarih Kurumu (<https://www.ttk.gov.tr/kutuphane/>), Türk Dil Kurumu (<http://katalog.tdk.gov.tr/>) ve YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) olmak üzere çeşitli kurumların kütüphanelerinden çevrimiçi yolla elde edilmiştir. Bu yolla da ulaşamayan eserler ise ya doğrudan kütüphanelerden ya da eserlerin fiziksel nüshaları satın alınarak elde edilmiştir.

Genel bilgi sağlamak amacıyla üzerinde tarama yapılan ancak içinde tez ile ilgili bilgi bulunmayan eserlere Kaynaklar bölümünde yer verilmemiştir. Bu kapsamda, üzerinde inceleme yapılan ancak tez kapsamında bilgi içermediği saptanan eserler aşağıda belirtilmiştir.

3.3.1. Eski Türk yazıtları

Bu kapsamda incelenen kaynaklar aşağıdadır:

- Alimov R. *Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistandaki Göktürk yazıtları (Tavsif, transliterasyon, transkripsiyon, tercüme ve sözlük) [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2000.*
- Alimov R. *Koçkor'daki Türgeş yazıtları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2004;1:13-43.*
- Alimov R, Tabaldiev T. *A newly found Old Turkic runic inscription on a boulder from Talas. Tekin Ş, Alpays Tekin G, editörler. Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları, Orhan Okay Armağanı-I. Festschrift in honor of Orhan Okay-I. 2005;30:121-125.*
- Alimov R, Tabaldiyev K, Kayrat B. *A new inscription discovered in the Tian Shan region: The Chiyin Tash rock inscription. Altai-Hakpo Journal of the Altaic Society of Korea. 2010;20:177-185.*
- Alimov R. *Tanrı Dağı yazıtları. Konya: Kömen; 2014.*
- Alimov R. *II. Karabalsagun yazıtı. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 2015;12:27-38.*
- Alyılmaz C. *Bugut yazıtı ve anıt mezar külliyesi üzerine. SÜTAD. 2003;13:11-22.*
- Alyılmaz C. *Kutlugun mührü (Mutrin Temdeg yazıtı). A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 2004;23:1-7.*
- Alyılmaz C. *Gürbelcin (Gurvaljin Uul) yazıtıyla ilgili bazı düzeltmeler. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2005;7:73-9.*
- Alyılmaz C. *Kırgızistan'daki (Kök)Türk harfli yazıtların bugünkü durumu. Journal of Turkic Civilization Studies. 2006;2:17-27.*
- Alyılmaz C. *(Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının Kırgızlar açısından önemi. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2013;2:1-26.*
- Alyılmaz C. *Karı Çor Tigin yazıtı. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2013;2:1-61.*
- Alyılmaz C. *Yorçı yazıtı. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2013;2:29-46.*

- Aydın E. 1995-2005 yılları arasında Türk runik metinleri üzerine yapılan çalışmalara bir bakış. *İlmi Araştırmalar*. 2005;20:43-56.
- Aydın E, Güner G. Kök Türk harfli metinler ve Kök Türklerle ilgili Türkiye’de yayımlanmış çalışmalar bibliyografyası (deneme). *Bellekten*. 2007;1:33-82.
- Aydın E. Şine usu yazıtı. Çorum: Karam Yay.; 2007.
- Aydın E. Eski Türklerde meslek adları (eski Türk yazıtlarına göre). *Journal of Turkish Linguistics*. 2008;2:49-66.
- Aydın E. Ongi yazıtı üzerine incelemeler. *İlmi Araştırmalar*. 2008;25:21-38.
- Aydın E. S. Gerard Clauson’un etimolojik sözlüğünde Yenisey yazıtlarıyla ilgili veriler. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2009;4:93-118.
- Aydın E. Yenisey yazıtlarıyla ilgili Türkiye’de yapılan çalışmalara bir bakış. Alyılmaz C, Ay Ö, Yılmaz M, editörler. *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni; 18-20 Kasım 2009; Afyonkarahisar, Türkiye. Afyonkarahisar; Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türk Dil Kurumu; 2010. s. 25-34.*
- Aydın E. Yenisey yazıtlarında geçen Türk boyları üzerine notlar. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2011;6:390-398.
- Aydın E. Remarks on qatun in the Yenisei inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 2011;64:251–256.
- Aydın E. Suci yazıtı’nın ilk satırıyla ilgili yeni bir öneri. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2012;7:309-314.
- Aydın E. Yenisey yazıtları nasıl tarihlendirilebilir? *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2012;7:161-168.
- Aydın E. Küli Çor yazıtı ve yazıtla ilgili sorunlar üzerine notlar. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. 2012;5:251-272.
- Aydın E. Tariat yazıtı’nın kuzey yüzününün 5. satırı üzerine yeni okuma ve anlamlandırma önerileri. *Bellekten*. 2013;61:13-22.

- Aydın E. Uygur Kağanlığı yazıtları ile Yenisey yazıtlarında Türk adının kullanımı üzerine. *Belleten*. 2013;77:81-7.
- Aydın E. Yenisey yazıtlarındaki tek örnekler. *Türkbilig*. 2013;26:37-49.
- Aydın E. Kök Haya (Hakasya) yazıtı üzerinde yeni okuma ve anlamlandırmalar. *Gazi Türkiyat*. 2014;14:41-6.
- Aydın E. Küli Çor yazıtının Eski Türkçenin söz varlığına katkıları. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. 2014;35:31-41.
- Aydın E, Ariz E. Xi'an yazıtı üzerinde yeni okuma ve anlamlandırmalar. *Bilig*. 2014;71:65-80.
- Aydın E. Söz varlığı açısından Yenisey yazıtlarının Moğolistan yazıtlarından farklılıkları üzerine notlar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad)*. 2017;1:48-58.
- Aydın E. Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) yazıtları. *Türkbilig*. 2017;33:1-14.
- Aydın E. Uygur Kağanı Moyan Çor'un oğullarına mirası. *Gazi Türkiyat*. 2017;20:1-7.
- Aydın E. Türk runik harfli Uygur yazıtlarının içeriği ve üzerindeki çalışmalar. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 2018;7:1-22.
- Badam A. Moğolistan'daki runik yazıtlar. *Türkbilig*. 2010;20:67-81.
- Badam A. Taikhar Çuluu yazıtı. *Türkbilig*. 2012;23:61-8.
- Badam A. Moğolistan'da bulunan kayalar üzerindeki yazıtlar (2010-2017). *Türkbilig*. 2018;35:143-54.
- Barutçu Özönder FS. Çöyr yazıtı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2006;3:108-24.
- Battulga T. Moğolistan'da yeni bulunan Göktürk yazıtları. *TDAY-Belleten*. 2000;48:46-58.
- Battulga T. Moğolistan'daki Uygur harfli yazıtlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 2015;4:503-20.
- Battulga T. Moğolistan'da 2017 yılında bulunan "Urtyın Gol" yazıtı üzerine. Doğan Ş, Güneş MS, editörler. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu; 1-7 Haziran 2018; Ulanbator-Moğolistan. İstanbul; Kesit Yayınları; 2018. s. 374-7.*

- Bazilhan N. Kazakistan'da bulunan Göktürk yazıtları hakkında. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 2014;3:1-12.
- Çağatay S, Tezcan S. Köktürk tarihinin çok önemli bir belgesi: Sogutça Bugut yazıtı. *TDAY-Belleten*. 1975-1976;23-24:245-52.
- Çandarlıoğlu G. Uygur devletleri tarihi ve kültürü (Çin kaynaklarına ve Uygur kitabelerine göre). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı; 2004.
- Dobrovits M. Ongin yazıtını tahlile bir deneme. *TDAY-Belleten*. 2000;48:147-50.
- Ercilasun AB. Bilinmeyen metinlerin çözülmesi konusunda teorik bir yaklaşım ve altın elbiseli adam yazıtı için yeni bir okuma denemesi. *Dil Araştırmaları*. 2017;20:7-14.
- Erdal M. Irk Bitig üzerine yeni notlar. *TDAY-Belleten*. 1977;25:87-119.
- Erdal M, Kubarev G. Güneydoğu Altay'daki Sarı-Kobı yazıtı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2019;30:227-39.
- Ergin M. Orhun abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yay.; 2011.
- Esin E. İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi ve İslama giriş. İstanbul: İÜEF Yay.; 1978.
- Gantulga JO. Turkic inscription of the Khoyor Khavchig Mountain. *Acta Historica Mongolica*. 2010;11:110-13.
- Gömeç S. Terhin yazıtı'nın tarihi açıdan değerlendirilmesi. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. 1995;17:71-84.
- Kalan E. Moğolstanda yeni bulunan Dongoin şireen anıtları üzerine Mönhtulga Rinchinhorol ile söyleşi. *Bilig*. 2013;26:165-71.
- Kıdıralı D, Babayar G. Türk bengü taşı: Şiveet-Ulaan damgalı anıtı. Astana: Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı; 2015.
- Klyaştorniy SG, Livşiç VA. Bugut'taki Sogtça kitabeye yeni bir bakış. *TDAY-Belleten*. 1987;35:201-41.
- Klyaştorniy SG, Kalkan M. Tanrı Dağları'nda yeni bulunan eski runik Türk yazıları. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 2001;1:192-6.
- Klyaştorniy SG. Moğolistan'dan runik yazılı sikke (Çev. S. Dinç). *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 2004;26:227-33.

- *Kormuşin İ, Mozioglu E, Alimov R, Yıldırım F. Yenisey-Altay-Kırgızistan yazıtları ve kâğıda yazılı runik belgeler. Ankara: Bilgesu; 2016.*
- *Kumru C. Türk mitolojisi penceresinden Orhun abidelerine dair değerlendirmeler. Ulakbilge. 2017;6:17-28.*
- *Martinov AI. Altay kaya resimleri. Biçiktu-Boom. Türkçeye çev.: Zeynep B. Özer. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi; 2013.*
- *Maue D. The Khüis Tolgoi inscription - Signs and sounds. Paper presented at: 60th PIAC; 2017 August 31; Székesfehérvár, Hungary.*
- *Mert O. Şaahar tepesi ve bölgede bulunan kaya üstü tasvir, damga, yazıt ve kurganlar. AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 2009;40:1-24.*
- *Mozioglu E. Runik Harfli Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2015.*
- *Munkhtulga R. Baga Khairkhan'daki Eski Türk yazıtları. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2012;1:26-35.*
- *Nevskaya I. Altay Cumhuriyeti Jabogan kasabası çevresinde bulunan Eski Türkçe bir yazıt: Metin ve paleografik inceleme. Belleten. 2012;1:49-58.*
- *Nurieva F. İdil boyunda bulunan runik harfli yazıtların dili. Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 2014;9:789-96.*
- *Orkun HN. Eski Türk yazıtları I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.; 1994.*
- *Orkun HN. Eski Türk yazıtları II. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.; 1938.*
- *Orkun HN. Eski Türk yazıtları III. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.; 1940.*
- *Orkun HN. Eski Türk yazıtları IV. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.; 1941.*
- *Osawa T. Moğolistan'daki eski Türk anıt ve yazıtları üzerine yeni araştırmalar (I). 1996-1998 Japon-Moğol ortak çalışmalarının ön raporu). Türk Dilleri Araştırmaları. 2000;10:191-204.*
- *Osawa T. Moğolistan'daki eski Türk anıt ve yazıtlarının 1996-1998 yılları arasındaki yeni inceleme sonuçları (Japon-Moğol ortak çalışmasının ön raporu olarak). 2000;48:277-86.*
- *Ölmez M. Eski Türk yazıtlarında yabancı ögeler (1). Türk Dilleri Araştırmaları. 1995;5:227-9.*

- Ölmez M. *Eski Türk yazıtlarında yabancı ögeler (2). Türk Dilleri Araştırmaları. 1997;7:175-86.*
- Ölmez M. *Eski Türk yazıtlarında yabancı ögeler (3). Türk Dilleri Araştırmaları. 1999;9:59-65.*
- Ölmez M. *Eski Türk yazıtları ve sonrası. Ölmez M, editör. Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 yılı (720-2010); 3-5 Aralık 2010; İstanbul. İstanbul; İstanbul Büyükşehir Belediyesi; 2011. s. 453-8.*
- Ölmez M. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük. Ankara: Bilgesu; 2015.*
- Ölmez M. *Ongi yazıtı, sorunlar ve çözüm önerileri. TDAY-Belleten. 2016;64:43-86.*
- Ölmez M. *Delgerhaan'da (Dongoyın Şireen) bulunan yazıtlar. Türk Dili. 2017;787: 99-100.*
- Ölmez M. *Hüis tolgoi inscription: On the discovery, the whereabouts, condition of the stones, and or expedition. Paper presented at: 60th PIAC; 2017 August 31; Székesfehérvár, Hungary.*
- Ölmez M. *Preliminary readings and notes on the ancient Turkic inscription from the Hirgisiyn Ovoo area in Mongolia. Russian Turcology. 2018;3-4:24-30.*
- Rybatzki V, Wu KS. *An Old Turkic epitaph in runic script from Xi'an (China), the epitaph of Qarī Čor Tegin. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 2014;164:115-28.*
- Sakaoğlu S. *Göktürk yazıtları ile Anadolu-Türk folklorundaki paralellikler üzerine. TDAY-Belleten. 1990;38:155-66.*
- Serin S. Kızıl, *Tuva Müzesi Yenisey Yazıtları (Metin-Dizin) [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi; 2012.*
- Sertkaya OF. *Eski Türklerin kağan seçimi üzerine Göktürk yazıtlarındaki iki ata sözü. İlmî Araştırmalar. 1999;8:233-40.*
- Sertkaya OF. *Suuci < Sugeci / (Bel) yazıtı ne zaman yazıldı? TDAY-Belleten. 2000;48:306-12.*

- *Sertkaya OF. E 2 - Uyük-Arjan (Tuva) yazıtı. Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 2011;6:27-34.*
- *Şçerbak AM. Ulangoom yazıtı üzerine ilave düşünceler. TDAY-Belleten. 1994;42:131-6.*
- *Şemen S. E-4 (Ottuk-Daş) yazıtı üzerine. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 2014;51:137-46.*
- *Şen O. Göktürk Yazıtlarının Kelime Varlığı [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2010.*
- *Şirin User H. Kan ağla- ve baş bağla- deyimlerinin Bilge Kağan ve Suci yazıtları temelinde açıklaması. Türkbilig. 2008;16:137-45.*
- *Şirin User H. Hakasya bulgusu eski bir Türk mezar taşı: Açurı (Oçurı, YE 26) yazıtı. Türkbilig. 2009;17:158-74.*
- *Şirin User H. Bömbeger yazıtı: Bir Türk künçuyunun mezar taşı. Dil Araştırmaları. 2010;7:62-73.*
- *Şirin User H. Yabogan (A 80) yazıtı üzerine. Gül B, editör. Bengü Beläk, Ahmet Bican Ercilasun armağanı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; 2013.*
- *Şirin User H. E-28, E-38, E-51, E-71, E-144, E-152 yazıtlarındaki bazı sözcük ve ibareler üzerine yeni öneriler. Şirin User H, Gül B, editörler. Yalım Kaya Bitiği, Osman Fikri Sertkaya armağanı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; 2013.*
- *Şirin H. Dağlık Altay bölgesi yazıtları: Yeni okuma ve anlamlandırma denemeleri. Türk Dünyası. 2016;42:167-72.*
- *Şirin H. Bombogor inscription: Tombstone of a Turkic qunçuy ("princess"). JRAS. 2016;3:365-73.*
- *Taşagül A. Gök-Türkler I-II-III. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 2014.*
- *Taşagül A, Yılmaz A. Yeni keşifler ışığında, Moğolistan coğrafyasında bulunan Göktürk dönemi anıt yapıları. Taşagül A, Kar A, Büyükkaksoy A, Müderrisoğlu A, editörler. Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu; 19-21 Nisan 2018; İstanbul; Yeditepe Üniversitesi; 2018. s. 14-21.*

- Tekin T. Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) kitabesi. *Belleten*. 1983;46:795-838.
- Tekin T. *Elegest (Körtle Han) yazıtı*. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 1995;5:19-32.
- Tekin T. *Orhon yazıtları*. İstanbul: Simurg Yay.; 1998.
- Tekin T. *The Second Altınkök inscription*. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 1998;8:5-14.
- Tekin T. *İkinci Bay-Bulun (= E 49) yazıtı*. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 2000;10:81-90.
- Tekin T. *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi; 2003.
- Useev N. *Sahiplerinin boyu belirtilen Köktürk harfli yazıtlar*. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2010;5:1516-21.
- Useev N. *Y 86 ve Y 102 Yenisey yazıtları*. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2010;7:207-11.
- Useev N. *Yeni bulunan Köktürk harfli Çiyin-Taş II yazıtı: Yeni bir harf ya da sözsüzlük sembolü*. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2013;10:31-44.
- Useev N. *Talas yazıtlarında geçen bazı kelimelerle ilgili okuma ve anlamlandırma önerileri*. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 2013;2:48-60.
- Useev N. *Kalbak-Taş XX (A 43) ve Kalbak-Taş XXI (A 44) yazıtları ya da Eski Türklerde okuryazarlık*. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 2014;51:1-15.
- Useev N. *Kazakistan'da bulunan Koytubek yazıtında Köktürk yazısının adı geçiyor mu?* *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 2015;4:860-8.
- Useev N. *Altay yazıtlarından Yabogan (A 84) yazıtı ve Köktürkçe vefeyat, at tasviri formülleri*. *TDAY-Belleten*. 2017;65:105-28.
- Ünal O. *İhe ashete yazıtı: Yeni bir okuma ve anlamlandırma denemesi*. *Bilig*. 2015;73:271-94.

- Üstün MC. *Türk asıllı Türkologların Orhun yazıtlarını okuma ve yorumlamalarındaki farklılıklar üzerine notlar. Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 2010;5:1383-404.*
- De la Vaissière E. *The historical context to the Hüis Tolgoi inscription. Paper presented at: 60th PIAC; 2017 August 31; Székesfehérvár, Hungary.*
- Vasiliyev DD. *Kök Türklerin okuma yazma bilmeleri sorunu. Erdem Dergisi. 2000;12:1045-53.*
- Vovin A. *Interpretation of the Hüis Tolgoi inscription. Paper presented at: 60th PIAC; 2017 August 31; Székesfehérvár, Hungary.*
- Xin I. *Karı Çor Tigin yazıtı'nın Çincesi ve Karı Çor Tigin'in şeceresi. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2013;2:62-87.*
- Yalınkılıç T. *Bir dönemin iki farklı anlatımı – Kül Tigin yazıtının Çince ve Türkçe metinlerinin karşılaştırması. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2013;2:27-47.*
- Yıldırım F, Aydın E, Alimov R. *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve Irk Bitig. Ankara: Bilgesu; 2013.*
- Zieme P. *Uygur yazısıyla yazılmış Uygur yazıtlarına dair bazı düşünceler. TDAY-Belleten. 1982-1983;30-31:229-37.*

3.3.2. Eski Uygur Türkçesi

Manihaist çevre eserleri

İlk kaynak taramalarına göre Manihaist çevrede Türkçe yazılmış olan kaynakların büyük çoğunluğu dinî içerikli olup, bunlar arasında yalnızca bir adet tıbbî içerikli metin bulunmaktadır. Bu nedenle tez çalışması için, Manihaist çevreye dâhil edilen ve ulaşılabilen tüm yayınların incelenmesine çaba harcanmış, ancak doğru terminoloji kullanımını sağlamak için kaynak kullanımında öncelik, Türkçe kaynaklara verilmiştir. Çünkü hâlen ülkemizde mevcut olmayan ve hakkında çok az bilgiye sahip olunan bir dinle ilgili bir kısım terminoloji, farklı metinlerde farklı şekillerde yer almaktadır. Kaynaklarda aynı sözcük için Eski Uygurca, İngilizce, Mani dili, Almanca, Soğdca, Çince gibi farklı dillerde karşılıklar bulunması, bazen

sözcüğün Türkçe anlamını karşılamada zorluklara neden olmaktadır. Bundan dolayı Manihaizm konusundaki Türkçe kaynaklara öncelik verilerek, ilgili sözcüğün Türkçede en uygun şekilde anlaşılıp anlatılması hedeflenmiş, bu amaçla da birincil Manihaist kaynaklar üzerinde çalışmalar yapmış olan Türk araştırmacıların eserlerinden yararlanılmıştır. İçeriği konusunda görüş ayrılıkları bulunan, sınıflandırılmayan ya da fiziksel nedenlerden dolayı okunamamış olan metinlerle ilgili çalışmalar ise inceleme dışı tutulmuştur.

Bu tez çalışmasında yararlanılan kaynaklar, ağırlıklı olarak P. Zieme, T. Tekin, L. Clark, J. Wilkens, Z. Özertural, B. Özbay, H. Tokyürek, ve A.T. Koç'un çalışmalarıdır. Kaynaklarda öncelik ise tam metni bulunan, konu bütünlüğü olan ve dilbilimciler tarafından günümüz dillerine aktarılan metinlere verilmiştir.

- Arat RR. *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.; 2007.
- Barutcu Özönder FS. *Maniheist ve Buddhist çevrelerde Türk şiiri*. TDAY-Belleten. 1991;39:69-87.
- Clark LV. *The Manichean Turkic pothi-book*. *Altorientalische Forschungen*. 1982;9(JG):145-218.
- Özbay B. *Huastuanıft - Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.; 2014.
- Tekin T. *Irk Bitig, Eski Uygurca fal kitabı*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.; 2015.
- Yıldırım F. *Irk Bitig ve Orhon yazılı metinlerin dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.; 2017.
- Wilkens J. *Manichäisch-Türkische texte der Berliner Turfansammlung*. *Altürkische handschriften, Teil 8*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2000.
- Zieme P. *Türkçe bir Mani şiiri*. TDAY-Belleten. 1968;16:45-51.
- Zieme P. *The Manichaeen Turkish texts of the Stein Collection at the British Library*. *JRAS*. 2010;20:255-66.
- Zieme P. *Manichaeen Turkic texts in the Ötani Collection of the Library of Ryūkoku University*. Irisawa T, Kitsudo K, editors. *Essays on the manuscripts written in Central Asian languages in the Otani Collection, Buddhism, Manichaeism, and Christianity*. Kyoto: Research Institute for Buddhist Culture, Ryūkoku University; 2017.

Bu birincil kaynaklar dışındaki genel bilgiler için, aşağıda yer alan araştırmalar da incelenmiştir.

- *Baran Tekin D. Mani ve Öğretileri [Yüksek Lisans tezi]. Çorum: Hitit Üniversitesi; 2014.*
- *Karakaş S. Türk Tarihinde Maniheizm (VIII-XIII. Yüzyıllar) [Doktora tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 2010.*
- *Maue D. Dokumente in Brāhmī und Tibetischer schrift. Alttürkische handschriften, Teil 1. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 1996.*
- *Maue D. Dokumente in Brāhmī und Tibetischer schrift, Teil 2. Alttürkische handschriften, Teil 19. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2015.*
- *Tokyürek H. Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.; 2019.*
- *Yakup A. Die Uigurischen blockdrucke der Berliner Turfansammlung, Teil 2: apokryphen, mahayana-sutren, erzählungen, magische texte, kommentare und kolophone. Alttürkische handschriften, Teil 12. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2008.*
- *Yakup A. Die Uigurischen blockdrucke der Berliner Turfansammlung, Teil 3: stabreimdichtungen, kalendarisches, bilder, unbestimmte fragmente und nachträge. Alttürkische handschriften, Teil 15. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2009.*
- *Zeren ME. Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2015.*

Hristiyan çevre eserleri

- *Berbercan MT. Dil ve kültür incelemeleri: Eski Türkçe Hristiyan metinleri. Türkiyat Mecmuası. 2017;27:85-100.*
- *Borbone PG. Some aspects of Turco-Mongol Christianity in the light of literary and epigraphic Syriac sources. Journal of Assyrian Academic Studies. 2005;19:5–20.*
- *Borbone PG. Syroturcica 1. The Önggüds and the Syriac language. Kiraz GA, editor. Malphono w-Rabo d-Malphone: Studies in honor of Sebastian P. Brock. Piscataway NJ: Gorgias Press; 2008.*

- Borbone PG. *Syro-turcica 2: The Priest Sārgis in the White Pagoda. Monumenta Serica.* 2008;56:487–503.
- Borbone PG. *More on the Priest Sārgis in the White Pagoda: The Syro-Turkic inscriptions of the White Pagoda, Hohhot.* Tang L, Winkler DW, editors. *From the Oxus river to the Chinese shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia.* Vienna: LIT Verlag; 2013.
- Borbone PG. *An Önggüd gravestone in the Musée Guimet, Paris, and its inscription.* Fedi P, Paolillo M, editors. *Arte dal Mediterraneo al Mar della Cina: Genesi ed incontri di scuole e stili. Scritti in onore di Paola Mortari Vergara Caffarelli.* Palermo: Officina di Studi Medievali; 2015.
- Dickens M. *Multilingual Christian manuscripts from Turfan.* *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies.* 2009;9:22-42.
- Dickens M. *Syriac gravestones in the Tashkent History Museum.* Winkler DW, Tang L, editors. *Hidden treasures and intercultural encounters: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia.* Wien: LIT Verlag; 2009.
- Dickens M. *Syro-Uigurica II: Syriac passages in U 338 from Turfan.* *Hugoye.* 2013;16:301-24.
- Dickens M, Zieme P. *Syro-Uigurica I: A Syriac psalter in Uyghur script from Turfan.* den Heijer J, Schmidt A, Pataridze T, editors. *Scripts Beyond Borders. A Survey of Allographic Traditions in the Euro-Mediterranean World.* Leuven: Peeters; 2014.
- Dickens M. *More gravestones in Syriac Script from Tashkent, Panjikent & Ashgabat.* Tang L, Winkler DW, editors. *Winds of Jingjiao. Studies on Syriac Christianity in China and Central Asia.* Wien: LIT Verlag; 2016.
- Dickens M. *Syriac inscriptions near Urgut, Uzbekistan.* *Studia Iranica.* 2017;46:205-60.
- Dickens M, Avtushkova A. *Two Syriac Gravestones in the Novosibirsk Museum.* *Journal of Studies in the Christian Culture of Asia and Africa.* 2021;9:123-30.
- Geng SM, Klimkeit HJ, Laut JP. *Eine neue Nestorianische Grabinschrift aus China.* *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* 1996;14:164-75.

- Halbertsma T. *Some field notes and images of stone material from graves of the Church of the East in Inner Mongolia, China (with additional rubbings of seven stones by Wei Jian)*. *Monumenta Serica*. 2005;53:113–244.
- Halbertsma THF, Dickens M. *Inner Mongolian Syro-Turcica I*. *Monumenta Serica*. 2018;66:279-302.
- Heijer J, Schmidt AB, Pataridze T. *Scripts beyond borders. A survey of allographic traditions in the Euro-Mediterranean World*. Leuven: Peeters; 2014.
- Hunter ECD. *Syriac Christianity in Central Asia*. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*. 1992;44:362-8.
- Hunter ECD, Dickens M. *Texte der Berliner Turfansammlung, Syriac texts from the Berlin Turfan collection*. *Syrische handschriften, Teil 2*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2014.
- Hamilton J, Niu RJ. *Deux inscriptions funéraires Turques Nestoriennes de la Chine orientale*. *Journal Asiatique*. 1994;282:147-64.
- Hunter ECD. *Syriac, Sogdian and Old Uyghur manuscripts from Bulayiq*. *Xinjiang Tulufanxue yanjiuyuan (新疆吐鲁番学研究院)*, editor. *The history behind the languages. Essays of Turfan forum on old languages of the Silk Road*. *Academia Turfanica, Yuyan beihou de lishi: xiyu gudian yuyanxue gaofeng luntan lunwenji (语言背后的历史 - 西域古典语言学高峰论坛论文集)*, Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe (上海古籍出版社); 2012.
- Hunter ECD. *Syriac manuscripts from Turfan: Public worship and private devotion*. Li T, Dyer K, editors. *From ancient manuscripts to modern dictionaries: Select studies in Aramaic, Hebrew, and Greek*. Piscataway, NJ: Gorgias Press; 2017.
- Lin LJ. *Hippocrates and Galen in Turfan. Remarks on SyrHT 1 and SyrHT 388*. *Aramaic Studies*. 2020;18:213–39.
- Maróth M. *Ein fragment eines Syrischen pharmazeutischen rezeptbuches aus Turfan*. *Altorientalische Forschungen*. 1984;11:115-25.

- Maróth M. *Ein brief aus Turfan. Altorientalische Forschungen.* 1985;12:283-7.
- Nau FN. *Les pierres tombales Nestoriennes des Musée Guimet. Revue de l'Orient Chrétien.* 1913;2:3-35.
- Niu RJ. *Nestorian grave inscriptions from Quanzhou (Zaitun), China. Journal of the Canadian Society for Syriac Studies.* 2005;5:51-67.
- Niu RJ. *Nestorian inscriptions in Syriac script found on Silk Road in China [Internet]. [Erişim Tarihi 15 Ocak 2020]. Erişim adresi: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:i2wUkjHtyAJ:https://www.sinoss.net/qikan/uploadfile/2010/1130/3312.pdf+&cd=2&hl=en&ct=clnk&gl=tr>*
- Ölmez M. *Süryani harfli Eski Uyğurca bir tip metni. 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı; 1996; Ankara. Ankara; Türk Dil Kurumu; 1999. s.815-819.*
- Sims-Williams N. *Christianity III. in Central Asia and Chinese Turkestan. In: Encyclopædia Iranica. Costa Mesa: 1991. vol. V p. 330-4.*
- Sims-Williams N. *Sogdian and Turkish Christians in the Turfan and Tun-huang Manuscripts. Cadonna A, editor. Turfan and Tun-huang, the texts: Encounter of civilizations on the Silk Route (Orientalia Venetiana IV). Firenze: Leo S. Olschki Editore; 1992.*
- Sims-Williams N. *Early New Persian in Syriac script: Two texts from Turfan. Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* 2011;74:353-74.
- Takahashi H. *The Syriac fragments in the Ōtani collection at Ryukoku University, Kyoto. Irisawa T, Kitsudo K, editors. Essays on the manuscripts written in Central Asian languages in the Otani Collection, Buddhism, Manichaeism, and Christianity. Kyoto: Research Institute for Buddhist Culture, Ryūkoku University; 2017.*
- Zieme P. *Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten. Hazai G, Zieme P, editors. Sprache, geschichte und kultur der altaischen völker. Berlin: Akademie-Verlag; 1974.*

Budist çevre eserleri

Bu kapsamda incelenen kaynaklar aşağıdadır:

- Alyılmaz, S. *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcasının Söz Dizimi [Yüksek Lisans tezi]*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi; 1998.
- Ayazlı Ö. *Altun Yaruk Sudur VI. kitap. İstanbul: TDK Yay.; 2012.*
- Azılı K. *Eski Uygurca İyi Niyetli Hanzade İle Kötü Niyetli Hanzade Metninin Rekonstrüksiyonu [Yüksek Lisans tezi]*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi; 2015.
- Barutçu FS. *Abhidharma–kośa–bhāṣya–ṭīkāttvārtha–nāma'nın Eski Uygurca tercümesinden bir parça. Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. 1990;34:11–25.*
- Çetin E. *Altun Yaruk yedinci kitap. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.; 2020.*
- Demirci ÜÖ. *Eski Uygurca dört çatik. İstanbul: Kesit Yayınları; 2014.*
- Doğan A. *Eski Uygurca Tantrik Bir Metin: Avalokiteśvara-Sādhana [Yüksek Lisans tezi]*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 2022.
- Elmalı M. *A Buddhist story in Old Uighur Turkish: Sena-Upesena story. International Journal of Central Asian Studies. 2013;48:155-88.*
- Elmalı M. *Çaştani Bey hikâyesi'ne ait yeni belgeler. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 2014;48(48):47-62.*
- Elmalı M. *Daśakarmapathāvadānamālā. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası. Ankara: TDK Yay.; 2016.*
- Elmalı M. *Eski Uygurca altı dişli fil hikâyesi. Ankara: TDK Yay.; 2019.*
- Emmerick R. *The Sūtra of Golden Light. Being a translation of the Suvarṇaprabhāsottamasūtra. London: Luzac&Company Ltd.; 1970.*
- Gulcalı Z. *Altun Yaruk Sudur - X. kitap. Ankara: TDK Yay.; 2021.*
- Hamilton JR. *Budacı iyi ve kötü kalpli prens masalının Uygurcası: Kalyāṇamkara ve Pāpamkara. (çev. Ece Korkut- İsmet Birkan). Ankara: Simurg; 1998.*
- Himran S. *Çaştani Bey hikâyesi. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi; 1945.*

- İsi H. *Eski Türkçe tantrik bir metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra* [Doktora tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 2019.
- Kaljanova E. *Uygurca Dışastvustık (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım)* [Doktora tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi; 2005.
- Kasai Y. *Five Old Uyghur abhidharma texts containing Brāhmī elements. Buddhist Road Paper 1.1.:* 2019.
- Kasai Y. *The Bodhisattva Mañjuśrī, Mt. Wutai, and Uyghur pilgrims. Buddhist Road Paper 5.4.:* 2020.
- Kılıç A. *Budist dönemi Türk şiiri üzerine incelemeler: An-Tsang'a ait bir şiir metni (Metin, Tercüme, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım)* [Yüksek Lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2012.
- Mert A. *Eski Uygur Türkçesiyle Çaştanı Bey masalı (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)* [Yüksek Lisans tezi]. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi; 2014.
- Oda J. *When was the Säkiz yükmäk yaruq sūtra translated? Türk Dilleri Araştırmaları. 1999;9:17-28.*
- Oda J. *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic. Berliner Turfantexte XXXIII. Turnhout: Brepols Publishers; 2015.*
- Ölmez, M. *Altun Yaruk III. kitap (= 5. bölüm) (Suvarṇaprabhāsa-sūtra).* Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1; 1991.
- Ölmez M. *Tibet Buddhizmine ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi. Olmez M, Laut JP, editörler. Bahşı Ögdisi, Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı. İstanbul: Simurg Yayınları; 1998.*
- Özcan C. *Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar incelemesi. Metin- Çeviri- Açıklamalar- Sözlük* [Yüksek Lisans tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2014.
- Shogaito M. *Fragments of Uighur Dasabala sutra. Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstages. Haz. Mehmet Ölmez, Simone- Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi; 2002.*

- *Shogaito M. An Uighur fragment of the 'Commentaries on Abhidharmakośa-Kārikā (俱舍論頌疏). AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN'a Armağan. 2013;13(13):341-51.*
- *Shogaito M. The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm. Turcologica, Band: 99. Herausgegeben von Lars Johanson. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag; 2014.*
- *Şen S. Eski Uygurca Dört Brahman öyküsünden bir parça. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2019;47:1-21.*
- *Tekin Ş. Uygurca metinler 1. Kuanşi im pısar (Ses işiten ilah). Ankara: TDK Yay.; 1993.*
- *Tekin Ş. Uygurca Metinler II: Maytrisimit. Burkancıların mehdîsi Maitreya ile buluşma. Uygurca iptidaî bir dram. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları; 1996.*
- *Tezcan S. Das Uigurische Insadi-Sūtra. Berliner Turfantexte (BTT 3). Berlin: Akademie Verlag; 1974.*
- *Tokyürek H. Altun Yaruk Sudur IV. tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Kayseri: TDK Yay.; 2015.*
- *Tümenbayar Z. Altun Yaruk'un (II. Kitap) Türkçe ve Moğolca çevirilerinin karşılaştırmalı söz varlığı [Yüksek Lisans tezi]. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi; 2019.*
- *Uzunkaya U. Eski Uygurca Uşñīşavijayā-nāma-dhārañī üzerine. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. 2019;16:106-25.*
- *Yakup A. On the interlinear Uyghur poetry in the newly unearthed Nestorian text. Raschmann SC, Ölmez M, editors. Splitter aus der gegend von Turfan: Festschrift für Peter Zieme. Stuttgart: Franz Steiner; 2002.*
- *Yakup A, Knüppel M. Die Uigurischen blockdrucke der Berliner Turfansammlung, Teil 1: Tantrische texte. Alttürkische Handschriften, Teil 11. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2007.*
- *Yakup A. Die Uigurischen blockdrucke der Berliner Turfansammlung, Teil 3. Stabreimdichtungen, kalendarisches, bilder, unbestimmte fragmente und*

nachträge. *Alttürkische Handschriften, Teil 15*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2009.

- Yakup A. *The Buddhāvataṃsaka literature in Old Uyghur*. [Berliner Turfantexte, BTT 44]. Turnhout: Brepols Publishers; 2020.
- Yiğitoğlu Ö. *Köñül Tözin Ukitdacı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi [Yüksek Lisans tezi]*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2011.
- Wilkens J. *Das buch von der sündentilgung. Edition des Alttürkisch-Buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig, Teil I–II*. BTT 25. Turnhout: Brepols Publishers; 2007.
- Wilkens J. *Buddhistische erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der Altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. 3 volumes*. Turnhout: Brepols Publishers; 2016.
- Zieme P. *Buddhistische anschauungen über den körper und die leere nach einer Altuigurischen handschrift*. 2017, çevrimiçi yayın. https://www.academia.edu/33396648/Buddhistische_Anschauungen_über_den_Körper_und_die_Leere_nach_einer_altuigurischen_Handschrift
- Zieme P. *An Old Uyghur translation of the 開蒙要訓 Kaimeng yaoxun*. *Written Monuments of the Orient*. 2021;7(1,13):71-99.

3.3.3. Karahanlı Türkçesi eserleri

- Arat RR. *Kutadgu Bilig II: Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1959.
- Atalay B. *Divânü Lügati't-Türk tercümesi I*. Ankara: TDK Yayınları; 1985.
- Atalay B. *Divânü Lügati't-Türk tercümesi II*. Ankara: TDK Yayınları; 1985.
- Atalay B. *Divânü Lügati't-Türk tercümesi III*. Ankara: TDK Yayınları; 1985.
- Atalay B. *Divânü Lügati't-Türk dizini*. Ankara: TDK Yayınları; 1985.
- Çakmak S. *Edib Ahmed Yüknekî: Atebetü'l-Hakâyık, İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları; 2019.
- Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lugati't-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi; 2005.

3.3.4. Harezmi Türkçesi eserleri

- Aytekin M. *Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı (Leningrad Nüshası/ 146-279) İnceleme-Metin-Dizin [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2018.*
- Battal A. *İbni Mühenna lügati. Ankara: TDK Yayınları; 1988.*
- Çelebi Çam S. *Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı (Leningrad Nüshası/ 279-398) İnceleme-Metin-Dizin [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2018.*
- Dağıstanlıoğlu BE. *Keşfü'l-Hüdâ, Doğu Türkçesiyle yazılmış bir kaside-i bürde şerhi (Kaside-i bürdeyi şerh eden: Hüseyin-i Hârezmî). Ankara: TDK Yayınları; 2018.*
- Eckmann J (Hazırlayan). *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahtarların açık yolu. Cennetlerin açık yolu, I. Metin - II. Tıpkı Basım, (Yayımlayanlar: S Tezcan-H Zülfikar). Ankara: TDK Yayınları; 1995.*
- Kara AB. *Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı (Leningrad Nüshası/ 398-527) İnceleme-Metin-Dizin [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2018.*
- Kurat AN. *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlıklar ve bitikler. İstanbul: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.; 1940.*
- Özkan S. *Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat Nüshasında İsimler. Giriş-Metin-Dizin (1a-60a) [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2009.*
- Sertkaya OF. *Horezmi'nin Muhabbet-Nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine. Türkiyat Mecmuası. 1972;17:185-221.*
- Şafi AS. *Mukaddimetü'l-Edeb'in Moğolca-Çağatayca Kısmının Dil İncelemesi [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2016.*
- Yüce N. *Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari el-Harizmi, Mukaddimetü'l-Edeb: Harizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası: Giriş, dil özellikleri, metin, indeks. Ankara: TDK Yayınları; 2014.*

3.3.5. Çağatay Türkçesi (Doğu Türkçesi) eserleri

- Aksu C. *Lutfî Divanı'nın Tahlili [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2002.*
- Alparslan A, Eraslan K. *Kâmran Mirza'nın divanı I. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 1979;23:37-163.*
- Alparslan A, Eraslan K. *Kamran Mirza divanı II. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 1993;26:11-78.*
- Alpay G. *Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır adlı münazarası. TDAY-Belleten. 1972;20:103-25.*
- Alper S. *Risâle-i sâbûn-gerlik. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2016;3:45-69.*
- Alper S. *Aşçılık risalesi (Risale-i aş-fezlik). Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2017;6:2027-66.*
- Arslan Ö. *Ubeydi divanı (Metin ve inceleme) [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2013.*
- Ayan H, Yavuz K, Gemalmaz E, Toparlı R, Ayan G, Akpınar Y. *Ali Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay.; 1995.*
- Bice H. *Hoca Ahmed Yesevi. Divân-ı Hikmet. Ankara: TDV Yay.; 2010.*
- Bodrogligeti AJE. *Orta Asya Türk hicvinin bir şaheseri: Ahmedî'nin telli sazların münazarası, Çev. Ayşe Gül Sertkaya. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 2006;35:229-82.*
- Eckmann J. *Çağatayca el kitabı, Çev. Günay Karaağaç. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi; 1988.*
- Eker Ü. *Çağatay Türkçesiyle yazılmış "Yetmiş iki farz" adlı eserin söz dizimi özellikleri (Kelime grubu incelemesi – çevriyazı – aktarım – tıpkıbasım). TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 2018;6:218-46.*
- Eker Ü. *Çağatay Türkçesiyle yazılmış "Dört imam" efsanesi (Dil incelemesi-çevriyazı-Türkiye Türkçesine aktarım). Turkish Studies. 2018;13:631-81.*

- Eraslan K. *Nevayî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big risâlesi. Türkiyat Mecmuası. 1971;16:89-110.*
- Eraslan K. *Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 1986;24:129-204.*
- Eraslan K. *Çağatay şairi Atâyî'nin gazelleri. TDAY Belleten. 1987;35:113-64.*
- Erbay F. W. *Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi [Doktora tezi]. Konya: Selçuk Üniversitesi; 2008.*
- Erdem S. *Abdullah ibn Ali-yi Nasrullahî Zübdetü'l-Âsâr (Metin-İnceleme-Sözlük) [Doktora tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2019.*
- Gök N. *Şah Garib Mirza Garibi Divanı (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin) [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi; 2019.*
- Güzeldir M. *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks) [Doktora tezi]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi; 2002.*
- Kaçalın MS. *Nevayî'nin divanları dışındaki şiirleri üzerine. Türk Dilleri Araştırmaları. 2012;22:29-66.*
- Kargı Ölmez Z. *Mahbubü'l-Kulub (İnceleme-Metin-Sözlük) [Doktora tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 1993.*
- Kaya C. *Uygur harfli Rızvan Şah ile Ruh-afza hikayesi. Ankara: TDK Yay.; 2014.*
- Khaze Shahgoli N. *'Abdu'l-cemil Bin Muhammed Rizā e'n-Naşîrî e't-Tūsî Kitāb-ı Türki (1b-16a ve 167a-173b) [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2010.*
- Koçoğlu T, Ahmadoughli A. *Farsça bilenlere Türkçe öğretmek için yazılmış Farsça-Çağatay Türkçesi manzum bir sözlük: Lehçetü't-Türk. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi. 2018;4:1-32.*
- Levend AS. *Ali Şir Nevaî-divanlar ile hamse dışındaki eserler, IV. Cilt. Ankara; Türk Tarih Kurumu; 1968.*
- Ligeti L. *Bilinmeyen İç Asya, Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.; 1946.*

- Muhammed A, Osman M (Türkiye Türkçesine aktaran Kürşat Yıldırım). Yusuf Kadır Han tezkiresi. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 2018;119:89-108.
- Özyetgin AM. Astrahanlı Şerifi'nin 1550 tarihli zafer-namesi. *Türkoloji Dergisi*. 1993;11:321-413.
- Rahmani Z. Ali Şir Nevayi'nin fevaidü'l-kiber divanı'nda (gazeller) sosyal hayat izleri [Yüksek lisans tezi]. Sakarya: Sakarya Üniversitesi; 2019.
- Sertkaya AG. Yakini'nin ok yay-ning münazarası (Giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve tıpkıbasım). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 2005;33:159-206.
- Turan F. Geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış “Dîvâne Bûrak kıssası”: Metin, dil ve üslup incelemesi. *Türkiyat Mecmuası*. 2016;26:311-38.
- Uzuntaş H. XIV. Yüzyıla Ait Çağatayca Bir Metnin Transkripsiyonu, Çevirisi, Sözlüğü ve Dil Özellikleri [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2012.
- Uzuntaş H. Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l-Müluk Hikayesi'nin Transkripsiyonu, Çevirisi ve Sözlüğü [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2016.
- Vaner H. Esrarü'l-Etibba, Türk-Çağatay illerinin tıp kitabı. *Türk Tıp Tarihi Arkivi*. 1939;3:129-35.
- Yıldırım T. Hüseyin Baykara Divanı (İnceleme, Metin, Dizin) [Doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2002.
- Zal Ü, Eker Ü. Ebû Nasr Samânî tezkiresi. *Uygur Araştırmaları Dergisi*. 2014;4:155-73.

3.3.6. İslam coğrafyacılarının ve seyyahlarının eserleri

Orta Asya Türklerine ait tıbbî metinlerin sayısı fazla olmadığından, seyahatnameler de bu alandaki araştırmalarda başvurulabilecek kaynaklar arasında sayılmaktadır. Bu nedenle tez çalışması kapsamında, Türk topluluklarının yaşadıkları bölgelere giden İslam gezgin ve coğrafyacılarının eserlerinin incelenmesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir.

Bu amaçla önce kaynakların toplanmasına girişilmiş ve incelenecek kaynaklar şu eserlerdeki bilgilerin yardımıyla oluşturulmuştur:

- Civelek Y. *Eski Arapça kaynaklarda Türkler*. *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, V, 921-934.*
- Doğan N. *Arap kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar. Oğuzlar. Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, Ankara, 2015.*
- Karadeniz A. *İslam kaynaklarında Türk imgesi ve onun değişimi. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. 2019;1:25-36.*
- Şeşen R. *İbn Fazlan seyahatnamesi. İstanbul: Yeditepe Yayınları; 2010.*
- Şeşen R. *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat; 2017.*

Bir sonraki aşamada, aşağıda listesi verilen eserler incelenmiş ve içlerinde tez kapsamında bilgi bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. İncelenen eserler şunlardır:

- Batur DA. *Mesudî, Murûc ez-Zeheb (Altın bozkırlar). İstanbul: Selenge Yayınları; 2004.*
- Batur DA. *Şihabettin b. Fazlullah el-Ömeri, Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım. Mesalîku'l Ebsar. İstanbul: Selenge Yayınları; 2014.*
- Güllü HA. *İbnü'l-Fakih ve Eseri "Kitabü'l-Buldan" [Yüksek lisans tezi]. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi; 2007.*
- Minorsky V. *Sharaf Al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. London: The Royal Asiatic Society; 1942.*
- Minorsky V. *Tamim İbn Bahr's journey to the Uyghurs. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 1948:12;275-305.*
- Orhan Kurulay S. *Hudûd El-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi; 2007.*
- Sabuncu F. *Ebû Hâmid Muhammed El-Gırnâtî'nin Seyahatnamesi (Giriş-Tercüme-İndeks) [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi; 2010.*
- Sağır C. *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi; 2006.*
- Selek Cİ. *İbn Fadlan ve El-Gırnati Seyahatnamelerinde Türklük İle İlgili Kavramlar [Yüksek lisans tezi]. Ordu: Ordu Üniversitesi; 2016.*

- Şeşen R. *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; 1967.

3.3.7. Diğer

Türklerin İslamiyetle ilk kez karşılaşmaları ve kitlesel olarak İslamiyete geçmeleriyle ilgili bilgiler epeyce kısıtlıdır. Bu dönemle ilgili en önemli eserler daha çok menakıbnameler şeklindedir. Destansı bir anlatım ve efsanevi özellikler taşıyan bu eserlerden belki de en önemlisi Satuk Buğra Han Tezkiresi'dir. Tezkire-i Buğra Han, Tezkire-i Satuk Buğra Han, Buğra Tezkiresi, Satuk Buğra Han Destanı, Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı gibi isimler taşıyan eser, farklı dönemlerde farklı coğrafi bölgelerde ve farklı lehçelerde yazıya dökülmüştür. Tez için şu metinler incelenmiştir:

- Berbercan MT. *Buğra tezkiresinden parçalar- Transkripsiyon ve dil özellikleri üzerine bazı açıklamalar, tercüme*. *Turkish Studies*. 2011;6(4):431-55.
- Demir N. *Satuk Buğra Han destanı*. İstanbul: Ötüken; 2017.
- Dağistanlıoğlu BE. *Tezkire-i Buğra Han'ın Çağatayca yazılmış bir nüshası (metin-dil incelemesi-ıtkıbasım)*. *Turkish Studies*. 2012;7(4):1313-93.
- Erim N. *Tezkire-i Satuk Buğra Han [65b-89b] (giriş, dil-yazım özellikleri, transkripsiyonlu metin, dizin-sözlük) [Yüksek lisans tezi]*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi; 2011.
- Özkan İ. *Abdülkerim Satuk Buğra Han destanı*. Gül B, Ağca F, Gökçe F, editörler. Bengü Bitig, Dursun Yıldırım Armağanı. Ankara: Öncü Kitap; 2013.

3.4. Tez Çalışmasının Sınırlılıkları

Çalışmanın temel sınırlılığı, dönem ve coğrafya itibariyle ilgili alandaki metinlerin yazıldığı dil ve alfabelerden kaynaklanmaktadır. Başlangıcından XX. yüzyıl başlarına kadar olan döneme ait metinler incelendiği için, tez çalışmamız kapsamında çok zengin bir metin içeriği bulunur. Çalışmadaki temel ölçütümüz

Türkçe olmakla birlikte bu kadar uzun bir zaman sürecinde ve geniş bir alanda konuşulan tek bir Türkçeden söz etmek mümkün değildir. Bu süreçte Hunca, Gök-Türkçe, Uygurca, Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Çağatayca (Doğu Türkçesi) gibi farklı adlar altındaki Türk dillerinde yazılmış metinler vardır. Ayrıca bu metinler de Gök-Türk, Soğd-Uygur, Süryani, Brahmi, Çin, Arap ve Tibet gibi birden fazla alfabe ile yazılmışlardır. Hatta Gök-Türk alfabesi için bile tek bir standard alfabeden söz etmek mümkün değildir. Tüm bu nedenlerden dolayı çalışmanın yalnızca birincil kaynaklar üzerinden yürütülmesi mümkün olamamıştır.

Tez çalışmamızda ağırlıklı olarak, dilbilimcilerin yaptığı çalışmalar kaynak olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla ilgili metinlerin tıp tarihi bakış açısıyla ve tez içeriği yönünden değerlendirilebilmesi için ilgili metnin önceden bir dilbilimci tarafından çalışılıp, tercihen günümüz dillerinden birine çevrilmesi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmıştır.

Konuyla ilgili kaynakları okurken başka zorluklarla da karşılaşmıştır. Örneğin Manihaist çevreye dâhil olan bir metin ya da fragman için bazen birden çok sayıda çalışmanın yapılmış olduğu, ancak fiziksel bütünlükleri bozulmuş olan metinler nedeniyle bazen farklı kaynaklarda farklı okumaların ve yorumlamaların yapıldığı gözlenmiştir. Bazen de, elde bulunan bir metnin Manihaist çevreye mi yoksa Budist çevreye mi ait olduğu gibi tartışmaların içine girildiği görülmüştür. Bu gibi durumlarda öncelik, birincil kaynaklar üzerinde yapılan çalışmalara ve daha yeni tarihli çalışmalara verilmiştir.

Sonuç olarak tez çalışmamız, üzerinde araştırma yapılabilecek günümüz dillerine aktarılan ve ulaşılabilen kaynaklarla sınırlı kalmıştır.

4. BULGULAR

4.1. Eski Türk yazıtları

Eski Türk yazıtlarıyla ilgili yazılmış olan ve incelemesi yapılan eserlerin hiçbirinde tez kapsamında bilgi bulunmadığı saptanmıştır.

4.2. Manihaizm Çevre Eserleri

Manihaist çevrede Türkçe yazılmış olan ve neredeyse tümü dinî içerikli olan eserlerde, tez kapsamında bir bilgi bulunmadığı saptanmıştır.

4.3. Budizm çevre eserleri

İncelenen metinler içerisinde, tez konusu kapsamında en geniş bilgilerin bulunduğu eserler Budist çevrede yazılmış eserlerdir.

Eski Uygurca metinlerde humoral patoloji teorisiyle ilgili farklı sözcükler kullanılmıştır. *Eski Uygurcanın El Sözlüğü* incelendiğinde, konuyla ilgili sözcüklerin şunlar olduğu görülür.

dhātu/tadu/tatu: Bu sözcük Uygurca metinlerde farklı biçimlerde karşımıza çıkar. Clauson İngilizce anlamını ‘nature’ olarak verdiği sözcüğün Sanskritteki *dhātu*’nun karşılığı olduğunu belirtir (97). *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*’ndeki karşılık ise “Vücut sıvısı, vücut elementi, mineral”dir (98).

datu m(a)habut – vücut elementi

datu uguş – saha

Uygur tıp metinlerinde sözcük *tadu* (U 9219, U 9220) ve *tatu* (U 9218) şeklinde kayıtlıdır (7):

U 9218: *alku tatu-lar bulganur* (bütün hıtlar kirlenir)

U 9219: *tadus(t)z isig aş yitürmis k(e)rek* (sıcak tadusuz aş yedirmeli)

mahabut/m(a)habutlug: Öge, büyük unsur, vücut elementi (Skt. *mahābhūta*) anlamındadır. Hint tıbbına göre evreni oluşturduğu kabul edilen dört ya da beş elementi ifade etmek için kullanılır. Eski Uygurcada bununla ilgili örnekler şunlardır (98):

mah(a)budlug yeel - Mahābhūta rüzgârı

tört m(a)habut(lar) - Dört unsur, dört öge, dört madde (Skt. *mahābhūta*)

beş m(a)habud tözlüg tun - Beş unsura (Skt. *mahābhūta*) dayanan nefes
tört uluglar - dört ‘büyük’ (yani, dört öge, dört element) (Skt. *caturmahābhūta*)

uguş: Evreni oluşturduğu kabul edilen dört ya da beş elementi ifade etmek için kullanılır. Sanskrit *dhātu* karşılığındadır, “element, saha, alan, çevre” anlamına gelir (98).

uguş töz - köken

uguşlarig bölmäk adırtlamak - elementleri sınıflandırma

Uguş, Sanskritteki *dhātu* ve Çincedeki 界 *jie* sözcüklerini karşılamak için kullanılan Uygurca sözcüktür ve günümüz Türkçesinde “unsur, öge, element” ya da “anlayış” anlamlarına gelir (99). *Dharmadhātu* sözcüğüne karşılık olarak ise Uygurcada *nom uguş* sözcükleri bulunur ve bunun Türkçe karşılığı “öğreti anlayışı” ya da “öğreti elementi”dir (99).

doş/tooş/tuuş: Bu sözcük Sanskritteki *doşa* karşılığı olan “Vücut sıvısı” anlamına gelir. Uygur tıp metinlerde geçen *üç doş(lar)* ifadesi de Hint tıbbındaki Safra, Rüzgâr ve Balgam’ı ifade etmektedir (98).

Sözcük Uygur tıp metinlerinde *toş/doş* şeklinde de kayıtlıdır:

U 9219: *üç toş bulganmış erser bor i[g]i-ni[ng] üç toş-nung b(e)lgüsü bolur* (Üç hilt zarar görürse şarap hastalığının ve üç esas hiltin bulguları ortaya çıkar) (7).

Mz 187 (T II S 49) + U 6883 + U 6851: *bo lişp uzä[ki . . .tö]zlüg suvsalık alko üç doş bälgüläri tükäl közönür* (Bu, Balgamın neden olduğu [susuzluk hastalığıdır. Eğer her üç hilttan kaynaklanan] susuzluk hastalığı varsa her üç hiltın semptomlarının tümü görülür.) (48).

Bu sayılanlar dışında, humoral patoloji teorisindeki elementler ve *doşalarla* ilgili diğer sözcükler aşağıda listelenmiştir (98).

oot/ooot: Ateş (beş elementten biri olarak da kullanılır; Skt. *vahni*, *tejas*’ın da eş değeri), (sindirime imkân veren) vücut ateşi; alev.

oot kutlug - ateş elementli

oot m(a)habut - ateş elementi

suv: Su (beş elementten biri olarak da kullanılır) (Skt. *jala*, *ambu*, *toya*, *udaka*’nın da eş değeri).

suv kutı - su elementi

suv kutlug - su elementine ait, su elementli

suv m(a)habut - su elementi

suv uguşı - su elementi

tu: Toprak = dört elementten biri.

tuprak: Yer, toprak (beş elementten biri olarak da kullanılır).

tuprak kutlug - toprak elementli

agač/ıgač/ig(a)č: Ağaç (beş unsurdan biri olarak da kullanılır).

ıgač kutlug - ağaç unsurlu, ağaç unsuruna ait

kök kalık: Gökyüzü, esir, uzay, sema (Skt. *ākāśa*) (beş elementten biri olarak da kullanılır).

kök kalık m(a)habut - gök elementi

kök kalık uguşı - gök elementi (Skt. *ākāśadhātu*)

yel: Yel, Rüzgar anlamına gelen sözcük Ayurveda'daki üç *doşadan* birisidir (Skt. *vāta*). Ayrıca yine element anlamındaki Hava'nın karşılığı olarak da kullanılır. Eski Uygurcada bununla ilgili örnekler şunlardır (98):

yeel iglig - Rüzgâr (Skt. *vāta*) (kaynaklı) hastalıklı, romatizmalı

yeel iglig kişi - Rüzgâr (Skt. *vāta*) (kaynaklı) hastalıklı kişi

yeel m(a)habud tözlüg yaşıl öñlüg yeel - Rüzgâr elementine dayanan yeşil rüzgâr, Rüzgâr elementi özlü yeşil rüzgâr

yeel m(a)habut - Rüzgâr elementi

yeel tultaglig ig toga - Rüzgâr (Skt. *vāta*) kaynaklı hastalık

yeel tözlüg agrıg - Rüzgâr (Skt. *vāta*) kaynaklı hastalık

yeelli ootlı - Rüzgâr ve Ateş (elementleri)

yel ig/ yel ig - Rüzgâr (Skt. *vāta*) (kaynaklı) hastalık, romatizma

yel karın - Rüzgâr karnı (bir hastalığın adı)

yel leşp tözlüg isig iglär - Rüzgâr (Skt. *vāta*) ve Balgam (Skt. *kapha*) (kaynaklı) ateşli hastalıklar

yel sar(t)g leşp - Yel (Skt. *vāta*), Safra (Skt. *pitta*) ve Balgam (Skt. *kapha*)

yel tözlüg ig - Rüzgâr (Skt. *vāta*) kaynaklı hastalık

yel tözlüg sarıg tözlüg leşip tözlüg sanıpat tözlüg iglär - Rüzgâr, Safra, Balgam veya (bu üçünün) kombinasyonu kaynaklı hastalıklar

sarıg: Safra, öd anlamına gelen sözcük Ayurveda'daki üç *doşadan* birisidir (Skt. *pitta*). Eski Uygurcada bununla ilgili örnekler şunlardır (98):

sar(i)g ig - Safranın (Skt. *pitta*) sebep olduğu hastalık

sarıg iglig - Safranın (Skt. *pitta*) sebep olduğu hastalığa sahip kişi

sarıg tözlüg ig - Safra kaynaklı (Skt. *pittaja*) hastalık

sarıg tözlüg suvsalık - Safra (Skt. *pitta*) kaynaklı ayyaşlık, Safra (Skt. *pitta*) kaynaklı susuzluk

sarıg üzäki agrıg - Safra (Skt. *pitta*) kaynaklı ağrı

Bu örnekler bize Uygurca metinlerde Safra *doşasını* tanımlamak için kullanılan sözcüğün *sarıg* olduğunu gösterir. Ancak Uygurca metinlerde bazen *sarıg* dışında *öd/öt* sözcüğüne de rastlanır ve bu hem safra sıvısını hem de bu sıvıyı salgılayan organı yani safra kesesini tanımlar (97).

Örneğin Mz 725 metninde *sarıg* yerine *öt* sözcüğü tercih edilmiştir. Bilindiği gibi bu metin, akupunkturla ilgili olan ve Türk tıbbının ilk görsellerini barındıran bir belgedir. Metindeki “*öt tamarı*” sözleri de Çin tıbbındaki Safra Kesesi meridyenini/kanalını ifade etmektedir (7).

leş/leşp/leşip: Clauson, sözcüğün aslının Tokarca A dilinde bulunduğunu ve anlamının ‘mucus, phlegm’ olduğunu belirtir (97). Balgam anlamına gelen bu sözcük Ayurveda'daki üç *doşadan* birisidir (Skt. *kapha*; *şleşman*). Eski Uygurcada bununla ilgili örnekler şunlardır (98):

leşip tözlüg ig - Balgam (Skt. *kapha*) kaynaklı hastalık

leşip tözlüg iglig - Balgam (Skt. *kapha*) kaynaklı hastalıklı

leşp tözlüg suvsalık - Balgam (Skt. *kapha*) kaynaklı içki bağımlılığı, Balgam (Skt. *kapha*) kaynaklı susuzluk

sanıpat/sanıpat: Eski Uygurcanın *El Sözlüğü* adlı eserinde J. Wilkens bu sözcük için “kombinasyon, (üç Doşa'nın) aynı zamanki aktivitesi ve bununla bağlantılı hastalık, karıştırma” açıklamasını yapar. Eski Uygurcada bununla ilgili örnekler şunlardır (98):

sanıpat ig / sanıpat tözlüg ig - (üç Doşa'nın) kombinasyonuna dayanan hastalık

sanıpat tözlüg iglig - (üç Doşa'nın) kombinasyonuna dayanan hastalıklı

4.3.1. Uygur Tıp Metinleri

Eski Uygur tıp metinlerinin bir bölümü özgün, bir bölümü ise başka dillerdeki eserlerin çevirileridir. Bu çeviriler arasında en önemlisi *Vagbhata*'nın *Astāṅgahrdayasamhitā* (Ahs) adlı eserinden yapılan çeviridir. Brahmi harfleriyle Sanskrit ya da Sanskrit-Uygurca çift dilli yazılan bu çeviriler, Hint tıbbının en önemli eserlerinden birisi olan Ahs'nin Orta Asya sahasında bulunan biricik çevirilerdir. Ancak günümüze kadar ulaşan Uygurca Ahs çevirilerinin toplamı yalnızca sekiz parçadır ki, bu da Uygurca Ahs'nin tümünün %0,3'ünden daha azı demektir (48). Ahs dışında *Nagarjuna*'nın *Yogaśataka* ve *Ravigupta*'nın *Siddhasāra* gibi eserlerin de Eski Uygurcaya çevirilerinin yapıldığı bilinmektedir.

Mevcut fragmanlardan içeriğinde tez konusu kapsamında bilgi içerenlerin kaynağına göre bölümlendirilmesi aşağıda verilmiştir.

<p>Hint tıbbi metinleri <i>Nagarjuna</i>'nın <i>Yogaśataka</i> adlı eserinden çeviri olan metinler</p> <p><i>Ravigupta</i>'nın <i>Siddhasāra</i> adlı eserinden çeviri olan metinler</p> <p><i>Vagbhata</i>'nın <i>Aśtāṅgahr̥dayasamhitā</i> (Ahs) adlı eserinden çeviri olan metinler</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mz 202 (o. F.) • U 6853 • Mz 40 v (T II 2 Y 14; Glas: 2 + T II Y 18) • Mz 208 ([T II] S 49) • Mz 696 v (Glas: T II) • Ch/U 6803 Arka (Y 46; Glas: T II Y 46) • U 561 (T II Y 66) • U 9218 (T II Y 27) • U 9219 (T II Y 27, Y 17, Y 18) • U 9220 (T II Y 18) • U 9226 (o. F.) • Mz 209 (T II S 49) • U 6871 b • U 6866 • Mz 187 (T II S 49) + U 6883 + U 6851 • U 6817 • U 6879
<p>Çin Tıbbi metinleri</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mz 311 (T II D 177) • Mz 725 • Ch/U 6532 + Ch/U 7552
<p>Kaynağı Bilinmeyen Tıbbî İçerikli Metinler</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mz 91 (T II D 222) • U 9215 (T II D 142) • U 9216 (T II D 53) • U 9217 (T II T) • U 117 (T II D 177; Glas: T II D 177 b)

Tez çalışması kapsamında, daha önce okuması yapılmamış bazı Eski Uygurca fragmanlar üzerinde de çalışılmıştır. Bunlar U 239 (T II D 177; Glas: T II D 177 X), U 238 (T II D 177; Glas: T II D 177 g), U 116 (T II K x 12) ve Mainz 353 (T II D 177-1) olarak işaretlidir. Bu fragmanların harfçevrimi ve yazıçevrimi Doç. Dr. Uğur Uzunkaya tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bu fragmanlarda tez konusu kapsamında bilgi bulunmadığı saptanmıştır.

Hint tıbbı kaynaklı metinler

Aşağıya alınan metinlerin tümünün, Hint tıbbının temel eserleri olan *Yogaśataka*, *Siddhasāra* ve *Aṣṭāṅgahr̥dayasaṃhitā* eserlerinden çeviri olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla bu metinlerdeki tıbbî anlayış, *tridoṣa* (Yel, Safra ve Balgam) temelindeki bir tıbbî anlayıştır. Bilindiği gibi Ayurveda'ya göre üç doṣa (*tridoṣa*) Yel/Rüzgar (*vāta*), Safra (*pitta*) ve Balgam (*kapha* ya da *śleṣman*) olarak sıralanır. Vücutta ortaya çıkan hastalıklar da bu üçü ile bağlantılı olarak ortaya çıkar ve bu *doṣa*ların adını alırlar. Metinlerde geçen bu sözcükler de bu anlayışı yansıtmaktadır.

Nagarjuna'nın *Yogaśataka* adlı eserinden çeviri olan metinler

Mz 202 (o. F.)

Brahmi yazılı, Sanskrit ve Uygurcadır. Metindeki bir cümlede tez kapsamında bir ifade bulunur (7, 100). Sertkaya, Maue'ye dayanarak metnin *Yogaśataka* çevirisi olduğunu bildirmiştir (5). Knüppel ise hazırladığı katalogun bir yerinde bu metnin Ahs çevirisi olduğu, bir yerinde ise *Yogaśataka* çevirisi olduğu bilgisini verir (101). Ancak Ahs çevirisi olduğuna ilişkin bilgi muhtemelen sehven yazılmıştır.

Tahrifat nedeniyle Uygurca metin tam olarak okunamamakla birlikte, özgün Sanskrit metnin paralel incelemesi sonrasında Uygurca metnin bütünlüğü sağlanmıştır. Metnin arka yüzünde tarifi verilen bir ilacın etkili olduğu durumlar arasında “kan ile ilişkili ishaller”, ön yüzünde tarifi verilen bir ilacın etkili olduğu durumlar arasında ise “balgamdan kaynaklanan hastalıklar” ifadesi bulunmaktadır (7).

U 6853

Brahmi yazılı, Sanskrit ve Uygurcadır. Tahrifat nedeniyle Uygurca metin tam olarak okunamamakla birlikte, özgün Sanskrit metnin paralel incelemesi sonrasında Uygurca metnin bütünlüğü sağlanmıştır. Buna göre, tarifi verilen ilaç “rüzgar - kaynaklı- hastalıklara” yararlı olmaktadır (102).

***Ravigupta*'nın *Siddhasāra* adlı eserinden çeviri olan metinler**

Mz 40 v (T II 2 Y 14; Glas: 2 + T II Y 18)

Uygur yazılı Uygurcadır (5, 7, 63, 101). Bütünlüğü bozulmuş olmakla birlikte metnin boğazdaki şişlikler (guatr) hakkında yazılmış bir metin olduğu anlaşılmaktadır. Metne göre boğazdaki şişliklerin tanı ve tedavisinde Yel, Safra ve Balgam üzerinden bir ayırım yapılmaktadır (7):

[sarġ]-ka şiş bolsar lispke ... artuġ yil sarġ bolsar bir ikinti-de to/ ... bu şiş ig emleser bolmaz

“şişlik safrada olmuşsa (veya) balgamdan ... daha çok yel ve safra olursa, biri ikincisi ... bu şişlik tedavi olmaz”

lišp yağ birle katılsar boġuġ bolur

“Balgam yağ ile karışırsa guatr olur”

bu boġuġ yilke ol

“Bu guatr yelden olur”

Mz 208 ([T II] S 49)

Brahmi yazılı, Sanskrit ve Uygurcadır. Metnin birkaç yerinde tez kapsamında bilgiler bulunur (5, 7, 100, 101). Tahrifat nedeniyle Uygurca metin tam olarak okunamamaktadır. Özgün Sanskrit metnin incelenmesi sonrasında Uygurca metin tam olarak oluşturulmuştur ve bu metin çevirisi Gürġan'dan alınmıştır (7):

üç doşlarıġ u[tar]

“Bu genellikle, yel ve balgamı bertaraf eder ve (diġer) uygun ilaçlar ile hazırlandığında, üç hıltı da bertaraf eder.”

...

“Hekim ayrıca balgam ve yel'den kaynaklanan (hastalıklarda) mayalanmış (bira vs.); safradan kaynaklanan (hastalıklarda) ise süt ve tatlı su içeren bir sıvı içecek hazırlamalıdır.”

[...] ... leşp yelig tarkartaçı ... [...]nteçi erür

“... (Sarımsak), tereyaġı birlikte ile safrayı; yağ ile birlikte balgam (ve) yel'i bertaraf eder; domuz yaġı ve ilik ile birlikte (göġüs) yaralanması ve bitkinlikten muzdarip olanları güçlendirir.”

sü[t birle] ... kan sarıg tözlüg igliglerke

“Kandaki safradan hastalanan kişi ezilmiş, sütte haşlanmış ve şeker ile karıştırarak içmeli (sarımsak) ve ayrıca ilacı sindirdikten sonra süt ve et suyu içmelidir.”

etme agu içmişke [...]

“Yel hastalığı, zehirlenme, Ekphronie, astım, epilepsi, öksürük, kemik kırılması, kolik, solucanlar, erkek veya kadının kısırlığından muzdarip olanlara (sarımsak) tavsiye edilir.”

Metinde günümüz Türkçesine “üç hilt” olarak çevirisi yapılan sözler, Sanskrit metinde “*tridoşa*”, Uygurca metinde ise *üç doşlar* olarak ifade edilmiştir. Yani üç *doşanın* (Yel/Rüzgar (*vāta*), Safra (*pitta*) ve Balgam (*kapha* ya da *śleşman*)), *tridoşanın* bileşenleri olduğu anlatılmaktadır.

Mz 696 v (Glas: T II)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (5, 7, 63, 101). Metinde geçen *[yi]l sarğ lisp* (Yel, Safra, Balgam) sözcükleri Hint tıbbi kökenli ifadelerdir. Fragmanın bütünlüğü bozulmuş olduğu için anlamlı bir metin oluşturmak mümkün olamamıştır, ancak Zieme metnin *Siddhasāra* çevirisi olduğunu saptamıştır (63).

bu kart sarğ-ka ...

“Bu yara safra ...”

bu kart lispke ... [yi]l sarğ lisp üç

“Bu yara balgam ... yel, safra, balgam üç”

Ch/U 6803 Arka (Y 46; Glas: T II Y 46)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (5, 7, 101, 103). Konusu diyare olan metinde çeşitli reçeteler verilir ve bu reçetelerden birisinin Safra kaynaklı diyare için yararlı olduğu belirtilir (7):

... kai[n]turup içürser sary-ka sökmek ...

“... kaynatılıp içilirse, safradan kaynaklanan ishal ...”

U 561 (T II Y 66)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (5, 7, 63, 101). Metin çevirisi Gürgan'dan alınmıştır (7).

Metinde önce 10 farklı karışımın içeriği aktarılır, ardından da şu tarif verilir:

bu on emning otın öngi öngi sokup elgep mır tuturқан suvi birle tomlutıp içürser қан sarğ-қа sökmek erser söner sarğ-қа ... sökser taқи өз-e sarğ bulyağuluğ aş suv yiser içser sarğ bulğayur қалғ söker anta trkin қан sarğ-ning otın emlemiş k(e)rek

“Bu on ilacın her biri teker teker ezilip, elekten geçirilip, bal, pirinç suyu ile birlikte soğutup içirilirse, kandan, safradan oluşan ishal durur. Safradan olan ... ishal safrayı bozan gıda ve içecekleri yeyip içerek Safrayı bozmuş olanlar ve қалғ sökerler. Kan ve safranın ilaçları ile derhal tedavi edilmelidir.”

Sonraki satırlarda, önce üç farklı karışımın içeriği aktarılıp bunların bir arada kullanılmasının Kan kaynaklı diyare için yararlı olduğu belirtilir:

bu üç türlüг emdeki otlar öngi öngi eckü sütinge қainturup mır birle içürser қан-қа sökmekig тıdar

“Bu üç türlü ilaçtaki otlar tek tek keçi sütüne katılıp, bal ile içirilir, böylece kandan kaynaklanan ishal durur”

U 9218 (T II Y 27)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (7, 63, 101).

Metinde, günümüz Türkçesindeki karşılığı bilinmeyen ‘ürmen’ hastalığından söz edilmektedir. Hastalığın etyolojisi anlatılırken vücuttaki tüm hıltların kirlendiği belirtilir. Metin çevirisi Gürgan'dan alınmıştır (7):

bu ürmen қарт иг үкүші бүтрü ilki az-untaқи yvlaқ қılınç-қа төрүйүр тmeser bu az-unta үкүш yvlaқ ay(i)ğ қılınç қалur yaraşmaz aş suv yir içер қартış et қан tatğ bulғанur алқу tatu-lar bulғанur sekiz ygrmi türlüг үрмен иг төрүйүр

“Bu ürmen yarası hastalıklarının çoğu önceki varoluşlardaki kötü amellerden olur ya da şimdiki hayatında bir çok kötü amel yapıp uygunsuz şeyler yiyip içmekten olur. Deri, et, kan ve yemekler karışır ve bütün hıltlar kirlenir. On sekiz türlü ürmen hastalığı oluşur.”

U 9219 (T II Y 27, Y 17, Y 18)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (7, 63, 101).

Metinde, ‘şarap nedeniyle olan hastalıklardan’ söz edilir. Metin çevirisi Gürkan’dan alınmıştır (7):

bor üküş içser kişi üküş tür[üg] ig törüyür öz-de başta iki eyegü-de sin söngükte barç[a] ig törüyür ıkrmak yötül suvsalık bolur karını et'üz-i örte[nür] triter sarıg bolur bu bor ig sarğ-ka bilmiş k(e)rek öz ... yvlaq bolur aşka köngül bolmaz kusar kirpiki kadıtıp turur bu bor igin lispke bolur üç toş bulğanmis erser bor i[g]i-ni[ng] üç toğ-nung b(e)lgüsi bolur

“Çok şarap içen kişide, çok türlü hastalık gelişir. Vücutta, başta, iki yanda ve tüm kemiklerde hastalıklar oluşur. Tıkanma, öksürük ve içme arzusu ortaya çıkar. Karın ve beden ateşlenir ve yanar, sarılık ortaya çıkar. Bu şarap hastalığı safradan oluşur. Vücut kötü olur, aşı (yemeğe) heves olmaz, kusar. Kirpiklerini kapatıp durur. Bu şarap hastalığı balgamdan olur. Üç hilt zarar görürse şarap hastalığının ve üç esas hiltin bulguları ortaya çıkar.”

Bu belirti ve bulguların ardından tedavi ile ilgili bilgiler verilir.

mırç z-um uruğı vsada bu otlar barça tüz bor birle içürmiş k(e)rek bor oğrınta yil ig bulğanmiş erser öngedür çubakan nara sinçkan vsada uruğı yalgağı tuz b[u] otlar barça tüz künçit yağinga barlap bor birle içürser bor içip yil ig tabramış erser

“Karabiber, Ocimum gratissimum tohumu, Trachyspermum ammi bu otlar aynı oranda şarap ile içirilmesi gerek, şaraptan kaynaklanan yel hastalığı iyileşir. Hünnap, nar, tekediken, Trachyspermum ammi tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan yel hastalığı iyileşir.”

bor içip lisp oğrınta ig törüser ...

“Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı oluşursa ...”

U 9220 (T II Y 18)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (7, 63, 101). Metnin bütünlüğü bozulduğu için eksik sözcükler vardır. Metin çevirisi Gürkan’dan alınmıştır (7):

... bir tadu ... et'üz-i alku şişmiş ... önser (?) ağrıguçı erser bu ş, ... lispke erser k(e)ntü k(e)ntü otın tegürmis [k(e)rek ... yang-] -ınça ka(y)ınturup içürmiş k(e)rek suyumuş k(e)r[ek] ... suvın açınmış k(e)rek biş isig ... [y]il sarğ lişp ançulağu emlemiş k(e)rek şiş

“Bütün vücudu şişmiş ... gelişirse, ağrır, bu ... balgamdan ise, ilacı her birinden tekrar tekrar kullanmak gerekir ... inca, kaynatıp içirilmelidir. Suyumuş ... Suyu açınmış ... Beş sıcak ... Yel, safra ve balgam bu şekilde tedavi edilmeli.”

U 9226 (o.F.)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (7, 63, 101). Zieme metni *Siddhasāra* çevirisi olarak kaydetmesine karşın, hazırladığı katalogda Knüppel bunu halk hekimliği metni olarak tanımlamıştır (63, 101). Ancak Zieme başka bir yazısında bu durumu eleştirir ve görüşünde ısrar eder (104). Çevirisi Gürgan'dan alınmış olan metinde ‘şiş’ hastalığından söz edilmektedir (7):

şiş ig yilge ... k(e)rek ingek yağı, küñç[it ... içür]muş kre[k ...

“Şiş yel'den oluşmuşsa ... gerek ... inek yağı, susam ... içirmeli ...”

Vāgbhaṭa'nın *Aṣṭāṅgahrdayasamhitā* (Ahs) adlı eserinden çeviri olan metinler

Maue'nin araştırmalarına göre aşağıdaki 10 adet fragman Hint tıbbının en önemli eserlerinden birisi olan *Vāgbhaṭa'nın Aṣṭāṅgahrdayasamhitā* (Ahs) adlı eserinin Uygurca çevirisine aittir: U 6871 b, U 6871 c, U 6871 a, Mainz 209, U 6866, (Mainz 187 + U 6883 + U 6851), U 6905 d, U 6821, U 6879, U 6834 (48, 102). Ancak birbirini tamamlayan bu 10 parçanın dışında da Ahs'nin Uygurca çevirisine ait fragmanlar bulunmaktadır (U 6817).

Ahs şiirsel bir dille ve beyitler hâlinde yazılmış bir eserdir. Başka bir dile çeviri sırasında önemli sorunlara neden olabilecek bu yapıyı, çevirmen eklemeler, çıkarmalar ve Uygurcanın dil özelliklerinden yararlanarak aşmaya çalışmış görünmektedir. Ancak bu önemli eserin Uygurca çevirisinin çok büyük bir bölümü kayıp durumdadır ve Uygurca Ahs'den günümüze kalan metin miktarı, maalesef tüm metnin %0.3'ünden azdır (48). Bu fragmanlardan beş tanesinde tez çalışması kapsamında bilgi olduğu saptanmıştır.

Metnin Türkçe çevirisi esas alındığında, yalnızca içinde humoral patoloji ile ilgili bilgilerin yer aldığı fragmanlar hakkında bilgi verilmiştir.

Mz 209 (T II S 49)

Brahmi yazılı Uygurcadır (7, 48, 100, 101). Metin, Gürkan'da şu şekilde yer alır (7):

küçin kün çoğı çomakta ödgürü sarıg terilur

"Güneşin sıcağından duyulan ciddi ağrının sonucu olarak safra birikir. Güz mevsiminde bozulur."

Tez kapsamında bilgi içeren cümleleri, Maue İngilizceye şu şekilde aktarmıştır (48):

"As a consequence of the severe pain from the heat of the sun the Bile accumulates. It becomes irritated in the autumn season."

Özgün Sanskrit Ahs'nin İngilizce çevirisinde ise bu cümlelerin karşılığı şöyledir (48):

"With those whose body has become used to the cold of the monsoon, when suddenly afflicted by sunbeams, the bile accumulated in the rainy season becomes irritated in autumn."

Anlaşıldığı gibi metindeki bu bölüm mevsimler ile hastalıklar arasındaki ilişkinin anlatıldığı bölümdür. Burada iklim durumunun *doşalar* üzerindeki etkisi ve bu kapsamda yaşam düzeninde yapılması önerilen değişiklikler sıralanır.

U 6871 b

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır. Eksik bölümler nedeniyle metin tam olarak okunamamaktadır (7, 48, 101). Metin, Gürkan'da şu şekilde yer alır (7):

[...]odmuş kerek . köznüñ ot mahabutu , leş[p...] [... k]ılmış kerek anta basa nete[g...] [...]šta öñre tambul atlag ot [...] sarag igke rukş [...] [...] y]araşı e[rmez...] [...] tozlarını sürerek

"[...] miş olmalı. Gözünün elementi ? ateş, balga[m...] [...] etmiş olmalı. Bundan sonra nasıl [...] dan önce [...] tām̄būla adlı ilaç [...] safra hastalığına, rūska [...] [f]ayda e[tmez...]"

Bu metinde tez konumuzla bağlantılı görünen iki satır vardır. Bunlardan ilki Türkçeye “gözünün elementi ? ateş, balgam”, diğeri ise “safra hastalığına” olarak çevrilmiştir.

Gürgen’in tez çalışmasında “gözünün elementi ? ateş” olarak aktardığı bölümün transkripsiyonu *köznüj ot mahabutu* şeklindedir (7). Yukarıda da söz edildiği gibi, Eski Uygurcadaki *mahabut/mahabud* sözcüğü unsur, element anlamına gelir. Maue ise Uygurca çevirinin bu bölümünü İngilizceye “the eye’s element fire” olarak çevirir. Ancak Sanskrit Ahs’nin İngilizce çevirisinde bu bölümün tam metni şöyledir: “Anyone suffering from indigestion, nausea, dyspnoea, cough, fever, (and) hemiplegia of the face and afflicted with thirst-disease, stomatitis, diseases of the heart, eyes, head, (and) ear shall not eat this. He shall then regularly turn to galena as a collyrium (which is) good for the eyes. The eye (is) composed of fire, (and) the danger from phlegm (is) particularly (imminent) for it.”

Görüldüğü gibi özgün metinde, gözün, Ateş elementinin organı olduğundan ve Balgam’ın bunun için zararlı olduğundan söz edilmektedir. Maue’ye göre metni Uygurcaya kazandıran çevirmen, konunun daha iyi anlaşılması için *ot* (Ateş) sözcüğüne *mahabut* (element) sözcüğünü eklemiştir (48).

Uygurca metinde “safra hastalığı” (*sarag igke*) olarak aktarılan sözler ise aslında üç doşadan birisi olan Safra ile ilişkili değildir. Özgün Sanskrit metni inceleyen Maue, buradaki doğru ifadenin aslında ‘hemorrhage’ yani ‘kanama’ olması gerektiğini ifade etmiştir (48).

U 6866

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (7, 48, 101). Metin, Gürge’nin da şu şekilde yer alır (7):

Arka yüzü:

... tizin yokaru [...] üç kün wasti kılmi[ş gerek ...] ok anuwazan kılm[ış gerek ...] yu yime yarı ... [...] ta . karınta marım orun[larta ...] [...]

“dizini yukarı ... üç gün lavman yapıl[ması gerekir] yağlı bir lavman uygulan[ması gerekir] ve [...] ile [...] ta. Karında, marma yer[lerde...] [...]

Ön yüzü:

[...] ...u... [...] teGler neçe igler ...[... igleri] g öritte[çi] kan b[u]lga[n- ...] boluk tüke[di ...] barçata ... [... ü] stün bölük[t]e[k]i [...]

“[...] ...u... [...] ler nice hastalıklar ... [... hastalıkları] kanın sebep olduğu [hastalıkla]r bölüm son[u] hepsinde [...] üst bölüm[d]e[k]i”

Metnin bu bölümünde, vücuttaki fazlalık (atık) maddelerin vücuttan uzaklaştırılmasının önemi anlatılır. Rüzgar, bir hastalık etkeni olduğu için feçes, balgam, safra gibi kirli maddelerin vücutta birikmesine neden olur. Bu kapsamda üretral duş ve vajinal duş yanında Kan’ın neden olduğu hastalıklar için flebotomi gibi işlemlerin yapılmasının gerekliliği dile getirilir (48).

Mz 187 (T II S 49) + U 6883 + U 6851

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (7, 48, 100, 101). Metin, Gürgan’da şu şekilde yer alır (7):

Arka yüzü:

[...]mek kalır . til tubi, bogzi, öpkesi, tamgaki suv öl ödüş altaçı tamarlar kurıp suvsala [k ...]k †buk† belgüleri montag bolor agzı kurır suv içip kanmaz aşag aklar; üni kısılır; bogzi [...] agzıntın taşgaru üntürür kogşar savıklar köñli azar suvsalık isirkenmek ugrıntaki, [...]) suvsalak bolsar kogsak burkı bolor tuluñı sançar başı titrer yid tuymaz agzıña [...] ... t/p leşpi; kulkakı yüz usuz, küçsüz bolor . sogık suv içser suvsalıki asılır . sarıg üzeki ö-[gsuz bolur; agzı a]çığ tatır közi kızgıl bolur uzatı kurımak isirkenmek buşmaklıg bolor . yel bulganıp lişpig suv öl ö-

“[...] ... mek kalır. (hastanın) dil kökü, boğazı, akciğeri, damağı (ve) su (ve) nem taşıyan damarları kurur, susar [hastalıklar oluşur. Ortak.] ... belirtileri şunlardır: ağzı kurur; su içip kanmaz, yiyecekten nefret eder; sesi boğuk çıkar, boğazı [, dudakları, dili kabalaşır, dili] ağzından dışarı sarkar; gevşer; sayıklar; hislerini kaybeder; susuzluk hastalığı [... hastalıkları] ateşe bağlıdır susuzluk olduğunda [Yelden olan], (hasta) gevşek (ve) kuru olur; şakakları sancır; başı titrer; koku duymaz; ağzına [tad alamaz; ...] ... Balgamı; kulağı sağırlaşır; güçsüzleşir, soğuk su içerse susuzluğu artar. Safradan olan [gözükür; ağzın a]cı tat [olur]; gözü kızarır; sürekli kurur, ateşlenir, nefesi daralır. Yel’i bozulup Balgam su...”

Ön yüzü:

Metin, Gürgan'da şu şekilde yer alır (7):

[düş ...] akag yollarta solap kodor ötrök ol leşp çanDık titig tag kurıyur bogzınta kıltık olorur teg bolup u[dıyur; agzı tatıglıg tatı]r karnı ürülür başı tegzinür udıklar kusar aşag yarsır ermegü igi<n> keç bişer bo lişp üze[ki ... tö]ztlüg suvsalık alko üç doş belgüleri tükel közönür . kidin örmiş suvsalık a[...]ztIn bolor . isig kuyaşka emgenmis k(i)şi küçeg buzlug yınlag içgu kunçuylar birle [...]zup sarıg töztlüg suvsalık kelir . borka begnike tokıtmiş k(i)şi aş otı küçsüzke yakçırtsar yagla[g ... ya]glag agar çıvşagun şor aştın leşp töztlüg suvsalık örer bo suvsalıklar alko rasakşay tiKli-

“[...]yollarda depozit olur. Balgamı çamur gibi kurur. Boğazında kılçık varmış gibi olup, [uyur; ağzı tatlılanı]r, karnı yel (gaz) ile şişer; başı döner; uyuklar; kusar; yemeklerden tiksindir, hazımsızlık olur. Bu Balgamdandır. [ki... tö] susuzluk üç hilt bulgularının hepsi gözükür. Hazımsızlıktan olan susuzluk hastalığında [...] dan olur [...] Güneş ışınlarının ısısından muzdarip bir kişi, soylu kadınlar ile birlikte güçlü buzlu içecekler içer [...] ... Safradan olan susuzluk hastalığı görülür. Şarabla birayla etkilenmiş kişi, hazımsızlıktan muzdariptir, yaşlı [...] yağlı, ağır, ekşi ve tuzlu yemekten balgam kaynaklı susuzluk olur. Bu susuzluklar hepsi rasaksa ya- ...”

Anlaşıldığı gibi bu bölümün konusu susuzluk hastalığıdır. Yel, Safra, Balgam gibi farklı nedenlerden kaynaklanan hastalık tablolarında görülen belirti ve bulgular sıralanır.

U 6817

Brahmī yazılı Uygurcadır. Yaraların tedavi yöntemlerinin aktarıldığı cerrahi bir metindir. Bazı sözcükler okunamamıştır, ancak metnin bir bölümünde yara tedavisinde *doşaların* önemine değinilir (102):

Arka yüzü:

[...] y[...] ol kurtla[r] yeyü[r...] [...] kyu ko ti başlıg ot[la]rıg ya[rat-...] [...kadı]zı ud [siki...] [...] ädgü ärür takı[p...]

“[Ve] doşa'nın vb. gücüne göre bir durum ortaya çıktığında, kişi onları herhangi bir yolla, sonuç bölümünde verilen ayrıntılı açıklamayı göz önüne alarak dikkatlice iyileştirir.”

Ön yüzü:

[...] ol başıg tark yenalayu tarsi[k-...] [...u]latularıg tarkarzun [...] törçimişda yma [e]yin yorı[daçı] ola[r]ı[n] o[ların...] [...] × sözla[...]

“Bunlara neden olurlar, çünkü yedikleri için ağrılar, şişlikler ve kan akışı olur. Böyle bir (yara, -Maue-) yıkama ve doldurma için kullanım (seri) Ocimum sanctum vb.,”

U 6879

Brahmī yazılı Uygurcadır. Toplam sekiz satırlık metnin, okunabilen sözcüklerinden birkaçı şöyledir (102):

[... le]şpkä yar[aşı ...] [...]g[l]ar birlä [...][...] × açıg, kö[...] [... bo]lo[r ...]

“...(aşırı) Balgam için faydalıdır”

Çin Tıbbı Kaynaklı Metinler

Mainz 311 (T II D 177)

Fragman, Uzunkaya tarafından işlenmiştir (105).

A sayfası:

... tam(ı)r ... kekinç biz üç ay ... övkä elänür ... tetir tam(ı)rınur ... [b]aştınkı ... teti[r] ... tam(ı)r ol orṭosı ulug bagarsuk ärür seu-vañ-mi tam(ı)r ol taştınkı kapıgı burun ol burunka elänür anı üçün burun ädgü yıdl(ı)g yıd adınur ,, övkä işi yıd öñi yürüñ ol tatıgı köyürgüçi açıg

“... damar ... cevap, biz üç ay ... akciğer egemen olur. ...dır. Damarının ... üstteki ...dır. ... damardır. Ortası büyük bağırsaktır. Seu-vañ-mi (denen) damardır. Dışarıdaki kapısı burundur. Buruna nüfuz eder. Bundan dolayı burun, güzel kokulu koku(yu) ortadan kaldırır. Akciğer işi koku, rengi beyazdır. Tadı yakıcı, acı”

B sayfası:

.../k ... ay ... yüräk elänür ... tam(i)rı sol äligdä ... ärñäktä ol seu-im t[am(i)r] ... tını tilkä tutşı ol ötli ol t[i]l altı tatagın tuydaçı ol anı üçün yüräk äyäsi tatag ol öñi kızıl ol yıdı kähirsig ol tatıgı t(a)rka açıg ol üni çitrü suişig ol öli ödüşi tär ol yay alku

“... ay ... kalp egemen olur. ... damarı sol elde ... parmaktadır. Seu-im (denen) d(amar) ... nefesi dile aralıksızdır. Geçişlidir. Dil altı tadını duyacaktır. Bundan dolayı kalp sahibi tadıdır. Rengi kırmızıdır. Kokusu yanıktır. Tadı acıdır. Sesi çitrü suişigdir. Nemi terdir. Yaz bütün”

Çin tıbbında, içinde *qi*'nin (氣) aktığı kabul edilen fizyolojik yapılara meridyen/kanal (İng. *meridian, channel*) adı verilir. Bu yapıların Eski Uygurcadaki karşılığı ise *tamır/tamar* yani damardır.

Metnin A sayfasında, Çin tıbbındaki Kalın Bağırsak organı/meridyeninden söz edilir. Metindeki "*Seu-vay-mi* (denen) damardır" ifadesi, Çince bir sözcüğün Uygurcada ifade biçimi olabilir. Kalın Bağırsak meridyeni, elin Yangming (阳明) meridyenidir ve metindeki *Seu-vay-mi* sözcükleri de Çince Shou Yangming (手阳明) sözcüklerinin karşılığı olarak kullanılmış olabilir.

Metnin B sayfasında ise Çin tıbbındaki Kalp organı/meridyeninden söz edilmektedir ve bu bilgiler Çin tıbbı ilkelerine uygun olarak aktarılmıştır: kalbin rengi kırmızıdır, duyu organı dildir, kokusu yanık, tadı acıdır vb. Metindeki "*Seu-im* (denen) d(amar)" ifadesi, Çince bir sözcüğün Uygurcada ifade biçimi olabilir. Kalp meridyeni, elin Shaoyin (少阴) meridyenidir. Dolayısıyla buradaki "seu-im" olarak okunan sözcükler Shou Shaoyin (手少) anlamına geliyor olabilir. Devamındaki "Sesi çitrü suişigdir" sözleri de belki, sevinç, neşe, gülme sözcükleri ile bağlantılı ifadeler içeriyor olabilir. Çünkü Kalp meridyeni ve organı, emosyon olarak neşeye, sevince karşılık gelir ve sesi de aslında gülme sesidir.

Mz 725

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurca olan bu metin Türk tıp tarihi açısından özel bir öneme sahiptir. Toplam 34 satırlık bu metnin üzerinde, yazılar yanında üç adet insan figürü de yer alır. Bunlardan bir tanesi ayakta, ikisi ise oturur durumda çizilmişlerdir. Her üç figürün vücutları üzerinde, bunların akupunktur noktaları

olduklarını düşündürür şekilde işaretlemeler yapılmıştır. Metin içeriğindeki bilgilerin bir bölümü de bu bilgiyi desteklemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, figürlerin de yardımıyla metinde akupunktur kanal ve nokta lokalizasyonları tanımlanıp, hangi noktanın hangi endikasyonda kullanılacağı açıklanmaktadır (5, 7, 101, 106). Dolayısıyla Mz 725, Türk tıp tarihinin ve Türk akupunktur tarihinin ilk görsellerini barındıran tıbbî metindir. Bu metnin tez çalışması kapsamında bilgi içeren bölümünün çevirisi Gürgan'dan alınmıştır (7):

başta tiz-te ... kögüz-te ilig(te) inçkitte ... kayu kişin(in)g uluğ(?) isig bolsar tili tutunsar söz-ke sav-ka köngüli bolmasar tügünü bu erür yürek(i)nte altın iki tsuun yir-te yana altın ülüg/ ... öt t[a]marı bolu[r]

“Başta, dizde göğüste, elde, inçkitte ... kişinin ateşi yüksek olup, dili tutulmuşsa ve konuşmaya gönlü yoksa, bu onun tügünüdür. Yüreğin iki sınır altında olan yerde, yana altında ... safra damarı bulunur.”

Çin tıbbında akupunktur nokta lokalizasyonlarını tanımlamak için kullanılan ölçü birimi, Latin harfleriyle *cun* (Çin. 寸) olarak yazılan sözcüktür. Geleneksel Çin ölçü birimi olan *cun*, klasik olarak elin baş parmağının interfalangeal eklem hizasındaki genişliği kadardır. Bu sözcüğün ilk harfi t ile s arasındaki bir sesle telaffuz edildiğinden, Uygurca metindeki *tsuun* sözcüğünün *cun* olduğu kabul edilebilir. Metindeki *öt t[a]marı* ise Çin tıbbındaki Safra Kesesi meridyenini tanımlamaktadır.

Ch/U 6532 + Ch/U 7552

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (7, 101, 103, 107). Metin çevirisi Gürgan'dan alınmıştır (7):

... bağır kapı[ı...] [...] isig küçi ol bo [...] övke iglig ol - talak [...] igleser talak iglig ol tip bilmiş [k(e)rek ...] bögür tadığı açığ ol kulğak kapı[ğı ...] ün kılıp bilgü ol bögür iglig ol t[i]p [...] övke igsiz erser bögür küç birür bögür i[g]siz [erser] yürek küç birür yurek igsiz [to]lp et'özke küç birür ı[lağ]u kız[ı]l [...] [a]gar tagar sırğunç kara küşi ku[...]par [...] [e]dgü ol yurüng çıntan takı [...] [...]r bağır bışığ singir k[...] [...] -ka orun[...]

“Karaciğerin kapısı [akciğerin (?)].sıcak gücüdür. Bu [...] akciğer hastadır. Dalak [...] hastası ise, dalak hastadır. –Böyle bilin[meli]. Böbrek hastadır.- [...]”

Böbreğin tadı acıdır. Kulak kapı[sı...] ses yapar. Böyle bilinmeli. Böbrek hasta. -[...] Akciğer hasta değilse, böbreğe güç verir. Böbrek has[ta...] değilse yüreğe güç verir. Yürek hasta değilse bü[tün] vücuda güç verir. [...] Yakmalı ödağacı, kedi otu (Valeriana wallichii Dc), fesleğen, kara tütsü (Balsamodendrum mukul), ku[. .]par [...], [i]yi olur. Beyaz sandal da [...]r bakır, kuru zencefil,-a [...] yer[...]."

Kaynağı Bilinmeyen Tıbbî İçerikli Metinler

Mz 91 (T II D 222)

Uygur yazılı Uygurcadır (5, 7, 101). Safra ve Yel sözcükleri, metnin Hint tıbbı kaynaklı olduğunu düşündürmektedir.

*buda mini ingek yağ-ı bilen kadıp kulğak tegresinde türtser sarığ öz-e-ki
ağrığ -ka yiil tomluğ töz-lüg kulğak ağrığ-ka yaraşur*

“Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve yel’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur.”

U 9215 (T II D 142)

Knüppel bu metni “Diğer-Halk Hekimliği” başlığı altında sınıflamıştır (101). Ancak Yel, Safra ve Balgam sözcükleri, metnin Hint tıbbı kaynaklı olduğunu düşündürür. Metin çevirisi Gürگان’dan alınmıştır (7):

Ön yüzü:

*koğursak-tın önmiş kart-ka yiil lisip küçintin önmi[ş] kart-ka sarığ-tın önmiş
kart-ka içgü keser-lerin s[öz-]*

“Midede çıkan yaralara ve yel, balgam ve safradan oluşan yaralara iyi gelen ilaçlardan söz edelim.”

U 9216 (T II D 53)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır. Metindeki “Yel’den oluşan ateş” ifadeleri, metnin Hint tıbbı kaynaklı olduğunu düşündürmektedir (7, 101). Metin çevirisi Gürگان’dan alınmıştır (7):

Ön yüzü:

... [bi]ş bakır katıp içser ... ardun bir sitir goroç yangınça kayınadıp sü[z-ü]p alıp yiti bakır panıt katıp içser karın ürülmek-ig kerilmek- -ig(.) yül tomluğ töz-lüg isigig kiderür

“... beş bakır katıp içerse ... bir sitir nanahan ve pirinci usülünce kaynatıp, süzülüp alınır, yedi bakır bal katılıp içerse, karın şişkinliği, karın gerilmesi, yel'den oluşan ateşi giderir.”

[kan]tikar Ivan goroç goroç üç bakır kantikar bişik singir ikirer bakır kayınadıp süz-üp alıp bir bakır pidpidi-ni çürni kılıp saçıp içser eski isig- -ke yiil töz-lüg öd ül-ke tın tası(?)-ka y(a)raşur ...

“kantikar karışımı: bezoar üç bakır, kantikar ve kuru zencefil ikişer bakır kaynatılıp, süzülüp alınır, bir bakır darifülfül toz edilip, içine saçılır, içilir, geçmeyen ateşe, yel'den oluşan ishale, nefes darlığına iyi gelir.”

bitmul Ivan goroç üç bakır bişik singir iki bakır bitmul bir bakır kayınadıp iki bakır panıt katıp içser yiil tomluğ töz-lüg isig-ke karın yurülmek-ke kerilmek-[ke] edgü bolur yaraşur

“Darifülfül kökü karışımı. bezoar üç bakır, kuru zencefil iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp, iki bakır bal katılıp içilirse, yel'den olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar.”

U 9217 (T II T)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır (7, 101). Metindeki *yiil, lisip, sarığ* (Yel, Balgam, Safra) sözcükleri, metnin Hint tıbbı kaynaklı olduğunu düşündürmektedir. Metnin yazıçevrimi Gürgan'dan alınmıştır (7):

Ön Yüzü:

,i ... i kırtı eşkek töz-i kipar t; yudanç suvı bilen içz-ün öngedür [li]sip-ke kolbiç-tın basar yiil lisip baştın qodı basar tek yalnguz lisi[p] yiil sarığ aşı konaq mini bu[da mini] /in içz-ün öngedür sarığ kan aşı edgü yançıp suvın sıkıp içz-ün /di edgü-ti soqup ingek ingü-ke [içz-]ün beşgek kider pitpdi biş[iğ singir] -li yağ tüz soqup lalap edgü bor bilen [içz-ü]n beşgek kider anda kin eşkek [kide]r yana üç arırı sanıp ud kumıstu-sı bilen y/ ... bir ba[kır] tutsıyabı; ... yaşıp ... -un

U 117 (T II D 177; Glas: T II D 177 b)

Soğd kökenli Uygur yazılı Uygurcadır. Fragman sayfalarının yalnızca ilk ve son satırlarını yayınlayan Knüppel, katalogda bu metnin içeriği için “Halk hekimliği?” ifadesini kullanmıştır. Ancak tam metin çeviriyi yayınlayan Uzunkaya’nın yayını incelendiğinde, içeriğinde Hint tıbbi ilkelerine uygun bilgiler bulunduğu fark edilir. Bu nedenle bu fragmanı, kaynağı bilinmeyen Hint tıbbi çevirilerinden birisi olarak değerlendirmek uygun olacaktır (101, 105).

B sayfası:

... bışıgkı ertä turur ... turur ulatı ... boguz[dın] [t]öpökätägi kamağ yüz yüz nägülük ... ol ärür leşp ornı bo yel sarıg leşp ätözüg igidtäçi ol öz yaş tutroki tut...

“... pişmiş ... eskidendir. ...dır ve ... boğazdan başa kadar bütün yüzlerce nedir ... Balgam (Skt. kapha) yeridir. Bu yel (Skt. vāta), safra (Skt. pitta) ve balgam (Skt. kapha) bedeni koruyacaktır. Kendi yaş formül tut-“

4.3.2. Tıp Dışı Metinler

Sitātapatrādhāraṇī (ārya sarvatathāgata-uṣṇīṣa-sitātapatrā-aparājitā nāma-dhāraṇī).

Mahāyāna Budizmine ait Eski Uygurca bir metindir (XIII.-XIV. yüzyıl). Kendine inananları kötülüklerden koruyan “beyaz şemsiye tanrıçasının *dhāraṇī*’si”ni anlatır. *Dhāraṇī*, “düzgün bir şekilde okunduğunda inananlara mutluluk bahşeden ve onları kötülüklerden koruyan mistik formüller ya da koruyucu büyü” olarak tanımlanır (108).

Metnin 312.-363. satırları arasında, “korunmak istenilen kötü niyetliler, korkular, şeytanlar ve hastalıkların söylenmesi” bölümü bulunur. Bu bölümde sözü edilen olumsuzluklar arasında “kötü düşünceliler”, “yaşam gücünün hırsızları, anne karnındaki çocuk hırsızları, kan içiciler, erimiş yağ içiciler, et yiyiciler”, “yeni doğmuş çocuk yiyiciler, yaşam hırsızları” ve “ahlaksız gönüllüler, zalim gönüllüler, kötü gönüllüler, karışık gönüllüler” gibi kötülükler vardır. Bu kötülükler sıralandıktan sonra, *dhāraṇī*’nin insanları hastalıklardan koruması için yakarılır. Metnin bu bölümünde adı geçen hastalıklar arasında ateşli hastalıklar, baş ağrısı, göz

ağrısı, burun ağrısı, boğaz ağrısı, kalp ağrısı, kulak ağrısı ve eklem ağrısı yer alır. Bu bölümün 354-356. satırları arasındaki hastalıklar ise tez konusuyla ilgilidir. Bu hastalıkların Eski Uygurca ve günümüz Türkçesiyle yazılışları şöyledir (108):

yel tözlüg ig-läriḡ : sarıḡ töz-lüg leşip töz-lüg : sanipat töz-lüg ig-läriḡ

“Rüzgâr kaynaklı hastalıkları, Safra kökenli [hastalıkları], Balgam kökenli [hastalıkları], Saḡnipāṭa kökenli hastalıkları ... gidersin.”

Bu sayılan dört hastalık sınıfı, klasik Ayurveda düşüncesine uygundur. Ayurvedada *tridoṣa* olarak anılan Yel (*yel*), Safra (*sarıḡ*) ve Balgamın (*leşip*) her biri hastalık nedeni olabilmektedir. Her üç etkenin birden hastalık nedeni olduğu durum ise *Saḡnipāṭa* (*sanipat*) olarak adlandırılır. Dolayısıyla metnin bu bölümü, Ayurveda anlayışının Uygurca ifadesidir. Cümle çok uzun olduğundan, “...” ile gösterilen bölümde bulunan ve humoral patoloji teorisi ile ilgisi olmayan bölümler buraya aktarılmamıştır:

kim-lär [kayu]-lar birök yäk-lär bute amanızi ärsär-lär: ... uz-aṭu isimäk-liḡ ig-läriḡ : yel töz-lüg ig-läriḡ : sarıḡ töz-lüg leşip töz-lüg : sanipat töz-lüg ig-läriḡ : alku isimäk töz-lüg ig aḡrıḡ-larıḡ keṭärz-ün

“Eğer herhangi biri, Yakşa, Bhūta ve Amanuşya iseler (onlardan ve), ... uzayarak [devam eden] ateşli hastalıkları, rüzgâr kaynaklı hastalıkları, safra kökenli (hastalıkları), balgam kökenli (hastalıkları), Saḡnipāṭa kökenli hastalıkları, bütün ateş kökenli hastalıkları ve ağrıları gidersin.”

Mz 732 (T II Y 21)

Tibet Budizmine ait bir metindir. Metinde *mudrā* ve *mantralar* yardımıyla derinleşen meditasyonların yararı ve etkisi anlatılmaktadır. Bu meditasyonlar beş türdür ve evrendeki beş element ile ilişkilidir. Bu beş elementi temsil eden *dhāraṇī* hecelerinin her biri vücudun belli bir bölgesine yerleştirilir ve bunların yerine getirilme zamanları da (güneşin doğuşunda, şafak zamanı, öğlen vb) farklıdır (109).

Beş türlü meditasyon şunlardır:

1. Mutluluḡu artırma meditasyonu
2. Tehlikeyi ortadan kaldırma meditasyonu
3. Şeytanların üstesinden gelme meditasyonu
4. İtibarlı olma meditasyonu

5. Tanrıyı ve şeytanları yardıma çağırma meditasyonu

Bu *dhāraṇī* heceleri ve bunların vücutta yerleştirildiği bölgeler şunlardır: Su elementinin hecesi dizden bele kadar olan bölge, Ateş elementinin hecesi belden omuza kadar olan bölge, Rüzgar (Hava) elementinin hecesi omuzdan saç ucuna kadar olan bölge ve Gökyüzü elementinin hecesi saç ucundan saç köküne kadar olan bölge.

[užä]k urmuş ... [y]aşuk alku-[dın] sınar yarum[ışın] [ya]şumışın sakınmış k(ä)rgäk tiz yokaru belkâ t(ä)gi suv ulug tetir v užäk urmuş k(ä)rgäk ay t(ä)ḥri ordosı tæg yaruk yaşuk alkudın sınar yarumışın yaşumışın sakınmış k(ä)rgäk , bel yokaru köküz äginkä tægi ot ulug tetir ot önlüg yaruk yaşuk alkudın sınar yaltr(i)mışın yaşumışın sakınmış k(ä)rgäk om užäk urmuş k(ä)rgäk ägin yokaru saç kıdıgka tægi yel ulug tetir sva užäk urmuş k(ä)rgäk yürüñ yipin önlüg yaruk yaşuk alkudın sınar yarumışın yaşumışın sakınmış k(ä)rgäk , saç kıdıg tüpiñä tægi kök kalık ulug tetir ha užäk urmuş k(ä)rgäk , kök kalık osuglug bolmuşın sakınmış k(ä)rgäk , bo beş ulug yaruk yaşuk bolu sakınmışta ken ol yaruk içintä bir miñ yap(i)rgaklag lenhua sakınmış k(ä)rgäk

“... (boşluk) ... harf yerleştirmiş. ... (boşluk) ... ışığın her taraftan parladığını düşünmeli. “Diz(den) yukarı bele kadar su (elementi) yücedir.” (denir.) (Oraya) va hecesi(ni) yerleştirmeli. Ay sarayı gibi ışığın her taraftan parladığını düşünmeli. “Bel(den) yukarı göğüs, omza kadar ateş (elementi) yücedir.” (denir.) Ateş renkli ışığın her taraftan parladığını düşünmeli. (Oraya) om hecesi(ni) yerleştirmeli. “Omuz(dan) yukarı saç ucuna kadar rüzgâr (elementi) yücedir.” (denir.) (Oraya) svā hecesi(ni) yerleştirmeli. Beyaz (ve) kırmızı renkli ışığın her taraftan parladığını düşünmeli. “Saç ucu(ndan) köküne kadar gökyüzü yücedir.” (denir.) (Oraya) hā hecesi(ni) yerleştirmeli. Gökyüzü gibi olduğunu düşünmeli. Bu beş yüce parlaklığın oluştuğunu düşündükten sonra, o ışık içinde bin yapraklı bir lotus düşünmeli.”

Metinde yıpranmış ve okunamayan bölümler vardır. Metnin bütünlüğü açısından bakıldığında, buraya alıntıladığımız ve arada boşluklar bulunan ilk satırlarda bir element hakkında daha bilgi verildiği anlaşılmakta olup, son cümledeki “bu beş yüce parlaklığın...” ifadesi de bunu doğrular niteliktedir.

Özgün metinde Su elementi için *suv ulug*, Ateş elementi için *ot ulug*, Rüzgâr elementi için *yel ulug*, Gökyüzü elementi için *kök kalık* sözleri yer alır (109).

Uygurca *kök kalık* sözcüğünün, gökyüzü dışında uzay ya da eter anlamına da geldiği bilinmektedir (110).

Qianziwen

Aslı Çince olup (千字文) Çineden Eski Uygurcaya çevrilmiş olan bu eser, Çince öğrenmek isteyenler için yazılmış bir klasiktir. Bu şiir kitabının adı Çince “1000 Karakterlik Kitap” anlamına gelir. Çin dilindeki her bir işarete karakter ya da im adı verilir, bu karakterlerin yan yana getirilmesiyle de sözcükler oluşur. Adında da belirtildiği gibi eserde toplam 1000 karakter bulunur ve her bir karakter yalnızca bir kez kullanılmıştır. Bu 1000 Çince karakter, her biri dörder karakterden oluşan 250 dize şeklinde sıralanmış olup her bir dize anlamlı bir ifade oluşturmaktadır (111). *Qianziwen*’ın Çince özgün metnindeki bu yapı, eserin Uygurca çevirisinde de korunmuştur.

Eldeki fragmanların incelenmesine göre eserin Uygurcada beş versiyonu vardır ancak hiçbiri tam metin hâlinde değildir. Mevcut fragmanlar birleştirildiğinde, 38 adet Eski Uygurca dörtlük elde edilir (112).

Eserin bir fragmanındaki dörtlükte, Uygurca “[tör]t ulug beş mängü [üz] -ä bütmiş [ärür]” olarak okunan bir cümle vardır. Çince özgün hali 四大五常 (*si da wu chang*) olan bu cümle, “Dört büyük ve beş ölümsüz ilke ile onlar tamamlanır” anlamındadır. Bu fragmanları okuyup yayımlayan Umemura ve Zieme’ye göre, “dört büyük” ile kast edilen şey, Budizme göre insan vücudunu oluşturan dört element yani Toprak, Hava, Ateş ve Su; “beş ölümsüz ilke” ile kast edilen ise Konfüçyüsçülükteki beş erdem yani ağır başlılık, cömertlik, samimiyet, doğruluk ve nezakettir (112). Budist düşüncede dört elementin yok olması, insanın maddi varlığının sona ermesi yani ölmesi anlamına gelmektedir (113).

Ölüler Kitabı

Ölüler Kitabı, bir büyü metnidir. Uygurca metni günümüz Türkçesine çeviren Aris’in sözleriyle, “doğum-ölüm zincirinden kurtulup aydınlanmaya erişmenin ölüm anı ve ölümden sonra da mümkün olabileceği, ölüm anında ve sonrasındaki ara dönemde aydınlanmaya erişebilmek için yapılması gerekenler hakkında bir rehber niteliğindedir” (114).

Eserde humorlardan/doşalardan değil ama dört elementten (*tört mahabudlar*) ve bunlar arasındaki ilişkiden bahsedilir. Metne göre bu dört element *yer* (Toprak), *suv* (Su), *oot* (Ateş) ve *yeel*'dir (Rüzgar) (114):

tört mahabudlar eyin kâzigçä siñär yer suvka siñmiştä ätöz (suvka) taş kâmişmiş tæg ağır bolur başı örü köñürsär sançar

suv {od} ootka siñmiştä ağız burun kurıyur birärtä buruntın ağıztın suv akar tamgak kurıyur

oot yelkä siñmiştä 'älig adak soğışur

yeel biligkä siñmiştä {twy} közi alarıp uzun tun alıp 'älig adak täpinür

“Dört element sırayla batar: toprak suya battığında vücut (suya) taş fırlatılmış gibi ağır olur. (İnsan) başını yukarı kaldırırsa (başı) sancır.

Su ateşe battığında ağız (ve) burun kurur, bazen de burundan (ve) ağızdan su akar, boğaz kurur.

Ateş rüzgâra battığında el ayak soğur.

Rüzgâr bilgiye battığında gözü kamaşıp uzun nefes alıp el ayak tepinir.”

Metindeki bu bölüm, ölüm anını betimlemektedir. İnsan vücudu dört elementten oluştuğu için, ölüm anında bu elementlerde değişiklikler oluşmaktadır.

Eserin İngilizce çevirisinde de bu dört element Hava, Su, Ateş ve Toprak (air, water, fire, earth) olarak yer almaktadır. Dipnotlarda, sayılan elementler arasında beşinci element olarak Eter'in bulunmadığına dikkat çekilir (115).

Bu anlayışa göre bu dört element, insan vücudunun bileşenleridir. İnsanın yaşamı sonlanıp ölüm anı geldiğinde de insan vücudu, mümkün olan en kısa sürede bu elementlere geri döndürülmelidir. Ölü mezara gömüldüğünde beden Toprak elementine, akarsulara atıldığında da Su elementine geri döner. Eğer ölü açıkta bırakılıp kuşlar tarafından yenilirse beden Hava elementine geri dönmektedir, çünkü kuşlar havada yaşayan canlılardır. Bu anlayışta ölünün yakılması ise bedeninin Ateş elementine geri dönmesi olarak kabul edilir (115).

Altun Yaruk Sudur

Budist edebiyattaki ünlü *Mahāyāna* sūtralarından birisi olan *Altun Yaruk* (Altın Işık), Uygurcanın en hacimli eseridir ve toplam 10 cilt altında 31 bölüm olarak yazılmıştır. Aslı Sanskrit olan eser önce Sanskritten Çinceye, sonra da Çinceден Uygurcaya tercüme edilmiştir. Uygurcaya *Şingko Şeli Tutung* (*Şinško Şeli Tutun*) tarafından çevrilmiş olan eserin çeviri tarihinin X. yüzyıl olduğu tahmin edilmektedir (116). Bu önemli eserin Çince ve Uygurca dışında Tibetçe, Moğolca, Soğdca, Hotanca ve Tangutça dillerine de çevirileri yapılmıştır (117).

Eser hakkında dünyada J. Nobel ve R.E. Emmerick gibi araştırmacıların çalışmaları vardır. *Altun Yaruk*'un Uygurcası ise ülkemizde C. Kaya, M. Ölmez, H. Tokyürek, Ö. Ayazlı, E. Çetin, E. Uçar ve Z. Gulcalı gibi araştırmacılar tarafından incelenmiş ve eser günümüz Türkçesine cilt cilt aktarılmıştır. Bu nedenle biz de kaynak olarak kullanacağımız yerlerde eserin tümünü değil, yalnızca ilgili cildi kaynak olarak gösterdik.

Gereç ve Yöntem bölümünde de belirtildiği gibi *Altun Yaruk*'un II., III., IV., VI., VII. ve X. kitaplarında tez çalışması kapsamında bilgi bulunmadığı saptanmıştır. Eserdeki Hint tıbbıyla ya da humoral patoloji teorisiyle ilgili bilgiler, en ayrıntılı ve en geniş şekilde *Altun Yaruk Sudur* IX. kitap içindeki bir bölümde yer alır. Ancak *Altun Yaruk*'un V. ve VIII. kitaplarında da bu konuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır:

Altun Yaruk V. Kitap (118)

Uygurca metin: *tört uluglar birikip timin bütmiş etöz ol tultag iy(i)n evrilip öñi tüşüg tartarlar yumgı yığılıp bir yirte için karşı tiñirler inçe k(a)ltı dört yılan bir kamatsita turmuş teg dört m(a)habutlug yılanlar özke tözi öñi öñi ol tursarlar yme bir yirte ağıtnurlar inerler üstün altın yorırlar tolp etözte yağılıp eñ kininte barırlar ürlüksüz öçmek törüke dört uluglug agulug yılanlarınñ arasında yirli suvlu ikegü üküşrek koğı inerler yiilli ootlı ikegü yintem örü barırlar bolar için karışmaktın üküş igler törçiyür*

Uygurca metnin çevirisi: “Dört büyükler (Skr. mahā-bhūta) birleştikten hemen sonra bedeni tamamlarlar. Nedene göre gelişip farklı sonucu ortaya çıkarırlar. (Hepsi) bir yerde toplu olarak yığılıp aralarında birbirlerine karşı gelirler (çatışır), sanki dört yılanın bir kuş kafesinde olması misali. (Bedendeki) dört mahābhūtu (Skt.

catvāri mahā-bhūtāni) yılanların ayrı asılları başka başkadır. Bir yerde de dursalar, yukarı çıkarlar aşağı inerler, aşağı yukarı doğru hareket ederler, bedeninin tamamında yayılıp en sonunda fanî yokluk dharmaşına (Skt. dharma-vināśa) varırlar. Dört büyük zehirli yılanın arasında, Yer ve Su yılanının ikisi daha çok aşağı inerler, Rüzgâr ve Ateş yılanının ikisi ancak (sadece) yukarı yükselir. Bunların aralarında karışmalarından birçok hastalık ortaya çıkar.”

Çince nüshanın Almanca çevirisinin Türkçesi: “Toprak, Su, Ateş ve Rüzgâr birlikte bedeni tamamlar ve (beden) bu emre uygun olarak çeşit çeşit meyvelerin (oluşumuna) sebep olur. Onlar (gerçi) birlikte tek bir yerde bulunmaktadır, (ancak) birbirleriyle çatışma halindedirler ve tek bir kafeste yaşayan dört zehirli yılan gibi birbirlerine zarar verirler. Bu dört yılan elementi tabiatları bakımından birbirinden ayrılırlar. Bu dört yılan elementi tabiatları bakımından birbirinden ayrılırlar. Her ne kadar onların her biri bir evde yaşasa da, (bir taraftan) onlar için bir yükseliş, (diğer taraftan) bir iniş vardır. Biraz yukarı giderek, biraz aşağı giderek, onlar bütün bedene (girer). Sonunda onlar yokluk dharmaşına dönerler. Zehirli yılanların bu dört çeşidinden ikisi olan Toprak ve Su yılanları, çoğu zaman aşağıya doğru batar. Rüzgâr ve Ateş yılanlarının her ikisi de tabiatları gereği hafiftir ve (bu nedenle) yukarı doğru çıkarlar. (Yılan elementleri) bu şekilde, birbirleriyle çatışma halinde buldukları için, birçok hastalık meydana gelir.”

Buraya aktarılan Eski Uygurca metin, Çince'den çeviridir. Bu nedenle her iki metin arasında bir fark olup olmadığını saptamak için, Uygurca metin ile Çince metnin ile karşılaştırılması yoluna gidilmiştir.

Eserin bu bölümünde evrenin parçalarını oluşturduğu kabul edilen dört unsurdan söz edilir ve unsurların hastalıklar ile ilişkileri anlatılır. Uygurca metinde geçen “dört uluglar” ifadesi, “dört *mahābhūta*, dört element” anlamına gelir ve bu dört element şunlardır: Yeryüzü/Toprak [*yirtinçü*], Su [*suv*], Ateş [*ot*] ve Rüzgâr [*yil*] (118).

Yukarıda da belirtildiği gibi Eski Uygurcadaki *yil/yiil* sözcüğü, konumuz bağlamında iki farklı anlama gelir. *Yil/yiil* sözcüğü, hem Hint tıbbındaki üç doşadan (Yel, Safra, Balgam) birisi olan Yel/Rüzgâr, hem de evrendeki dört elementten (Hava, Su, Ateş, Toprak) birisi olan Hava için kullanılır. Ancak bir karışıklığa yol

açmamak için üç doşadan söz edilirken Yel/Rüzgâr, dört elementten söz edilirken de Hava sözcüğünün tercih edilmesi uygun bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Altun Yaruk VIII. Kitap

Burada da benzer ifadeler bulunur ve “dört maharanç tanrılar”dan söz edildikten sonra Yer (Toprak), Su, Ateş ve Rüzgar (Hava) tanrılarının adları sayılır (119).

... tört m(a)harançlar oron yatağı yertinçü yer suv küzätdäcilär ,, ulaşı näčä bar ärsär ,, t(ä)ñrilärniñ kuvragı ,, yer sav (düz. suv) oot yeel t(ä)ñrisi ,, sumer tagka tayaglıglar ,, yeti altunlug tag içintä ,, oron ornag tutmuşlar ,, purna-patiri pañça-şike ,, küin ay g(a)rhlar yultuzlar ,, munçulayu bo kamag ,, t(ä)ñrilärniñ kuvragı ,, bo yertinçüg küzädip ,, enč mäñilig kılzunlar

“... dört mahārāja meskeninin dünya muhafızları [gibi] daha ne kadar semavî varlıklar topluluğu varsa, toprak, ateş ve rüzgar tanrısı, Sumeru dağına dayananlar, yedi altınlı dağ içerisinde mesken tutanlar, Pūrṇabhadra, Pañçaśikha, güneş, ay, yıldız gibi bunlara benzer bütün semavî topluluk bu yeryüzünü muhafaza edip [bizleri] selâmete erdiresin.”

Diğer kaynaklarda da ilgili bölümün çevirisi, benzer şekillerde yapılmıştır:

dört maharanç yerindeki yeryüzü koruyucuları ve başka ne kadar tanrılar topluluğu varsa yer, su, ateş (ve) rüzgar tanrıları Sumir Dağı'na dayanmış olanlar (120).

“dört maharanç yerindeki dünya gözetleyicileri ve ne kadar tanrılar topluluğu varsa yer, su, ateş, rüzgar tanrısı Sumir Dağ'ına dayananlar” (121).

Altun Yaruk IX. Kitap

Eserde yer alan ve bazı kaynaklarda “Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi” olarak adlandırılan bölüm, tez konusu kapsamında en ayrıntılı bilgilerin bulunduğu bölümdür (122). Bu bölüm, baba Bayagut ile oğlu arasındaki konuşmaları diyalog tarzında aktarır. Otaçı Beg babasına bazı sorular sorarak babasından öğrenmek istediği tıbbî konuları dile getirir. Metne göre bu konulardan bazıları şunlardır: elementlerin artıp azalması, hastalıkların görülme zamanları ve mevsimleri, hastalık ortaya çıktığında sağlığı geri kazanmak için tüketilmesi gereken yiyecek ve

içecekler, insanda görülen “dört büyük hastalığın” (Yel kökenli, Safra kökenli, Balgam kökenli ve *sanipat* kökenli hastalıklar) tanı ve tedavi yöntemleri, yedi temel unsur (et, kan, tat, cilt, kemik, ilik, beyin), hastalıkların ortaya çıkma zamanları ve mevsimlere uygun beslenme düzeni. Görüldüğü gibi, *Altun Yaruk*’un bu bölümü, ana akım Hint tıbbi bilgilerinin kısa bir özeti gibidir.

Uygurca metinde bu bölümün başlığı eksiktir. Ancak bölüm başlığı, Sanskrit metinden yapılan İngilizce çeviride “On Healing Illness”, Çince aslının İngilizce çevirisinde “On Eliminating Disease”, Çince aslının Almanca çevirisinde ise “Heilung der Krankheiten” şeklinde yer aldığı için, bu bölümün Türkçe karşılığının “Hastalıkların Tedavisi” olduğu söylenebilir (117, 123, 124).

Günümüz Türkçesine çeviri metin, Uçar’ın doktora tezinden alıntılanmıştır (124). *Altun Yaruk*’un eldeki fragmanları St. Petersburg ve Berlin versiyonlarından oluşmakta ve her iki versiyonda da eksiklikler bulunmaktadır. Bu nedenle Uçar’ın tezinde günümüz Türkçesine tam olarak çeviri için eserin Çince metninden ve Çince metnin Almanca çevirisinden de yararlanıldığı belirtilmektedir. Bölümün başlangıcında oğlu, babasına öğrenmek istediği konuları peşpeşe sorar:

ay y(a)rlikançuçı köjüllüg <,> atam kañım ,, élig bege ,, érinçkemek köjül öritsün ,, küsüşüm teginür meniñ ,, tnl(i)glarig emlegülük ,, ötünür m(e)n ayıtu ,, ot em şast(i)rlar yörügün ,, ne tıltagın bo etöz ,, kevilip küçsirep artayur ,, mahabutlar kuvragı ,, negülük asılur üstelür ,, kayu üd kolularnıñ içinte ,, kesinlerniñ sapınta ,, kayu kayu ig agrıg ,, neteg yañlıg törçiyür ,, neteg yañlıg aşasar ,, aş suvsuşlar tatıgın ,, bulur ötrü tnl(i)glar ,, éñç meñilig bolgalı ,, uyur yene kılğalı ,, bo ok tıltagın etözte ,, bışurdaçı aş ootın ,, öçürmekli is<i>mekli ,, yalañok etözinte törümiş ,, tört ulug iglerin ,, yéelig sarıgıg léşipig ,, yumgın tepremiş sanipatig ,, emlegeli küseser ,, edgü köjüllüg kişiler ,, netegleti emlegü ol ,, muntag yañlıg ig togag ,, kayu üdde teprenür ,, yéél tözlug ig etözte ,, kayu üdde bulgayur ,, sarıg tözlug ig agrıg ,, kayu üdde töriyür ,, léşip tözlug tumlıg ig ,, kayu üte tururlar ,, sanipat atl(i)g katıgıg ig tép téti ,,

“Ey merhametli düşünceye sahip, hükümdarım ve babam! [Bizim üzerimizde] merhamet duygularını uyandır! Niyâzım, canlıları kurtaracak tedavi şâstrasının izahını söylemendir [diye sana] arzda bulunuyorum. Hangi sebeple bu beden zayıflayıp çürüyor? Mahâbhûta topluluğu [dört element] nasıl çoğalıyor? Hangi

zamanın içinde ve [hangi] mevsimin dönümünde (Skr. řtu) hangi hastalık nasıl ortaya çıkıyor? Canlılar, ne tür yiyecek içecek tadını alırsa, [acaba] sağlıklı olmaya kavuşabilecektir? Aynı şekilde, bu sebepten dolayı [mı] sıcak yiyecekler bedende ateş yapıyor? İnsanların bedeninde neş'et eden dört büyük [tür] hastalığı, [yani] rüzgâr [kaynaklı hastalığı] (Skr. vāta), safra [kaynaklı hastalığı] (Skr. pitta), balgam [kaynaklı hastalığı] (Skr. śleşman) ve [bütün] hepsini topluca tetikleyen samñipātayı merhametli kişiler tedavi etmek istese, [onlar] bu gibi hastalıkları nasıl tedavi edecektir acaba? Hangi zamanda, bedende rüzgâr kaynaklı hastalık (Skr. vāta) yayılıyor, hangi zamanda safra kaynaklı hastalık (Skr. pitta) [bedene] bulaşılıyor, hangi zamanda balgam kaynaklı üşüme hastalığı (Skr. śleşman) ortaya çıkıyor, ne zaman samñipāta isimli birleşik hastalık meydana geliyor, diye sordu.”

Bu sorular üzerine babası oğlunu bilgilendirmeye başlar. Önce mevsimler ile ştuların bölünmesini ve mevsimlere göre beslenme ve tedavi özelliklerini anlatır. Sonra da mevsimlerle elementler arasındaki ilişkiyi açıklar:

kesinlerniñ sapınta ,, teğşilmektin üd kolu ,, tört uluglar étişip ,, teğşilürler üd éyin ,, bo üdlerte otaçı ,, yémemeser (düz. yétürmeser) ot emig ,, odgurak séziksiz tepreyür ,, agrıg tikig ig toga adıra bilser otaçı ,, tört üdlerniñ adırtın <,,> yme ök bilser ançulayu ,, altı kesinlerniñ ülüşin ,, uksar birök belgülüg ,, yéti uguşug etözte ,, şaşurmatın işletür

“Řtunun dönümünde, zamanın değişmesiyle zamanına göre mahābhūta [dört element] farklılaşıp değişir, şayet o zaman içinde hekim ilacı [hastalara] içirmezse şüphesiz [hastalıklar] başgösterir. Şayet hekim, hastalık ve rahatsızlıkları tefrik edip dört mevsimin ayrımını bilse ve aynı şekilde de altı ştunun bölümlerini fark edip bedende beliren yedi temel unsuru ... bilse, [ilaçlar] hata vermeden faydasını gösterecektir.”

emlegeli bolarnı tört törlügin adırılmış ,, ig agrıg tép tétirler ,, inçe k(a)ltı yéél sarıg ,, léşip tözlüg [ag]rıg ig ,, sanipat atl(ı)g birgerü ,, katıglıg ig birle bolur tört ,, bilmiş k(e)rgek bolarnıñ ,, törçigü tepregü üdlerin ,, yazkı üdler içinte ,, yéél tözlüg ig törçiyür ,, küz bo (düz. küzki) üdte küçedür ,, isig tözlüg sarıg [ig] ,, kış üdlerte bulganur ,, sanipat atl(ı)g katıglıg ig ,, yaykı üdde aşagu ol ,, irig köyürügli isig aşıg ,, yay (düz. yaz) yésünler şor açıg ,, isig yağlıg aş içgüg ,, küzki üdde aşagu ol ,, sogık yağlıg süçig aş ,, kış yésünler çıvşagun ,, irig süçig yağlıg aş ,, inçip munta

munçulayu ,, tört üdlerte aymışça ,, otda kalsar ulatı ,, aşığ içgüg ... ,, aşığ tatıgıg tegşürmetin ,, b(a)ya töröçe yétürser ,, anta takı boltukmaz ,, ig törçigülük tıtaglar ,, aş yémişte kén inçip teprenür ,, léşip tözlüg ig agrıg ,, aş siner erken teprenür ,, sarıg tözlüg isig ig ,, aş sinmişte kén teprenür ,, yéél tıtaglıg ig toga ,, üdin b(e)lgüsin bilmiş k(e)rgek ,, igler kaçan bilü tüketser ,, bo iglerniñ tözlerin ,, igke yaraşı yonınça ,, kılmış k(e)rgek ot emig ,, k(a)ltı igniñ b(e)lgüsin ,, adırtlıg adır[a] adırtlap ,, anta kén emlegü ol ,, tözin tuta başlagın ,, yéél igligke içürgü ke içürgü ol ,, sökitgülik edlerig ,, léşip tözlüg igligke ,, kusıtu emler yaraşur ,, sanıpat tözlüg igligke ,, bo üç emler barça yaraşur ,, birle bolmış arasınta ,, yéél sarıg léşip öçürgü (düz. üçegü) ,, ötrü anıñ tok(u)zunç bés otuz ,, atı erür ,, sanıpat ig tép ugrayu ,,,

“... Hastalıkların dört türe ayrıldığı söylenir. Şöyle ki rüzgâr (Skr. vāta), safra (Skr. pitta), balgam (Skr. śleşman) kaynaklı hastalıklar ile samnipāta adlı birleşik hastalık ile beraber dört türlü hastalığı [meydana getirir.]. Bunların [hangi] zamanlarda ortaya çıkıp yayılacağıının bilinmesi gerekir. Yaz mevsiminde, rüzgâr kaynaklı hastalık oluşur, güz döneminde ateş kaynaklı safra hastalığı artar. Kış mevsiminde [de] samnipāta adlı birleşik hastalık harekete geçer. Bahar mevsiminde, katı ve kaynamış sıcak yiyecekler yenmelidir. Yaz [mevsiminde hastalar], tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek yesinler. Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir. Kışın [hastalar] asitli, katı, tatlı ve yağlı yemek yesinler. İşte, böylelikle dört mevsimde, buyurulduğu üzere, [hekim] ilacı ve diğer yiyecek içeceği hazırlasa, ... yiyeceği ve tadı değiştirmeden eskilerin kuralları doğrultusunda [hastaya] yedirse, artık bundan sonra hastalığı ortaya çıkaracak sebepler oluşmaz. Yemek yenmeye [başladıktan] sonra, balgam kaynaklı hastalık (Skr. śleşman) harekete geçer. Safra kaynaklı ateşli hastalık (Skr. pitta), yemek sindirilirken harekete geçer. Rüzgâr kaynaklı hastalık (Skr. vāta), yemek sindirildikten sonra harekete geçer. [Bu nedenle, hekimin hastalıkların oluş] zamanını ve [hastalıkların] alâmetlerini bilmesi lâzımdır. Ne zaman hastalıklar ve bu hastalıkların kaynağı fark edilirse, [o zaman] hastalıklara uygun olarak ilacı hazırlamak lazımdır. Bu nedenle, hastalığın alâmeti ayrıntılarıyla tefrik edilir edilmez, [hastalığın] başlangıcı ve kaynağı dikkate alınarak tedavi uygulanmalıdır. Rüzgâr [kaynaklı] hastalık için erimiş yağları içirmek gerekir. Safra [kaynaklı] hastalık için doğranmış etleri yedirmek gerekir. Balgam kaynaklı hastalık için kusturacak ilaçlar yararlıdır. Samnipāta kaynaklı hastalığa, bu üç ilacın hepsi

uygundur. Rüzgâr, safra ve balgam üçü birlikte kendi aralarında oluşur. Bu nedenle, onlar artık samnipāta hastalığı diye adlandırılır.”

Bunların ardından Otaçı Beg'in babası, anamnezin ve fizik muayenenin önemini anlatmaya başlar. Bunun nedenini de “[Böylelikle, hekim, hastalardaki] rüzgâr, safra ve balgamın özelliklerini ayrıntılarıyla ayrı ayrı anlayabilir.” diyerek açıklar:

başında saçı az erip ,, turuk erser etözi ,, köñüli biligi kılığı ,, tı ornaglıg ermeser ,, üküş sav sözleteçi erip ,, tülinte uçar tüşeser ,, muntag osuglug kişilerig ,, yéél tözlüg erür tép bilsünler ,, kişig yigit yaşında ,, saçı başı yürünerser ,, üküş tarıtp övkeçi erser ,, artukrak y(a)ruk yaşuk tétigerip ,, tülinte yene oot körser ,, bilmiş k(e)rgek ol kişig ,, sarıg tözlüg erür tép ,, köñüli biligi ornaglıg ,, etözi tüzdem étiglig erip ,, yinçürü adıra bilteçi erip ,, yag sızdaçi erser başında ,, tülinte körser akar suv ,, yürünj öñlüg edlerig ,, ötrü bilgü ol <,,> ol kişig lëşip tözlüg erür tép ,, sanıpat tözlüg kişininj ,, barça bolur birgerü ,, azu yme bolur ikigü ,, azu bolur üç barça ,, kayısı erser birisi ,, artuk küçlüg bolmaktın ,, bilmiş k(e)rgek ol kişig ,, antag tözlüg erür tép

“[Bir kişinin] başında saçı azalıp bedeni zayıflamış olsa, şuuru ve davranışları sağlam olmasa, gevezelik yapıp rüyâsında uçtuğunu hayâl etse, [o zaman] bu gibi insanları rüzgâr kaynaklı [hastalık sahibi] diye bilsinler. Bir delikanlının genç yaşta saçı başı ağarıyorsa, çoğu zaman sıkılıp öfkeleniyorsa, bilhassa zihni iyice açılıp yine gece rüyâsında ateş görüyorsa, o kişiyi safra kaynaklı [hastalık sahibi] diye bilmek gerekir. [Kimin] şuuru sağlam, bedeni düzgün ve teyakkuzda ise, [kim] iyice [eşyayı] tefrik eden [birisi] ise, başından yağ sızıyor ve rüyâsında akan su ile beyaz renkli eşyalar görüyorsa, o zaman o kişiyi balgam kaynaklı [hastalık sahibi] diye bilmek gerekir. Samnipāta kaynaklı [hastalık sahibi] kişide [bunların hepsi] birlikte olur veya bazen ikisi birlikte ya da üçü hepsi birlikte bulunur. Hangisinde bir tanesi fazla ve güçlü ise, o kişinin [hastalığını da] ondan kaynaklı diye bilmek gerekir.”

Görüldüğü gibi bu bölümdeki tıp anlayışı Ayurveda tıbbıdır. Metne göre hastalıklar dört türe ayrılır: Rüzgâr kaynaklı hastalık, Safra kaynaklı hastalık, Balgam kaynaklı hastalık ve bu her üç doşanın da etken olduğu *samnipāta* kaynaklı hastalık. Hastalıkların ortaya çıkmasında ve tedavinin uygulanmasında mevsimlerin ve ikişer aylık dönemlerin (*rtu*) önemi vardır. Buna göre her bir doşanın baskın

olduğu bir mevsim söz konusudur ve buna bağlı olarak o mevsimde o doşanın patolojisi ortaya çıkar. Dolayısıyla tedavide bu durum dikkate alınmalıdır. Örneğin güz mevsimi Safra'nın baskın olduğu bir mevsimdir, bunun elementi ise Ateş'tir. Bu nedenle Safra doşasından kaynaklanan rahatsızlıkların, güz mevsiminde ortaya çıkması beklenir. Böyle bir durumun tedavisinde hastaya Ateş elementinin baskınlığını giderecek, yani karşıt özellikli yiyecekler ve ilaçlar verilmelidir. Bunlar da soğuk, yağlı ve tatlı yiyeceklerdir. Çünkü bilindiği gibi hem Safra hem de Ateş, kuru ve sıcak özelliktedir, ayrıca Safra acıdır. Bu nedenle tedavide verilen "soğuk" sıcaklığı, "yağlı" kuruluğu, "tatlı" da acılığını dengelemektedir.

U 3090 (T II Y 15.503)

Beş ayrı sayfadan (U 3088, U 3091, U 3089, U 3090, U 3092) oluşan bu Eski Uygurca yazmayı inceleyen Zieme, metnin dağınık bir içeriğe sahip olduğunu ifade eder. Yazmanın dört elementten söz eden bölümü bir tür özlü söz ile başlamaktadır (125):

yel yolın kâldim suv yolın barır-mn

"Havanın yolundan geldim, suyun yolundan gidiyorum"

Bunun ardından metin şu şekilde devam eder:

yel u[lug k]aņım suv ulug ögüm kaņım niņ yeti tamız yürünj kaş osuglug ögüm niņ säkiz tamız k(a)ra kaş osu-glug k(a)ra yer ulug tüš tām [ät'ö]zkä tutmuş k(ä)rgäk suv ulug bügün kâligin b(ä)lgürmiş ät '[özkä] tutmuş k(ä)rgäk yel ulug ot ulug

"Hava benim dedem, Su benim büyükannemdir. Babamın NING'i, yedi damla beyaz mücevherin doğasına sahiptir. Annemin NING'i, sekiz damla siyah mücevher niteliğindedir. Kara Toprak uludur, meyve gövdesi için almak gerekir. Su uludur, sihirli bir şekilde ortaya çıkan beden için almak gerekir. Hava uludur. Ateş uludur."

Zieme metindeki bu sözleri, evrendeki dört element ile ailenin dört önemli üyesi arasında kurulan bir ilişki olarak yorumlar. Burada Rüzgâr büyükbaba, Su büyükanne, Ateş baba, Toprak ise anne ile bağlantılandırılmıştır. Metnin anlamı konusunda bir kesinlik olmamakla birlikte Zieme, geçmiş ile gelecek arasında bir ilişki olduğu tahminini ileri sürer. Buna göre metin önce geçmişe (büyükbaba ve büyükanneye) atıfta bulunur, sonra da oluşacak yeni bir yaşamın ön koşulunun,

“beyaz mücevher” olarak anılan babanın tohumları (sperm?) ile “siyah mücevher” olarak anılan annenin kanı (ovum?) olduğunu belirtir (125).

Özgün metinde *niḡ* olarak yazılan ve çeviride Zieme'nin NING olarak aktardığı sözcük için makaleye bir dipnot eklenmiştir. Buna göre *niḡ*, Çince de “jelleşmek, yoğunlaşmak” anlamında olan ve Sanskritte hem “et yığını”, hem de “gelişim evresinin üçüncü aşamasındaki fötüs” anlamına gelen bir sözcük anlamında kullanılmış olabilir.

4.4. Hristiyanlık Çevre Eserleri

İncelenen yayınlar içindeki yalnızca tek bir metinde tezle ilişkili bilgi bulunduğu görülmüştür. Bu metin, Almanya Berlin’de (Staatsbibliothek zu Berlin, Preupischer Kulturbesitz, Orientabteilung) M 152 (o. F.) kaydıyla saklanan yazma eserdir.

Süryani harfleriyle Uygurca yazılmış bu metnin a yüzünde 6, b yüzünde 7 satır vardır. Ancak yazmadaki eksiklikler nedeniyle, anlamlı bir metin oluşturulamamıştır. Elimizde metnin okunmasıyla ilgili iki ayrı yayın bulunmaktadır. İlk metin M. Ölmez’e aittir (126):

“(…) kimin it (...) ağrı, sarımtırak (bir) yaradır, bir defa geçir... .. dokuzuncusu, kimin bir defa ...se, rengi atıp ... yemek yiyip sindiremese, karıştırıp içirirse ... ayrıca (?) yara ortaya çıksa b-elli olmaz. ... ağrı, sarımtırak özellik gösterebilir, iyileşir. Yine kimin sol kolu ağrıdan sızıdan dolayı ... bu ağrılı geçirmiş ...”

Metin üzerindeki diğer çalışma ise Gürgan’a aittir. Bu doktora tezinde ilgili metin, O.F. Sertkaya tarafından okunmuştur (7):

“(…) ikinci kimin it (...) yara, safradan olan yaradır (bir) yaradır, bir defa geçir dokuzuncu, kimin bir defa ...se, yemek yiyip sindiremese, karıştırıp içirirse ... ayrıca (?) yara ortaya çıksa belli olmaz. ... yara, safradan olduğunu gösterebilir, iyileşir. Yine kimin sol kolu yara bu hastalık ... yitirmiş”

Kolaylıkla fark edilebileceği gibi her iki metin arasındaki en önemli fark, bir sözcüğün okunuşunda ortaya çıkmaktadır. Metinde *sarıḡ* olarak yazılı olan sözcük, M. Ölmez tarafından *sarı*, O.F. Sertkaya tarafından ise *saфра* olarak aktarılmıştır.

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tıp metinlerinde, bir dönem belirgin bir Hint tıbbı etkisi söz konusu olmuştur. Hint tıbbında hastalıkların ortaya çıkmasındaki başlıca neden Yel, Safra ve Balgam arasındaki dengenin bozulmasıdır. Bu kapsamda düşünüldüğünde Sertkaya tarafından yapılan *safra* şeklindeki aktarma, yaranın Safra kaynaklı olduğuna işaret eder. Bu da bu yazmanın Hint tıbbının humoral patoloji anlayışı ekseninde yazılmış bir metin olduğunu akla getirir.

Ancak bu metin bağlamında başka bir olasılık daha vardır. Süryani harfleriyle yazıldığı için, bu metnin Hristiyan kültür çevresine ait olduğu kabul edilebilir. Yukarıda da değinildiği gibi Süryani tıbbındaki temel anlayış, dört elementli (Kan, Balgam, Sarı Safra ve Kara Safra) humoral patoloji teorisini benimsemiş olan Antik Yunan tıbbıdır. Bu humorlardaki dengesizlik, hastalıkların oluşmasına neden olan temel etkendir (92). Dolayısıyla metindeki Safra sözcüğünün, dört humor temelindeki Antik Yunan tıbbının bir yansıması olması daha güçlü bir olasılıktır.

Zaten Zieme de bu metni, Eski Uygur tıbbındaki Süryani tıbbı etkisinin bir örneği olarak kabul etmiştir (63). Bu nedenle biz de bu kabulden yola çıkarak, Hristiyan Türklere ait bu tıp metninin Antik Yunan tıbbının Orta Asya Türklerindeki bir yansıması olduğunu söyleyebiliriz.

Gerçi her iki olasılıkta da Safra sözcüğünün, humoral patoloji teorisi bağlamında bir kavram olarak ele alınması doğru olur. Çünkü bu durum, ister Hint tıbbı ister Süryani tıbbı olsun, metindeki hastalık anlayışının humoral patoloji temelinde oluşturulmuş bir hastalık algısına dayandığını gösterir.

4.5. İslami Dönem Eserleri

4.5.1. Karahanlı Türkçesi Eserleri

İncelenen eserlerden *Atebetü'l-Hakayık*'ta tez çalışması ile bağlantılı herhangi bir bilgi saptanmamış; *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü Lûgati't-Türk*'te, yazarının humoral patoloji teorisi hakkında bilgi sahibi olduğunu gösteren bölümler olduğu görülmüştür.

Kutadgu Bilig

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserler arasında, dört elemente dayalı humoral patoloji anlayışının en belirgin izlendiği eser *Kutadgu Bilig*'dir. Eserin bir çok yerinde, *anâsır-ı erbaa* ve *ahlât-ı erbaa* anlayışını yansıtan beyitler bulunur. Eserde yer alan humoral patolojiyle ilgili bilgilere geçmeden önce eserde yer alan bir sözcükle ilgili kısa bir hatırlatma yapmak uygun olacaktır.

Bilindiği gibi Sanskrit kökenli olan (*dhātu*) ve Uygur, Çağatay ve Karahanlı metinlerinde geçen *tadu/tatu* sözcüğü, “doğada bir unsur; vücudun temel bir bileşeni” anlamına gelir (97). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde ise *tatu* sözcüğünün karşılığı “natür, tabiat” olarak ifade edilmiştir (128).

Kutadgu Bilig çevirisinde Arat, *tadu* sözcüğünü karşılamak için tek bir sözcük kullanmamış, cümlenin içeriğine göre ‘unsur’, ‘ahlât’, ‘tabiat’, ‘mizaç’, ‘tıynet’ ve ‘insanın hamuru’ gibi farklı sözcükleri tercih etmiştir (127).

Kutadgu Bilig'deki birçok beyitte *tadu* için ‘unsur’ sözcüğünün kullanılmış olduğu dikkat çeker. Aşağıdaki tüm beyitlerde aslında kast edilen ‘unsur’ değil ‘hilt’dır:

(60) *Bu dört eş maña dört tadu tegturur,
tüzülse tadu çın tiriglik bolur*

“Bu dört sahibe benim için dört unsur gibidir ; unsurlar denkleşirse, gerçek hayat vücûda gelir.”

...

(1053) *Yaraşık tadular kariştı için,
küçendi biri tuttu bastı için*

“Ahenk içinde bulunan unsurlar arasında fesat baş gösterdi; biri tahakküm etti, diğerlerini bastırdı.”

(1054) *Tadu tegşürüldi aşı boldı yeg,
ağır boldı köñli katığ tuttu ig*

“Unsurların durumu değişti; yiyeceği çiğ geldi, gönülünü bir sıkıntı kapladı ve ağır bir hastalığa tutuldu.”

(1055) *Tadu artadı kör küçi eksüdi,
kağıl teg köni bod egildi kodı*

“Unsurlar bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücûdu, yaş söğüt dalı gibi, büküldü.”

...

(2845) *Arıĝ boldı begler tadusı özi,**arıĝ bolmasa aş kaçan yer kozi*

“Beylerin kendileri ve onları vücûda getiren dört unsur temizdir; yemek temiz olmazsa, onu nasıl iştiâ ile yiyebilirler.”

...

(3579) *Kalı siğmese aş tadu artatur,**tadu artasa er kör iglep yatur*

“Eğer yemek hazım edilmezse, esas unsurları bozar; unsurlar bozulursa, insan hastalanıp, yatağa düşer.”

Tadu sözcüğünün çevirisi için Arat yalnızca bir yerde “ahlât”ı, yani hıltın çoğulu olan sözcüğü kullanmıştır ve bu doğru bir kullanımdır.

(6006) *Takı bir tüş ol kör bu yıl faslıña,**tadusı küçenip barır aslıña*

“Bâzı rüyalar vardır ki, yılın mevsimlerine bağlıdır; ahlâtan biri kuvvetlenerek, rüyayı kendi aslına çeker.”

Aslında görüldüğü gibi, yukarıda örnekleri verilen her iki kullanımda da *tadu* sözcüğü, ‘hılt’ anlamında kullanılmıştır. Çünkü ilk örnekte insanı oluşturan dört unsurdan söz edilmektedir ki, bunlar Kan, Balgam, Safra ve Sevda’dır. İkinci gruptaki örneklerde ise unsurların bozulması ile hastalıkların ortaya çıkacağı belirtildiği için burada kast edilen anlamın da dört element (Hava, Su, Ateş, Toprak) değil dört hılt (Kan, Balgam, Safra ve Sevda) olduğu kolayca anlaşılır. Eserin 60, 1053, 1054, 1055, 2845, 3579 ve 5866 numaralı beyitlerinde günümüz Türkçesine ‘unsur’ olarak çevirisi yapılan sözcükler ile aslında ‘hılt’lar kast edilmektedir.

Bunun dışında, eserin birkaç beytinde, *tadu*’ya karşılık olarak ‘tabiat’ sözcüğü tercih edilmiştir. Burada kast edilen anlam, aslında mizaç sözcüğüne daha uygun gibi görünmektedir.

(4621) *Tadu bilgü aşnu yaraşık yese,**taduka yaraşmaznı kodğı usa*

“Uygun olan şeyleri yemek için, önce tabiatı bilmeli; tabiata uygun olmayan yemeklere mümkün mertebe yanaşmamalıdır.”

(4628) *Taduñ tumlıĝ erse isigin küçe,*

isig erse tumliğ yeyü tur içe

“Tabiatın soğuk ise, onu sıcakla kuvvetlendir; sıcak ise, soğuk şeyler ye ve soğuk şeyler iç.”

(4629) *Kalı samduy erse taduñ belgülig,
isigli soğıklı ara bir ülüg*

“Eğer tabiatın kat’î olarak ılık ise, onu, sırasına göre, sıcak ve soğuk şeyler ile besle.”

(4630) *Bu yanlığ küdezigil taduñnu köni,
esen bolğa inçin tiriglik küni*

“Tabiatini bu şekilde tanzim et, hayatın huzur ve sıhhat içinde geçer.”

(4634) *Ukuşluğ kerek öz taduğ tenlese,
yaraşık ne erse anı ok yese*

“Tabiati mutedil tutmak için, insanın akıllı olması gerektir; uygun olan ne ise, ancak o şeyler yenmelidir.”

(4635) *Kişi yilkı birle adırtı bu ol,
taduka yaraşık yese ay oğul*

“İnsan ile hayvan arasındaki fark, tabiate uygun şeyleri yemekle belli olur, ey oğul.”

(4637) *Kişi kırk yaşap öz tadu bilmese,
tükel yilkı ol bu neçe sözlese*

“İnsan kırk yaşına gelir ve kendi tabiatini bilmezse, nutuk sahibi olmasına rağmen, o tam bir hayvandır.”

Bazı beyitlerde ise *tadu* sözcüğünün karşılığı olarak için ‘mizaç’ sözcüğünün seçilmiş olduğu görülür.

(4673) *Muñar meñzeyür kör otaçı sözi,
tadu bilgüçi köñli bilgi yazı*

“Mizacı bilen, fikir ve bilgisi geniş olan tabip de bu hususta bunu teyit eder bir söz söylemiştir.”

(4770) *Toru ölmegüçe yegil ây kadaş,
yeme udlayu sen taduñ bolğa baş*

“Ey kardeş, sen ölmeyecek kadar bir şey ye; öküz gibi çok yeme, mizacın bozulur.”

Bunlar dışında, *Kutadgu Bilig*’de *tadu* sözcüğü ayrıca iki kez ‘doğuştan’, birer kez de ‘tynet’, ‘insanın hamuru’ ve ‘insan ile birlikte doğar’ sözcükleri ile karşılanmıştır:

(882) *Tadu birle katlıp törümiş kılınç,
ölüm buzmağınça buzulmaz erinç*

“İnsanın tıynetine sinmiş olan ahlâk, ölüm bozmadıkça, katiyyen bozulmaz.”

(1682) *Ukuş ol anı yalñuk öğrenmedi,
tadu birle katlıp törütür idi*

“Çalışmakla elde edilemeyen şey akıldır; Tanrı onu insanın hamuruna katar.”

(1816) *Kişi öğrenipmü bolur ol büğü,
azu tadu birle tuğarmu tigü*

“İnsan öğrenerek mi hakîm olur, yoksa doğuştan mı böyle doğar?”

(1825) *Bilig tut ya erdem kişi öğrenür,
meger bu ukuş ol tadudın önür*

“Bilgiyi olsun, fazileti olsun, insan öğrenebilir; fakat akıl ise, insan ile birlikte doğar.”

(1828) *Bayattın erür bu ukuş bolğusu,
tadu birle kirse bolur belğüsü*

“Akıllı olmak Tanrı vergisidir; ancak buna doğuştan sahip olursa, aklın emareleri kendisini gösterir.”

Kutadgu Bilig’de *anâsır-ı erbaa* ve *ahlât-ı erbaa* anlayışını yansıtan çok sayıda beyit bulunur. Bunlar başlıklar halinde şöyle sıralanabilir:

Dört Sahabenin Medhini Söyler (49-62) başlıklı bölüm

Bu bölümde İslam Devleti’nin dört halifesi olan Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali ile dört hılt arasında bir benzetme yapılmıştır:

“Bunlar onun sevdiği dört arkadaşı idi; yanındaki müşavirleri bunlar idi
İkisi kayınbabası, ikisi damadı idi, bunlar halkın en iyisi ve en seçkini idiler.”

Peşinden her bir halifeye ait erdemler sıralanarak olumlu özellikleri nedeniyle dört halife teker teker övülür. Bölümün sonunda ise şu beyitler yer alır:

“Bu dört sahibe benim için dört unsur gibidir; unsurlar denkleşirse, gerçek hayat vücuda gelir.”

Arat’ın ‘unsur’ olarak çevirdiği sözcük, özgün metinde *tadu* olarak yazılmıştır.

Yedi Yıldızı ve On İki Burcu Söyler (124-147) başlıklı bölüm

Bu bölümde yıldızlar ve gezegenler ile mevsimler ve unsurlar arasında bir ilişki kurulur. Dönemin bilgilerine göre gökte yedi yıldız bulunmaktadır. Bu yedi yıldızın isimleri *Sekentir* (Satürn), *Onay* (Jüpiter), *Kürüd* (Mars), *Yaşık* (Güneş), *Sevit* (Venüs), *Arzu* (Merkür) ve *Yalçık* (Ay); 12 burcun isimleri ise *Kozı* (Koç), *Ud* (Boğa), *Erentir* (İkizler), *Kuçık* (Yengeç), *Arslan* (Arslan), *Buğdaybaşı* (Başak), *Çadan* (Akrep), *Ya* (Yay), *Ülgü* (Terazi), *Oğlak* (Oğlak), *Könek* (Kova) ve *Balık* (Balık)'tır. Metne göre 12 burcun üçü ilkbahar, üçü yaz, üçü sonbahar, üçü de kış yıldızıdır ve bunlar Ateş, Su, Yel ve Toprağa karşılık gelir. Evreni oluşturduğu kabul edilen bu dört unsurdan da “dünya ve memleketler meydana gelir”:

“Bil ki bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz, üçü son bahar ve üçü de kış yıldızıdır.

Bunların üçü ateş, üçü su, üçü yel ve üçü topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir.”

Başlangıçta bu unsurlar “birbirlerine düşman” iken “Tanrı düşmana karşı düşman” göndermiş, böylece de “uyuşmaz olan düşmanlar kendi aralarında barış”mışlar, “öçlerini ortadan kaldırmışlardır. Bu bölümde İslami bir referansla, dinin birleştiriciliğine ve düzenleyiciliğine vurgu yapılır:

“Her şeyi yoluna koyan Tanrım bunları da yola getirdi; tanzim etti, düzeltti ve birbirleri ile barıştırdı.”

Eserin bu bölümünde unsurlar, hıtlar, mevsimler ve 12 burç arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bu bilgiler, klasik İslam Tıbbı anlayışına uygundur (128).

Saadetin Devamsızlığını ve İkbâlin Döneklğini Söyler (1045-1157) başlıklı bölüm

Bu beyitlerde Aytoldı üzerinden, dört hılt arasındaki dengenin bozulmasının hastalıklara neden olduğu anlatılır. Buna göre hıtlar önce ahenk içindedir ve bu durum sağlıklılık hâlidir. Ancak daha sonra denge hâli bozulmuş, bu da fiziksel hastalığa neden olmuştur:

“Ahenk içinde bulunan unsurlar arasında fesat baş gösterdi; biri tahakküm etti, diğerlerini bastırdı.

Unsurların durumu değişti; yiyeceği çiğ geldi, gönölünü bir sıkıntı kapladı ve ağır bir hastalığa tutuldu.

Unsurlar bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücudu, yaş söğüt dalı gibi, büküldü.”

Metnin bundan sonrasında Aytoldı'nın ağır hastalığı için hekimlerin gelmesi, muayene etmesi, tanı koyması ve tedavi önerilerini sıralaması anlatılır ancak dört hıltla ilgili bir bilgi yer almaz.

Çeviride unsur ile karşılanan sözcük, özgün metinde *tadu* olarak yazılıdır.

Odgurmuş Ögdülmüş'e Dünyanın Kusurlarını Söyler (3512-3645) başlıklı bölüm

Bu bölümde insanın ölümlü, dünyanın ise gelip geçici olduğu anımsatılarak dünya malına güvenmemek gerektiği anlatılır. Metne göre mal-mülk, zenginlik gibi maddi konuların peşinde koşmamak gerekir. Dünyayı yaşanılır kılan yani “dünya zevki” olarak tanımlanan üç şey vardır. Bu üç şey “yemek-içmek”, “erkeği avutan kadın” ve “sıhhatte yaşamaktır” ve bunların tadı birbirine eşittir. Metinde daha sonra sırasıyla bunlarla ilgili bilgiler verilir. Tez kapsamında bilgiler içeren konu ise yeme-içme ile ilgili olanlardır.

Buna göre yenilenlerin sindirilmesine özen gösterilmelidir. Eğer yiyecekler sindirilmezse bu durum önce hıltların bozulması yoluyla hastalığa, hastalık da ölüme neden olabilir:

“Eğer yemek hazım edilmezse esas unsurları bozar; unsurlar bozulursa insan hastalanıp yatağa düşer.

İnsan için hastalık, her şeyden önce ölüm habercisidir; ey insanların ihtiyatlısı, ölüm zevkli bir şey değildir.”

Burada çevirideki ‘unsur’ sözcüğü, *tadu* karşılığında kullanılmıştır.

Odgurmuş'ın Hükümdara Mektup Yazıp Gönderdiğini Söyler (3713-3895) başlıklı bölüm

Bu bölümdeki dört beyitte, dünyadan ve yaratıcıdan bahsedilir:

“Bu kubbe evin içi balçıktan yapılmıştır ve karanlıktır; onun hâkim kudreti bunu güneş ile aydınlattı.

Mavi göğü yarattı ve yükseklerle çıkardı; güneş, ay ve yıldızlar ile üzerini süsledi.

Altı kara toprak ile mavi sudur; üstü süzölmüş yel ile ateştir.

Sıcak ile soğuşu, kuru ile yaşu birbirine yaraştırdı ve halka kısmetini verdi.”

Göröldüğü gibi burada, evrenin dört unsurdan yaratılmış olduğu göröşü açıkça ifade edilmektedir. Bu dört unsurdan Yel ile Ateş gökte (yukarıda), Toprak ve Su ise yerdedir (aşağıda). Bu bölümün son beytinde sözü edilen sıcak-soğuk, kuru-nemli özellikleri, başta unsurlar ve hıtlar olmak üzere her şey için geçerlidir. Evrendeki her maddenin özelliğinde bu iki çiftten birisi bulunmaktadır. Bu anlayışa göre örneğin Su soğuk ve nemlidir, Ateş ise sıcak ve kurudur. İlk olarak Empedokles (M.Ö. V. yüzyıl) tarafından dile getirilen bu anlayış, gıdalar için de uygulanmakta ve rahatsızlık durumlarında var olan hastalığın özelliğini dengeleyici özellikteki gıdalar seçilmelidir (128).

Ögdölmüş Odgurmüş'a Ziyâfete Gitmek Âdabını Söyler (4573-4643) başlıklı bölüm

Bu beyitlerde hem ziyafet adabına hem de yemek-sağlık ilişkisine dair bilgiler yer alır.

“Ben insanım diyen ademoğlu sıcak ve soğuşu ayırt edebilmelidir.

Uygun olan şeyleri yemek için, önce tabiatı bilmeli; tabiata uygun olmayan yemeklere mümkün mertebe yanaşmamalıdır.”

Burada hem yukarıda belirtilen sıcak-soğuk özelliklerinden hem de mizaç ile beslenme arasındaki ilişkiden söz edilir. Bilindiğı gibi humoral patoloji teorisinde insanlar kişilik özelliklerine göre dörde ayrılırlar. Kan'ın baskın olduğu kişiler demevî (sanguine), Balgam'ın baskın olduğu kişiler balgamî (phlegmatic), Safra'nın (Sarı Safra) baskın olduğu kişiler safravî (chloric) ve Sevda'nın (Kara Safra) baskın olduğu kişiler de sevdavî (melancholic) mizaçlı olarak kabul edilirler (128). Kişilerin beslenmesinde bu özellikler ön planda tutulur. Çünkü her bir besin de bu dört özelliğe göre ve sıcak-soğuk, kuru-nemli özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Örneğin, eğer bir kişide soğuk özellik baskınsa beslenmesinde sıcak özellikli yiyecek-içeceklere başvurmalıdır. Karşıtlıklar üzerinden tedavi ilkesi, diğere özellikler için de geçerlidir. Metnin devamında bununla ilgili bilgiler verilir:

“Sıcaklık fazlalaşırsa, üzerine derhâl soğuk bir şey içmeli; soğukluk fazlalaşırsa, onu sıcak ile tâdil etmelidir.

Yaşın genç ve ömrün bahar yıllarında ise, soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır.

Yaşın kırktan fazla ve mevsim son bahar ise, tabiatını sıcak şeyler ile tanzim et.

Yaşın altmış ve vaktin de kış ise, sıcak şeyler kullan; soğuk şeyler ile arkadaşlık etme.

Kuruluk ve soğukluk fazlalaşırsa, sıcak ve yaş şeyleri hazır tut; bu ikisi onlara karşı koyar.

Bu yaşlık ve soğukluk fazlalaşır ve sana zarar verirse, sıcak ve kuru şeyler ile onları karşıla.

Tabiatın soğuk ise, onu sıcakla kuvvetlendir; sıcak ise soğuk şeyler ye ve soğuk şeyler iç.

Eğer tabiatın kat'î olarak ılık ise, onu, sırasına göre, sıcak ve soğuk şeyler ile besle.

Tabiatını bu şekilde tanzim et, hayatın huzur ve sıhhat içinde geçer.”

Metnin devamında her bir mizacı temsil eden renklere atıf yapılır. Bilindiği gibi humoral patoloji teorisinde her bir mizaç, bir renge karşılık gelmektedir. Buna göre demevî (sanguine) mizaçlı kişilerin rengi kırmızı, balgamî (phlegmatic) mizaçlı kişilerin rengi beyaz, safravî (chloric) mizaçlı kişilerin rengi sarı, sevdavî (melancholic) mizaçlı kişilerin rengi de siyahtır (128):

“Ben senin tabiatını izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur.

Bunlardan her biri diğerlerine düşmandır; düşman düşmana yaklaşınca, bu renkler ile ayırt edilir.

Tabiatı mutedil tutmak için, insanın akıllı olması gerektir; uygun olan ne ise, ancak o şeyler yenmelidir.

İnsan ile hayvan arasındaki fark, tabiata uygun şeyleri yemekle belli olur, ey oğul.

Şimdi aksakal ne der, dinle; bunu anlamağa çalış ve ihtiyarlığında şaşırma.

İnsan kırk yaşına gelir ve kendi tabiatını bilmezse, nutuk sahibi olmasına rağmen, o tam bir hayvandır.”

Ögdülmüş Odgurmuş'a Rüya Tâbirini Söyler (5993-6031) başlıklı bölüm

Bu bölümdeki beyitlerde, rüya yorumlarında dört hilttan yararlanılır ve mevsimler ile dört unsur arasında ilişki kurulur. Bu yaklaşıma göre her unsura karşılık gelen bir mevsim bulunmaktadır. Kan'ın baskın olduğu bahar mevsiminin rengi kırmızıdır, Safra'nın baskın olduğu yaz mevsiminin rengi sarıdır, Sevda'nın baskın olduğu sonbahar mevsiminin rengi siyahtır, Balgam'ın baskın olduğu kış mevsiminin rengi ise beyazdır (128).

“Bâzı rüyalar vardır ki, yılın mevsimlerine bağlıdır; ahlâttan biri kuvvetlenerek, rüyayı kendi aslına çeker.

Yılın mevsimi bahar ve insan da çok genç ise, her şeyi kızıl ve yeri kara görürse,

Belli ki, onun kanı kuvvetlenmiştir, ona bir miktar kan aldırması tavsiye edilir.

Yılın mevsimi yaz ve rüya gören delikanlı ise, rüyasında sarı, penbe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse,

Ey hakîm, onun safrası kuvvetlenmiş olur; midelerini boşaltması ve kudrethalvası yemesi lâzımdır.

Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaşta ise, rüyasında siyah, dağ, kuyu veya çukur görürse,

Ey kardeş, onun sevdası kuvvetlenmiştir; ey dostum, o ilâç içmeli ve beynini temizlemelidir.

Mevsim kış ve rüya gören de ihtiyar ise, rüyasında akarsu veya buz, kar ve dolu görürse,

Onun balgamı kuvvetlenmiş olur; bunun ilâcı ona sıcak şeyler yedirmek ve içirmektir.”

Görüldüğü gibi burada, İslam tıbbındaki anlayışa uygun bir sınıflama yapılmıştır. Görülen rüyalar da bu özelliklere paralel bir değişim göstermektedir.

Buna göre ilkbahar gençliği ifade etmektedir, rüyalarda da kızıl ve kara renkler egemendir. Gençliğin özelliği Kan'ın baskın olmasıdır ve bu durumda yapılması gereken de vücuttan kan alarak bu fazlalığı dengelemektir.

Yaz mevsimi delikanlılığa karşılık gelir, görülen rüyalar sarı ve pembe renklidir. Delikanlılık dönemi Safra hiltında artma ile karakterizedir, bu durumun

düzeltilmesi için yapılması gereken mideyi boşaltmak ve dengeleyici gıda ile beslenmektir.

İnsanın olgunluk yaşları sonbahar mevsimi ile ifade edilirken, rüyalarda siyah renkli dağ ya da kuyu görülmektedir. Bu dönem Sevda'nın (Kara Safra'nın) baskın olduğu bir döneme karşılık gelmektedir. Bu durumun patolojisi melankoli olduğu için, bu fazlalığı dengelemek için yapılması gereken uygulama, beyni arıtacak ilaçlar vermektir.

Kış mevsimine benzetilen yaşlılığın rüyalarında, o dönemin unsuru olan Su ve soğukla ilgili rüyalar görülür. Yaşlılıkta baskı olan hılt Balgam'dır. Bu dönem soğuk ile karakterize olduğundan yapılması gereken, bunun karşıtı olan sıcak nitelikli gıdaların verilmesidir.

Bu unsurların fazlalığı durumundaki uygun tedavi yöntemleri, yukarıda belirtilen ilkeler temelinde yürütülür. Yani sıcak fazlalığında soğuk özellikli yiyecekler, soğuk fazlalığında sıcak özellikli yiyecek ve içecekler tercih edilir.

Dîvânü Lûgati't-Türk

Dîvânü Lûgati't-Türk'te yer alan bazı sözcüklerin, humoral patoloji teorisiyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Bunlar *tadu* ve *liš* sözcükleridir.

Tadu - Sözcük için *Dîvânü Lûgati't-Türk*'te 'insanın tabiatı ve şahsiyeti' şeklinde bir karşılık bulunur (73). *Kutadgu Bilig* başlığı altında belirtildiği gibi, *tadu/tatu* sözcüğü (*dhātu*) Eski Türkçe metinlerde "natür, tabiat" anlamına gelmektedir (127). Ayurvedik metinlerde ise *dhātu*, vücudun dokularını/organlarını tanımlamak için de kullanılmıştır (129).

Lê:ş - *Lê:ş* sözcüğü için *Dîvânü Lûgati't-Türk*'te 'sümük' ve 'balgam' karşılıkları verilmiştir (73). Sözcük Eski Türkçede *lišp* ve *lišip* şeklinde de yazılmaktadır (127). Clauson *leşp* şeklinde aktardığı sözcüğün kökenin Toharca A olduğunu, Türkçeye de muhtemelen tıbbî metinlerin çevirileri yoluyla girmiş olduğunu belirtir (97). Uygur tıp metinlerinde sıklıkla kullanılan bir sözcük olan *liš/lišip* sözcüğüne, Ayurveda bağlantılı metinlerde rastlanır (7). Bilindiği gibi *vatta*, *pitta* ve *kapha*, Ayurveda'da *tridoşa* olarak adlandırılır ve üç büyük hastalık nedenini/kategorisini ifade eder. Bu metinler Eski Uygurcaya çevrilirken, diğer teknik terimlerin çoğunda olduğu gibi bu sözcükler için de Türkçe karşılıklar

kullanılmıştır. Eski Uygurca metinlerde *vatta* (Yel, Rüzgar) için *yiil*, Yel; *pitta* (Safra) için *sarig*; *kapha* (Balgam) için de *lišip/leşip* sözcüklerinin kullanıldığı görülür (108, 116).

Bilindiği gibi Hint tıbbında *tridoşa* olarak bilinen üç etken Yel, Safra ve Balgam iken, İslam tıbbındaki dört hilt ise Kan, Balgam, Safra ve Sevda'dır. Yani yukarıya alınan Balgam sözcüğü, her iki tıbbî anlayışta da ortak olarak görülen bir ögedir. İslami dönemde yazılmış bir eser olsa da *Dîvânü Lûgati't-Türk*'te, daha önceki inançlara ait bazı sözcükler ve izlere ilişkin örnekler ile de karşılaştırılır. O nedenle bu başlıkta adı geçen Balgam'ın, hangi tıbbî anlayışın ürünü olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir.

4.5.2. Harezmi Türkçesi Eserleri

İncelemesi yapılan Harezmi Türkçesi metinlerinin hiçbirinde tez konusuyla ilişkili bilgi bulunmadığı saptanmıştır.

4.5.3. Çağatay Türkçesi (Doğu Türkçesi) Eserleri

Bu eserler iki başlık altında incelenebilir: Tıbbî içerikli eserler ile tıbbî içerikli olmayan eserler.

Tıbbî İçerikli Eserler

İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı

Geç Dönem Doğu Türkçesiyle yazılmış olan eserin neredeyse tümü Yunan-İslam tıbbı yani dört elementli humoral patoloji teorisi temel alınarak yazılmıştır. Aktarılan metin ve çeviriler, Gürgüz'ün tez çalışmasından alınmış, yalnızca basım hatası olduğu düşünülen bazı yazımlar düzeltilmiştir (24).

a- Nabız tanısı bölümünde Safra, Sevda, Balgam ve Kan kaynaklı nabız bozukluklarının her birinde nabızın nasıl hissedildiği ayrı ayrı tanımlanmıştır.

Örnek: *eger kiselniñ tomurı yoğan dürüst bolup ıldam salsa, ol kisel kıanniñ gâliflikiñ turur. kıan göl ıssıg turur.*

“Eğer hastanın nabızı kalın ve kaba olup, hızlı atsa, o hastalık Kan’ın fazlalığındandır. Kan nemli ve sıcaktır.”

b- İdrar tanısı bölümünde Safra, Sevda, Balgam ve Kan kaynaklı bozuklukların her birinde idrar renginin nasıl olduğu tanımlanmıştır.

Örnek: *eger kisel-niñ pişābı aq bolsa, savuq balğamdın turur.*

“Eğer hastanın idrarı ak olsa, soğuk Balgamdandır.”

c- Teorik bilgiler ile ilgili bölümde Safra, Sevda, Balgam ve Kan kaynaklı bozuklukların her birinde, hangi nesnenin (hıltın) vücudun hangi organında yerleştiği ve tadının nasıl olduğu açıklanmıştır.

Örnek: *kan-niñ cāyı ciger turur. munuñ mezesi tatlıq turur ve rengi kızıl turur.*

“Kan’ın yeri (kara)ciğerdir. Bunun tadı tatlıdır ve rengi kıızıdır.”

ç- Hastalık belirti ve bulguları ile ilgili bölümde Safra, Sevda, Balgam ve Kan kaynaklı ya da sıcak-soğuk kaynaklı bozuklukların her birinde hastada ne gibi değişikliklerin gözlemlendiği anlatılmıştır.

Örnek: *eger kişi-niñ bedeni ıssıq bolsa, müzācı höl ıssıq turur. Eger kişi-niñ bedeni sovuq bolsa, müzācı kuruq sovuq turur.*

“Kişinin bedeni sıcaksa, mizacı nemli sıcaktır. Kişinin bedeni soğuksa, mizacı kuru soğuktur.”

d- Tedavi ile ilgili bölümde, her bir hıltın fazlalığı durumunda nasıl bir tedavi uygulamak gerektiği anlatılmış, ayrıca Safra, Sevda ve Kan fazlalığında beslenme düzeninin nasıl olması gerektiği açıklanmıştır.

Örnek: *ol ‘illetleri ki sevdādın bolsa, ağız açığı bolmaq, ağız bed-boy bolmaq, közi tıre bolmaq, bir nersedin tola endişe kıılmaq, perişān tüşlerni körmek, içi tarlıq kıılmaq, tola sözlemek, közi ağrımaq unutkaq bolmaq. Bu ‘illet-ler hemmesi sevdā-dın turur.*

“Sevda’dan olan hastalıklar ise; ağız acı olmak, ağız kötü kokmak, gözü bulanmak (puslanmak), bir şeyden daima endişe etmek, kötü (dağınık) rüyalar görmek, içi sıkılmak, daima konuşmak, gözü ağrımak, unutkan olmak(tır). Bu hastalıkların hepsi Sevda’dandır.”

Eger sevdānı pest kılay dese, za ‘fer(ān) ve engebīnni koşup, her kün neştede üş erte yese, sevdānı ber-şaraf kıılır.

“Eğer (kişi) Sevda’yı azaltacağım dese; safran ve balı karıştırıp, her gün aç karnına üç sabah yese, Sevda’yı ortadan kaldırır.”

eger sevdā gālib bolsa, koy göşti buğday nāni tuhumniñ sarığı bile қоşup yesün. tatlıg nim-erselerga rağwet kılğay açk nimerselelerin perhiz kıl-ğay.

“Eğer Sevda fazla olursa, koyun eti (ve) buğday ekmeği(ni) yumurtanın sarısı ile karıştırıp yesin. Tatlı nesnelere rağbet etmeli. Acı nesnelere perhiz yapmalı.”

e- Hastalıkların/rahatsızlıkların anlatıldığı bölümlerde başağrısı, meme ağrısı, kulak ağrısı ve mide ağrısı gibi durumlarda hastada ne gibi belirti ve bulguların görüldüğü sıralanmıştır.

Örnek: *eger kişiniñ başı balğamdın ağrısı, anıñ ‘alāmeti: başı ağır, uyukusu tola, a‘zāsı sus(t) bolur. anıñ ‘ilāci: bir sıkım bādyānı bir yarım piyāle suda kaynatıp, yarım piyālesi kalğanda süzüp elip, on mişkāl ‘esel birle şirīn kılıp, ilman kılıp işkey.*

“Eğer kişinin başı Balgam’dan ağrısı onun alamet; başı ağır, uykusu devamlı, uzuvları gevşek olur. Onun ilacı; bir sıkım badyanı bir yarım kâse suda kaynatıp yarımı kaldığında süzüp eleyip on miskal bal ile tatlandırıp ılık edip içmeli.”

f- Bazı başlıklar altında ise Safra, Sevda, Balgam ve Kan yanında sıcak-soğuk, nemlilik-kuruluk temelli bozukluklar ele alınmıştır.

Örnek: *eger kişiniñ közi yaşağ qurısa, ıssıkdın bolsa, közi kızıl; savuğdın bolsa, aq bolur. anıñ ‘ilāci: basılıqunı, ya ‘ni küydürgen rüynı, on beş derem köfük-i deryā, sarıg ufa, nişābūr şuzı, yuyğan sāzençe, kunduz kırı, sürme sümbül her biri iki deremdin. karnaflı, dāneker her biri bir deremdin. şeberı, töve tabanı, beş deremdin. mūr-ı mekkı, nū-şādūr, zercābe üç deremdin sarıq hālileniñ pōstı dört derem. hemmesini yanşıp, guvārga ohşaş salāya kılıp, sürme kılıp şarşqay, def‘i bolur.*

“Eğer kişinin gözü yaştan sulansa (gözünden yaş gelse), sıcaktan dolayı gözü kızıl; soğuktan dolayı ak olur. Onun ilacı kil (balçık)’i yani yakan ruy, on beş derem; deniz köpüğü, sarı upa (düzgün), nişabur, yıkanmış sazence, kunduz kayırı, sürme (rastık), sümbül her biri iki derem, (kuru) karanfil, daneker her biri bir derem, (sarı) sabır (öd ağacı) otu, deve tabanı, beş derem, mürrü safı, nişadır (amonyak tuzu), zercabe (zercobe) = kırlangıç otu üç derem, sarı halilenin kabuğu dört derem. Hepsini ezip toza benzer ilaç yapıp sürme kılrsa def olur.”

Eserin yazımında tam bir sistematik izlenmemiştir ve bazı bölümlerde humoral patolojiye dair hiçbir bilgi yer almaz. Halk hekimliği örneklerinin sıralandığı bu bölümlerde, hastalık ile tedavisi arasında teorik bir neden-sonuç ilişkisinin oluşturulmadığı tedavi reçeteleri sunulmuştur:

eger kişi böri ötini nebbāt birle қоşup yise mi 'de ağrığı def'i bolur

“Kurt eti bitkilerle karıştırılıp yenirse mide ağrısını ortadan kaldırır”

eger kişi қan pişāb қılsa zırık şerbeti іşmek kerek, def'i bolur

“Kan işendiğinde karamuk bitkisinin şerbeti içilirse rahatsızlık yok olur.”

eger kişige cā caratgu çıkқан bolsa қumōçaқni қattıқ birle sūrse def'i bolur.

“Vücutta leke çıktığında, bunun üzerine kurbağa yavrusu sert bir şekilde sürülürse rahatsızlık ortadan kalkar”

Bazı hastalık/rahatsızlık başlıkları altında ise humoral patolojiye dair bilgi bulunmakla birlikte, düzenli bir anlatım yoktur. Örneğin mide ağrısı başlığı altında Safra, Sevda ve Balgam kaynaklı mide ağrısının belirtileri ve tedavisi anlatılır, ancak Kan kaynaklı mide ağrısına dair bir bilgi verilmez. Yine kulak ağrısı ile ilgili bölümde Safra kaynaklı ve Balgam kaynaklı olanlar hakkında bilgi verilirken, Sevda ve Kan kaynaklı kulak ağrılarının belirtileri ve tedavisi hakkında herhangi bir bilgi aktarılmadığı görülür. Ancak yine de yukarıdaki örnekler dikkate alındığında, *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı*’nın dört elementli humoral patoloji teorisi temel alınarak yazıldığı açıkça görülür.

Ṭabṭlik Kitābi

Tıbbın teorisine ait bilgiler yalnızca hamam konusunun anlatıldığı 2. bölümde bulunur ve bunlar da birkaç cümleden ibarettir. Bunun dışındaki bölümlerdeki bilgiler, hangi reçetelerin hangi hıltta ne gibi bir etkisi olduğundan söz eder. Aktarılan metinler Károly’nin “A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia, A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Quli Khan” başlıklı kitabından alınmış, özgün metin ve Károly’nin yaptığı İngilizce çeviriden yararlanılarak yapılan Türkçe çeviriler ise tarafımızca yapılmıştır (25).

Geç Dönem Doğu Türkçesine ait olan eserde dört unsur ya da dört hılt hakkında herhangi bir teorik bilgi yoktur. Benzer başka eserlerde görülen ayrıntılı açıklamalar, burada görülmez. Ancak bazı bölümlerdeki açıklamalar ve cümleler

yazarın bu konuda bilgisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu bilgiler ne beklendiği gibi tüm rahatsızlıklar için geçerlidir ne de anlatılan hastalığın/rahatsızlığın tüm belirti ve bulguları ile ilgilidir.

Eserin 1. bölümünde sağlıklı yaşama ilişkin bazı bilgiler verilirken bedene ve ruha (cana) zararlı olan dört şeyin olduğu, bunların da çok yemek, çok uyumak, çok konuşmak ve çok fazla cinsel ilişkide bulunmak olduğu belirtilir. Bu cümlelerin devamında çok konuşmanın zararı humoral patoloji teorisi yardımıyla anlatılır:

az sözlämäk anîñ üçün yahşî erür kim har kim köp sözläsä miyäsîgä nuqşân olğay wa sawdâi bolğay wa bat qari-ğay

“Az konuşmak şu nedenle iyidir ki, çok konuşanın (söz söyleyenin) beyinde (zihninde) eksiklik olur, Sevda’ya (Kara Safra’ya) neden olur ve hızlı yaşlanır.”

Tabîblik kitâbi’nin hamama girme ile ilgili olan 2. bölümü, eserin humoral patoloji teorisine yer verilen tek bölümdür.

hukamâdin manqûl erür kim ‘aql miyâ-dâ erür wa tam’ mi‘da-da wa küç qolda wa hîşm ötdâ wa telbâ-lik başda wa toğri nefas ürmäk öpkädâ wa kâm ürmäk böğrâk-dâ {tağî aytîbturlar} bağir qan üyü erür wa öt şafrâ üyü erür wa böğrâk şahwat üyü erür wa {köñül yaruqluq üyü} erür wa talağ balğam üyü erür wa qawuq sawuqluq üyi erür tağî aytîb tururlar kim har kim-nîñ bağri küçlüğ bolsa yüzi qizil bolğay wa tan-durust bolğay wa har kim-nîñ bağri za ‘îf olsa yüzi sarîğ bolğay wa har kim-nîñ öti küçlüğ bolsa naşât-lîğ bolğay {tağî aytîb} tururlar kim {qulaq ötdin wa arqa bağirdin wa köz mi‘da-din wa saqal qotaq-din suw içkây

“Hekimlerden nakledilmiştir ki; akıl zihinde (beyinde) olur (bulunur), yiyecekler midede, güç kolda, öfke (hışm) safra kesesinde, delilik başta, doğru nefes alıp vermek akciğerde, arzu böbrekte.

Derler ki; karaciğer Kan’ın evidir, safra kesesi Safra’nın evidir, böbrek şehvetin evidir, kalp aydınlık/parlaklık evidir, dalak Balgam’ın evidir, mesane soğukluğun evidir.

Derler ki; kimin karaciğeri güçlüyse yüzünün rengi kırmızıdır ve sağlıklı olur. Kimin karaciğeri zayıf olsa yüzü sararır. Kimin safra kesesi güçlüyse neşeli olur ki, kulak safra kesesinden, sırt (arka) karaciğerden, göz mideden, sakal penisten su içer (beslenir).”

Bu satırların devamında hangi karışımların ya da yöntemlerin hıtlara nasıl etki ettiği anlatılır.

har kim har kündä {yeti quruq} üzüm-i şâyift-din dāna-sinī taşlab aşasa balğamlarī ketkāy wa şafrāsini küydürgäy wa yād-dāştī köp olğay tağī har kim üç halīla-nī yançib şakar bilä yeti kün aşasa qan[n]i şāf etkāy wa şafrāğa taskīn bārgäy wa hifz-ğä fāyda qılğay wa agar toq-luqda aşasa yaman erür anīñ üçün guş maraž paydā bolğay wa mi'da-ğa balğam tola bolur wa törlüg maraž-lar andin paydā bolur tağī har kim řa'ām-nī yahşī čāynämäsä wa anin yutsa mi'da-si za řf olğay wa bat hazam olmağay wa qursağında şišuq andin bolğay wa boğunlarī boşağay tağī har kim řa'ām köp aşasa mi'da-si za řf olğay wa şafrāsini artuq qılğay {wa öti-ni za řf etkāy} wa tarsini qoyuq etkāy tağī har kim suw içsä tawaqquf etib suw aşamasa bağirni quruq etkāy wa şafrā keltürgäy wa öti za řf olğay

“Kim her gün yedi Taif kuru üzümü tanesini (çekirdeğini) çıkarıp yese Balgam’ı keser ve Safra’sını pişirir ve hafızasını güçlendirir.

Kim üç kara halileyi ezip şeker ile yedi gün yese Kan’ı temizler, Safra’yı teskin eder ve hafızaya yararı olur. Ama eğer toklukta yenirse kötü olur. O nedenle hıtlarda hastalık ortaya çıkar, mideye Balgam dolar (artar) ve türlü marazlar ondan peyda olur.

Kim yemeği iyi çiğnemededen yutsa midesi zayıf olur, hızlı sindirim olmaz, kursağında şişlik olur ve eklemleri zayıflar.

Kim yemeği çok yerse midesi zayıf olur, Safra’sı artar (ve safra kesesini zayıflatır) ve gaytayı koyu eder.

Kim su içerken su içemez hale gelse (su içmeyi bıraksa) bağı (karaciğeri) kurutur, Safra’yı getirir (akışı artırır) ve safra kesesi zayıf olur.”

Esere göre aşağıda tarifi verilen macun, Safra ve Sevda fazlalığını azaltmada etkili olan bir yöntemdir.

mařbūh-nuř nuşha-si eki sēr halīla-i başrī-ni alib uruğini čiqarib yançib pāřila-ğa salib azraq suw bilä qaynatib almak kārāk suwī irğanib qalğay andin soñ čahār-yak şakarni şāf etib aña qoşub qaynatmak kārāk wa arīğ idiş-kä salib qoymak kārāk wa andin azraq azraq aşamak kārāk kim bisyār fāyda-mand erür bolğan illat-larğa nāfi erür wa şafrā wa sawdāni ketārgäy wa qart-lar wa dunbal wa balğam wa qoturğa nāfi erür

“Dekoksiyon (kaynatma) tarifi: İki ser* sarı halilenin çekirdeğini çıkartıp ezin, bakır bir tencereye koyup az bir suyla kaynatıp alın. Suyu karıştırdıktan sonra dörtte bir şekeri saflaştırıp buna karıştırıp kaynatın. Sonra temiz bir kaba koyun ve azar azar yiyin. Çok yararlıdır. Her türlü hastalığa yararı olur. Safra ve Sevda fazlalığını azaltır. Ülserlere, apselere, Balgam’a ve kaşıntılara yararlı olur.” (*ser – 68.55 g ağırlık ölçü birimi).

Károly eserin genelinde diğer üç hiltın her birinden ayrı ayrı söz edildiğine, ancak Sevda’nın yalnızca burada geçtiğine dikkat çeker.

Eserde anlatılan bir reçetenin, Balgam ve nem kaynaklı kulak ağrısına iyi geldiği belirtilmektedir.

wa agar kişi-niñ qulaqına balgam wa ruṭubat bolsa yumurtqa-niñ aq-lıqni alib afyūn ilä ḥall qilib qulaqğa tamuzdursalar yaḥṣi bolğay

“Kişinin kulağında Balgam ve nemlilik olduğunda yumurtanın akını afyon ile karıştırıp kulağa damlatırlarsa (bu rahatsızlık) iyi olur, düzelir.”

Ses kısıklığı tedavisi için verilen tarifi Balgam için de yararlı olduğu aktarılır.

agar kişi-niñ öti tutulğan bolsa azraq nawṣādurni karafş suyü birläi ḥall qilib ğargara qılsa yaḥṣi bolğay wa balgam-gaⁱ ham fāydamand erür

“Kişinin sesi kısıldığında bir miktar nişadır, kereviz suyunda eritilip gargara yapıldığında iyi olur, düzelir. Bu tedavi Balgam için de yararlıdır.”

Çalışmanın yayınlandığı kitapta, bu bölümün İngilizce çevirisi “When someone has retention in his gall-bladder” şeklindedir. Burada bir yazım/çeviri hatasından söz edilebilir. Çünkü bu cümlelerin de yer aldığı 12. bölümün başlığı ağız rahatsızlıkları ile ilgilidir, bölüm içeriğinde de ağız, damak, boğaz rahatsızlıkları için tedaviler önerilmiştir. Muhtemelen sözcük *öti* değil *üni* şeklinde okunmalıdır.

Ses kısıklığı için önerilen başka bir tarifi de Balgam için iyi geldiği belirtilmektedir.

wa agar turb suwî-ni {āb-kāmah bilä qoşub}ğargara qılsalar {üni açilğay} wa balgam-ni ketärgäy

“Turp suyu ... suyla karıştırılıp gargara yapıldığında, ses kısıklığı düzelir, Balgam çözülür”

Eserdeki birer cümlelik reçetelerden bir başkasının da Balgam'a iyi geldiği anlatılır.

agar turb-ni qaynatsa-lar mühür qilib aşasa-lar balgam-ni ketärgäy wa} ta 'äm-ni siñürgäy

“Turp kaynatıldıktan sonra madeni para gibi hap şeklinde hazırlanıp yenirse Balgam'ı giderir, sindirime yardımcı olur”

Balgam için önerilen bir diğer ürün andızotudur.

agar rāsan-ni köp aşasa-lar balgam-ni daf' etkäy wa mi 'da-ğa quwwat bārgäy wa boşalganni ketärgäy wa laqwa-ni daf' etkäy

“Andızotu çok yendiğinde Balgam'ı giderir, mideyi güçlendirir ve zayıflığı yok eder, yüz felcini düzeltir.”

Erüpsiyonların anlatıldığı bölümdeki bir bilgiye göre, bu lezyonların nedeni Safra ve kaynamış Kan'dır.

hukamā aytib-turlar kim h̄wāra burunğa maḥşūş ermäs bal-ki ādamīniñ badanīda har yärdä bolsa zāhir bolur wa aniñ tüsi wa 'alāmati ol-dur kim qizil tüslüg wa çoñ bolğay girda dek wa arasīda nuqta-lar dek bolğay wa şafrādīn wa küyğän qan-dīn payda bolur

“Hekimlerin söylediğine göre, erüpsiyonlar yalnızca buruna özgü değildir, beden her yerinde olabilir. Bu durumun rengi ve belirtisi odur ki, kızıl bir renk ve iltihaplı bir şişkinlik olur, yuvarlak gibidir ve arasında noktalar var gibidir. (Bu rahatsızlık) Safra ve kaynamış Kan kaynaklıdır.”

Eserde göre uykusuzluğun nedenlerinden bir tanesi Sevda'dır.

hukamā aytibturlar kim uyqunuñ kelmägäni sawdādīn erür wa fāsīd ḥayāl-lardīn agar eki diram ḥaşḥāsnī yančīb şakarga qoşub bir hafta har kündä aşasalar farāğat bilä uyqu kelgäy

“Hekimlerin söylediğine göre uykusuzluğun nedeni Sevda ve kötü içerikli hayallerdir. Eğer iki direm haşhaş ezilip/dövülüp, şekerle karıştırılır ve bir hafta süreyle her gün yenirse sakinleştirir, uyku getirir.” (*dirhem – 3.2 gram).

İnfertilite konusunun ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı satırlarda, hıtlarla ilişkili bilgilere de yer verildiği görülür.

hukamā aytib-turlar kim {hātūn kişi-lärniñ} zahdānğa ‘illat bolsa oğul bolmas wa ‘illat-lar yel yā zardāb yā et <yā> yā zahdān yanmak yā qan yā böğüçi-lärdin zahdānğa nuqşān olğan erür wa yel-ni ‘alāmatī ol-dur kim er kim anıñ bilä jam’ bolsa qulaq-larī ağıray wa zardāb-ni ‘alāmatī ol-dur kim eri anıñ bilä jam’ bolsa terlägäy wa et-niñ ‘alāmatī ol-dur kim er anıñ bilä jam’ bolsa yanī ağıray wa zahdān yanmak-ni ‘alāmatī ol-dur kim er anıñ bilä jam’ bolsa başı ağıray wa qan-niñ ‘alāmatī ol-dur kim er anıñ bilä jam’ bolsa badanī ağıray <wa> wa sarıg suw andin kelgäy wa böğüçi-niñ’ ‘alāmatī ol-dur kim er anıñ bilä jam’ bolsa yüräki ağıray manqül erür kim {Sulaymān عليه السلام} parī-lärniñ ulugidin sordilar kim bu ‘illat-larni ‘ilāji nā-dür ayt[t]i yel-niñ <‘ilāji> wa zahdān yanmakniñ ‘illatī ham yel-din erür {wa zardāb} wa qan ham bularğa yaqin erür ‘ilāji ol-dur kim ipār wa qaranful wa toñuz talha-si wa qara qarğa-niñ talha-si wa qara qoy-nuñ talhasi-ni alib şāfa qilib hayz-din pāk bolğandin soñ bir keçä kündüz şāfa-din kötärsä andin soñ eri bilä jam’ bolsa ‘illatī bar-ṭaraf bolub yük-lüg bolğay {et-lig bolsa şāh-dāna mağzi wa panba dāna mağzi <wa ta> wa tawuq-nuñ talha-si bilä şāfa qilib kötärsä ‘illatī bar-ṭaraf olub yük-lüg bolğay} wa {böğüçi bolğandin na du ‘ālarni} oqub yüki bar-ṭaraf wa bātil qilğandin {soñ yük-lüg bolğay الله انشاء}

“Hekimlerin söylediğine göre, bir kadının rahminde hastalık varsa çocuk sahibi olamaz. Yele, Safra’ya, ete, rahimde sıcaklık artışına, Kan’a ya da büyüye bağlı hastalıklar rahimde yetersizliğe neden olur. Hastalığın nedeni yelse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının kulağı ağrır. Hastalığın nedeni Safra’ysa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında terleme olur. Hastalığın nedeni etse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında yan ağrısı olur. Hastalığın nedeni kurtsa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında baş ağrısı olur. Hastalığın nedeni Kan’sa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının bedeninde ağrı olur ve bundan dolayı sarı su gelir. Hastalığın nedeni büyüyse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının kalbinde ağrı olur. Anlatıldığına göre Hz. Süleyman’a “bu hastalıkların ilacı nedir?” diye sormuşlar. O da demiş ki “yel ve rahimde sıcaklık artışı hastalıkları yele bağlıdır, Safra da Kan da bundan olur. Tedavisi için kekik, karanfil, domuz safrası, kara karga safrası ve kara koyun safrası bir arada karıştırılır, menstrüasyon sona erdikten sonra bir gün süreyle rahim içinde bırakılır. Bundan sonra erkeğiyle cinsel ilişkiye girerse hastalığı düzelir ve kadın gebe kalır. Eğer

hastalık ete bağlıysa haşhaş tohumu, pamuk tohumu ve tavuk safrası karıştırılıp rahme uygulanırsa hastalığı düzelir ve kadın gebe kalır. Eğer hastalık büyüye bağlıysa duası okunur, bebek çıkıp öldükten sonra kadın gebe kalır, Allah'ın izniyle.”

Dikkati çeken bir nokta da, İslam tıbbi etkisi altında yazılmış olmakla birlikte eserde çok sayıda halk hekimliği uygulamasına da yer verilmiş olmasıdır:

agar yaş oğlannih sidükni közgä tartsalar suw aqa dökkänni man' etkäy

“Küçük çocuk idrarı göze dökülürse katı müköz akıntıyı keser”

agar çibinnih tezäkini hātūnnih süti bilä qoşub işig etib qoysalar ham nāfi olğay

“Sivrisinek pisliği anne sütü ile karıştırılıp, ılıdıktan sonra (kulağa) damlatılırsa (kulak ağrısı için) yararlı olur”

agar üç kün har kündä bir diram kabūtarnih quruq boqı wa bir diram şakarni qoşub nahārda aşasa yahşi bolğay

“Güvercinin kurumuş pisliği bir dirhem şeker ile karıştırılıp üç gün boyunca her gün gündüz vakti yenirse (felç) düzelir”

Sonuç olarak *Tabīblik kitābi*'nin kapsamlı ve ayrıntılı teorik bilgilere yer vermediği, daha çok pratik bir el kitabı şeklinde hazırlanmış olduğu görülür. Az sayıda bölümde de olsa dört elementli humoral patoloji teorisine uygun bilgilerin bulunması, eserin İslam tıbbi anlayışının etkisi altında yazıldığı bir göstergesidir.

Tabībçılık

Aşağıdaki satırlarda aktarılan özgün metin İ.N. Uysal'ın *Tabībçılık* adlı kitabından alınmış, günümüz Türkçesine çeviri ise tarafımızca yapılmıştır (26).

Geç Dönem Doğu Türkçesiyle yazılmış olan eserin giriş bölümü, eserde humoral patolojiyle ilgili teorik bilgilerin yer aldığı tek bölümdür. Ancak bazı Osmanlı dönemi tıp yazmalarıyla karşılaştırıldığında, bu teorik bilgilerin çok kısa ve yetersiz olduğu görülür.

dimāğ savuq-turur yürek öpke kuruq ıssık-turur gürde mu'addil bu dört tab' şafrā balğam sevdā ıssıq savuq

“Beyin soğuktur, kalp akciğer kuru sıcak, böbrek eşit?? Bu dört mizaç Safra, Balgam, Sevda sıcak soğuktur”

Bu satırlarda *tört tab'* denmesine karşın, buraya Kan yazılmamış, yalnızca Safra, Balgam ve Sevda yazılmış, sonrasında da her bir hıltın özelliği ve o hıltı karşılık gelen organ belirtilmiştir.

*kan ısıktur ornu bağırdadır her kimersenin rengi kızıldur anıñ mizācı
kandın-turur*

şafırādur anıñ mizācı kuruğ ısıktur anıñ cāyı ot üzre-turur

balgāmdur anıñ mizācı savuğ-turur o[r]nı öpkede-turur

sevdā ziyādeti savuğ köhne-turur nihāyeti savuğdın bünyād bolur

“Kan sıcaktır, yeri karaciğerdir. Rengi kızarık olanın mizacı kandır.

Safra'nın mizacı kuru sıcaktır, onun yeri safra kesesidir.

Balgam'ın mizacı soğuktur, yeri akciğerdir.

Sevda'nın fazlalığı soğuk, yillanmıştır. Sonu soğuğa temel oluşturur??”

Metnin özgün hâlinde Safra ile ilgili cümledeki sözcüğün *ot* olarak okunmuş olmasına ve çalışmanın yapıldığı kitabın sözlük bölümünde “ot: ateş” karşılığı verilmiş olmasına karşın, burada bir hatalı yazma ya da okumadan söz edilebilir. Metnin bütünlüğü açısından sözcüğün *ot* değil *öt* olması, daha doğru görünmektedir.

Bunun dışında bazı teorik eksikliklerin olduğu göze çarpar. Diğer üç hıltı karşılık gelen organ belirtilmişken, Sevda için bu bilgi eksiktir. Özellikler açısından da eksiklikler vardır. Safra'nın özelliği olarak “kuru sıcak” yazılıyken, diğerlerindeki bilgi eksiktir. Tümü benzer şekilde yazılmış olsaydı, Kan için nemli sıcak, Balgam için kuru soğuk, Sevda için de kuru soğuk yazılmış olması beklenirdi.

Bunu izleyen satırlarda kişide görülen hangi belirtinin hangi hıltın fazlalığını gösterdiğine ilişkin bilgi verilir.

eger kimersenin ağızı hemîşe tatlık bolsa ziyāde kandur

eger kimersenin ağızı açık şūr bolsa ziyādeti şafırādur

eger kimersenin ağızı turş bī-meze aççık bolsa ziyādeti balgāmdur

eger kimersenin başı ağırsa ağızı suluğ bolsa ziyādeti kandur

“Eğer kişinin ağızında her zaman tatlılık varsa, bu Kan fazlalığını gösterir.

Eğer kişinin ağızında acı ve tuzlu bir tat varsa, bu Safra fazlalığını gösterir.

Eğer kişinin ağızında ekşilik ve tatsız tuzsuz bir acılık varsa, bu Balgam fazlalığını gösterir.

Eğer kişinin başı ağrıyor, ağızı sulanıyor ise, bu Kan fazlalığını gösterir.”

beden kazımak ten ağır bolmak kan tükürmek ağız tatlık baş ağrımak yürek salmak kulağ ağrımak bu cümlesi kandın peydā bolur

zahmetleri ki şafrādur anıñ sebebidin baş ağrımaq anı şakīka atarlar ağız kurumak köp ussumak ve boğuz yā ki gel kurumak yüzi sarık bolmaq saç tüşmek ba'z vaqtlerde ağız aççığ bolmaq ba'z vaqtede köz karıñgu bolmaq bī-vaqt sağal saç aqarmak teb-lerze bolmaq élig ayağ tizmek yan ağrımaq ta'am sıñmeslik bu 'illetlerniñ hemesi şafrādındur

zahmetleri kim balğamdın peydā bolur ağız aççıq bolup ağızdın su kelmek saç sağal bī-vaqt aqarmak kırsak ağrımaq istiksā bolmaq bu 'illetlerniñ hemesi balğamdın bolur

'illetleri kim sevdādın bolur evvel bī-şūr bolmaq nā-ğōş bolmaq köz hıyre bolmaq şeb-kūr bolmaq fikri tola bolmaq āşufte tüş körmek 'ar'ar bolmaq bu 'illetlerniñ hemesi sevdādındur'

“Vücutta sıcaklık, ciltte ağırlaşma hissi, kan tükürme, ağzın tatlılaşması, baş ağrısı, çarpıntı, kulak ağrısı gibi yakınmaların tümünün nedeni Kan'dır.

Şu rahatsızlıkların nedeni Safra'dır: baş ağrısı (ona şakika adı verirler), ağız kuruluğu, susama hissinin çok olması, boğaz kuruluğu, yüzde sarı renk, saç dökülmesi, bazen ağzın açık olması, bazen gözlerde kararma, saç ve sakalın erken yaşta ağarması, ateş ve titreme (sıtma), ellerde ve ayaklarda zayıflık, yan ağrısı, sindirimsizlik. Bu belirtilerin tümü Safra'dan kaynaklanır.

Şu rahatsızlıklar Balgam'dan kaynaklanır: ağzın açık kalıp ağızdan su gelmesi, saç ve sakalın erken yaşta ağarması, mide ağrısı, ödem. Bu belirtilerin tümü Balgam'a bağlıdır.

Şu rahatsızlıklar Sevdā'dan kaynaklanır: dudaklarda kekremesi bir tat hissi, kendini iyi hissetmeme, gözlerde cansızlık, gece körlüğü, düşünceli olmak, cinsel içerikli rüyalar görmek. Bu belirtilerin tümü Sevdā'ya bağlıdır.”

Bundan sonra hangi hiltın fazlalığı durumunda hangi karışımın yararlı olacağı açıklanır.

Hüdā-yı ta'ālā-nıñ fermānı birle bilgil kim kanıñ yoğ bolsun déseñ ħurmā-yı Hindni (Hindistān ħurmāsını) ālūçanı gül-āb birle şerbet kılıp seherde içgil kan şāf bolğay ħükemā'-yı Ħayānūş ayturlar bu 'illetniñ hemesini def' kılgay

şafırāni sākin kılay déseñ aççık anār birle tatlık anārni berāber kılıp gül-āb birle bir kéçe kündüz éylep üç mişkāl terāngübīn birle ħal kılıp nāştada içse şafırā suĥtesini pāk kılır

balgāmnı sākin kılay déseñ zencebīl kebābe çilini selenceni berāber kılıp kaynatıp bir mişkāl yése terāngübīn birle ħal kılıp her kün bir mişkāl yése balgām sākin bolur

sevdāni sākin kılay déseñ üç mişkāl za'ferānnı ve aççığ nérselerni nāştada yése sevdā sākin bolur

“Allah’ın izniyle Kan’ı yok etmek istersen Hint hurması ve eriği gül suyu ile şerbet hâline getirip seher vakti içmelidir. Kan’ı saflaştırır, Hıyanuş? hekimlerinin dediğine göre bu rahatsızlıkların tümünü ortadan kaldırır.

Safra’yı sakinleştirmek için acı nar ile tatlı narın üzerine gülsuyu dökülüp bir gün süreyle bekletilir. Daha sonra bunlar üç miskal kudret helvası ile karıştırılıp sabahları içilirse yanmış Safra’yı temizler.

Balgam’ı sakinleştirmek için zencefil, kuyruklu biber kökü ve aslanagzı birlikte kaynatılır. Daha sonra bunlar kudret helvası ile karıştırılıp her gün bir miskal yenirse Balgam’ı sakinleştirir.

Sevda’yı sakinleştirmek için üç miskal safran, acı bir şeyle birlikte sabahları yenirse Sevda sakinleşir.”

Eserin bazı bölümlerinde sıcak-soğuk, kuruluk-nemlilik özellikleri temelinde bilgilendirme yapılır. Verilen tarifler, kişide görülen bu rahatsızlıkların giderilmesine yönelik karışımlardır.

eger kimérse müdāvemet kılsa barça ıssıglık def’ bolğay her nehārda turup yése şafırā suĥtedin imīn bolur

“Eğer kişi aralıksız devam ederse tüm sıcaklık ortadan kalkar. Her gün turp yerse Safra’nın yanmasına bağlı rahatsızlıklardan kendisini korumuş olur.”

eger kişi germ-ma’de bolğan bolsa her türlüğ pek teşvīş bérür bolsa bu terkībni kılmak kérek āfyün-isfend dāne za'fer sünbül ‘ā[kırka]rĥā darçīn bu dārūlarnıñ her kıysını berāber kılıp ve bir mişkāl berāberi cem’ kılıp her küni kuvvetiğa yaraşa yése şıĥhat-ı kāmil tapar köz hem rüşen bolur her kün nehārda kişi mağız yése balgāmdın hergiz teşvīş tartmağay her né savuğdın bolsa def’ bolğay

“Midede sıcaklık olduğunda ve her tür yel karışmış olduğunda şu karışımı uygulamak gerekir. Afyon, akçaagaç, safran, sümbül, nezle otu ve tarçının tümünü bir araya getirilip, her günü yemeğe karıştırılarak yenirse tam bir sağlamlık hâli oluşturur, gözün daha iyi görmesini sağlar. Her gün gündüz vakti yenirse Balgam’da asla karışma, bozulma olmaz.”

eger kişiniñ kursağı kuruğ ıssığdın agrır bolsa koy süti dārçınni pişirüp içsün

“Midede kuru-sıcak kaynaklı bir ağrı olduğunda, koyun sütü ile tarçın pişirilerek içilmelidir.”

eger kişiniñ pīş-ābı savuğdın tutulsa éki mişkāl dārçınni bēş mişkāl murç éki mişkāl turup uruğı éki mişkāl bayçiçek éki mişkāl zīre üç mişkāl kıalanfur bir mişkāl za’ferān bu dārūları cem’ kılıp yumşak sıkıp yēse külli yēlni def’ kılıp

“Soğuk kaynaklı idrar tutulması durumunda iki miskal tarçın, beş miskal karabiber, iki miskal turp tohumu, iki miskal kardelen, iki miskal kimyon, üç miskal karanfil ve bir miskal safranın tümü bir arada karıştırılır ve yumuşak kıvamlı bir şekle getirilip yenirse tüm yeli ortadan kaldırır.”

her kişiniñ zahmeti ıssıq savuğdın bolsa bādām yağını yēsün her né ıssıq def’ bolğay yā benefşe birle nīlūferni her zamān dārū kılsa def’ bolur yā ki şandal şerbeti içse def’ bolur

“Herhangi bir rahatsızlığın nedeni sıcak ise badem yağı sürülmelidir, bu sayede sıcak kaynaklı tüm rahatsızlıklar yok olur. İlaç olarak menekşe ile nilüferin kullanılması ya da sandal şerbeti içilmesi de sıcak kaynaklı rahatsızlıkları ortadan kaldırır.”

ağ kuruğ üzümni karasını hem alte ayak kılıp sirkeni hem berāber kılıp bir ayak kalğanda içer bolsa her né ıssıq def’ bolğay

“Altı bardak kuru beyaz üzümün karası sirkeyle karıştırılır ve bunun bir bardağı içilirse, her türlü sıcak rahatsızlığını ortadan kaldırır.”

her kimni micāzı sa[vu]ğdın teşvīş bérür bolsa darçınni ‘aselni kaynatıp anār şerbetini kaynatıp ıssıq içse def’ bolğay

“Kişinin mizacında soğuktan dolayı bir karışma, bozulma olduğunda tarçın, bal ve nar şerbeti kaynatılıp sıcakken içilirse rahatsızlık düzelir.”

her kişiniñ micāzı ıssıqdın teşvīş bérür bolsa sirkeni şekerni anārni ve üzüm suyını kaynatıp içse def’ bolur

“Kişinin mizacında sıcaktan dolayı bir karışma, bozulma olduğunda sirke, şeker, nar ve üzüm suyu kaynatılıp içilirse rahatsızlık düzelir.”

eger kişi nānnı sirke birle yése tenniñ her kaçça ıssıklıķını köterür ıssıǵlıķı def’ bolǵay yüregi tınç bolǵay

“Ekmek sirkeyle birlikte yenirse cildin her yerindeki sıcaklığı giderir, uzaklaştırır ve kalbi dinçleştirir.”

Eserin bundan sonraki satırlarında belli tariflerin ya da karışımların hangi rahatsızlıklara iyi geldiği açıklanır. Ancak dikkat çeken nokta, bu bölümlerde sistematik bir bütünlük olmadığıdır. Anlatılan tariflerin kiminin Balgam’a, kiminin Yel’e, kiminin de sıcaklığa yararlı olduğu belirtilmekle birlikte, bu bölümlerde humoral patoloji teorisiyle ilişkili herhangi bir açıklamaya yer verilmez. Anlaşıldığı kadarıyla, bir ya da birkaç cümlelik bu tarifler halk hekimliği anlayışının ürünüdür.

her kişi samsak yérni ‘ādet kılsa balǵam külli yél def’ bolǵay kulak aǵrıķı hem def’ bolur bezgek hem def’ bolur

“Sarımsak yemek alışkanlık hâline getirilirse Balgam sonsuza kadar yok edilmiş olur. Ayrıca kulak ağrısı ve ateşli hastalıklar (sıtma) da iyi edilmiş olur.”

her kim maymūn göštini şeker birle āfitābda kurutup yése köñlide hiç gam ğuşşa kalmaǵay balǵam körmegey ve yine ma’dege bisyār kuvvet bergey

“Maymun eti şekerle birlikte güneşte kurutulup yenirse, gönülde hiç gam kasavet kalmaz, Balgam görülmez, mideye çok kuvvet verir.”

eger turmanı nehārīde yése kursakıǵa fā’ide kıılır külli balǵamı pāk kıılıp ma’deni bisyār kuvvetlig kılgay

“Turp gündüz yenirse mide için yararlı olur, (midedeki) tüm Balgam’ı temizleyerek mideyi çok kuvvetlendirir.”

her kim téveniñ ötini terāngübīn birle hal kıılıp içse küllī yél def’ bolǵay

“Deve safrası, Basra balı ile birlikte karıştırılıp içilirse tüm yeli uzaklaştırır.”

her kimniñ yüziǵa yél kélgen bolsa kunduz feri birle misni suda ézip yā kaynatıp içse der-hāl ol kişi şifā tapǵay

“Birisinin yüzü yelden etkilendiğinde, kunduz testisi ile bakırı suda ezip ya da kaynatıp içerse, hemen şifa bulur.”

her kimniñ kulakıǵa yél kaçlaşķan bolsa eçküniñ pīş-ābını tamızsa def’ bolur

“Kulakta yel biriktiğinde kulağa keçinin idrarı damlatılırsa, yel ortadan kalkar.”

Bu örnekler dışında eserde, hiç bir humoral patoloji kavramına atıf yapmadan yazılmış olan çok sayıda tedavi reçetesi bulunur:

eger yötelnin zahmeti bolsa armud uruğunu kaynatıp içse def' bolgay

“Öksürük olduğunda armut çekirdekleri kaynatılıp içilirse öksürük kesilir”

eger kişini ishāl zahmeti ya'nī dāyim içi ketedurğan bolsa sarıq helileni yumşatıp sıkıp nehārda yése menfa'at kıılır

“Diyare olduğunda sarı helile yumuşatılıp sıkılıp gündüz vakti yenirse yararlı olur”

Sonuç olarak *Tabībçılık*'ta humoral patoloji anlayışı ile ilgili geniş kapsamlı teorik bilgiler yoktur. Girişteki birkaç cümlelik bilgilerden sonra her bir hıltın fazlalığının belirtileri ve tedavi reçetelerine yer verilir, sonrasında ise belirti-tedavi yöntemi şeklinde bir yapılandırma vardır. Kısa cümlelerden oluşan bu bölümlerde de daha çok bitkisel karışımlar ve halk hekimliği örneği yöntemler önerilir. Bu bölümlerde dört hıltla ilişkili bilgiler çok azdır. Ancak tüm bunlara karşın eserin genelindeki tıbbî anlayış, dört elementli humoral patoloji teorisine uygundur.

Tıb-Nâme-i Türkî

Tıb-Nâme-i Türkî'nin başlangıç bölümünde yer alan bilgiler, dört elementli humoral patoloji teorisi temel alınarak yazılmıştır. Önce her bir hılt (Kan, Safra, Balgam, Sevda) hakkında bilgi verilerek, bunların özellikleri ve ilişkili oldukları organlar belirtilir. Bunun arkasından klinik açıklamalara geçilir ve kişideki hangi belirti ve bulguların hangi hıltın bozukluğundan kaynaklandığı açıklanır. Daha sonra Kan, Safra, Balgam ve Sevda fazlalıklarını azaltmak için uygulanması gereken tedaviler sıralanır ki, bunlar bitkisel kaynaklı karışımlardır (27).

Diğerleri gibi bu eser de Geç Dönem Doğu Türkçesiyle yazılmıştır. Eserin başlangıç bölümündeki bilgiler dört elementli humoral patoloji teorisi etkisi altında yazılmış olmakla birlikte, eserin tümüne hakim olan anlayışın bu olmadığı dikkat çeker. Başlangıçtaki bu teorik bilgilerden sonraki açıklamaların hemen tümü halk hekimliği anlayışına uygun olarak yazılmıştır. Yani önce hastalık, belirti ya da bulgu belirtilir, sonra da bu durumda uygulanması gereken tedavi önerilir. Bu önerilerin

tamamına yakını da bitkisel karışımlar ve/veya hayvansal kaynaklı ürünlerdir. Çok az durumda kan alma ya da gargara gibi tedaviler önerilmiştir.

ammā evvel vaḳti ki sevdā ḳan-ḡa muhteliḡ bolsa, evvel nazc ḳılmaḡ ḡarūr, ba'dezān faḡid ḳılmaḡ.

“Eğer Sevda ile Kan karışık ise, önce pişirme/kıvam bulma gereklidir, sonra kan almak gerekir.”

“eger kim(e)rseni boḡazı tutulsa, turuf uruḡını ḳaynatıp ḡargara ḳılsa, açılḡay.”

“Kişinin boğazı tutulduğunda, turp tohumunu kaynatıp gargara yaparsa, boğaz açılır.”

Eserin giriş bölümünde dört hılt sıralanarak her birine dair bilgiler verilir:

kan <-dur, anıḡ mizācı> ıssıḡ-dur, ornu baḡırdadur, ol kim(e)rseni rengi ḳızıl-dur, anıḡ mizācı ḳandur.

safrādur, anıḡ mizācı ḳuruḡ ıssıḡ-dur, anıḡ cāyı öt üzredür.

balḡam-dur, anıḡ mizācı savuḡ turur, anı <cāyı> öfkede turur.

sevdā<-dur,> ziyādeti savuḡ köhne turur, nihāyeti savuḡ bünyād bolur.

“Kan’ın mizacı sıcaktır, yerleştiği yer karaciğerdir. Rengi kızarık olan bir kişinin mizacı kandır.

Safra’nın mizacı kuru sıcaktır, yerleştiği yer safra kesesidir.

Balgam’ın mizacı soğuktur, yerleştiği yer akciğerdir.

Sevda fazlalığı soğuk, yıllanmıştır. Sonu soğuğa temel oluşturur.”

Peşinden hangi tür yakınmanın hangi hıltın fazlalığına karşılık geldiği belirtilir:

eger kim(e)rseni aḡzı hemīşe tatlıḡ bolsa, ziyādeten ḳan-dur.

eger kim(e)rseni aḡzı açığı şōr bolsa, ziyādeten safrā-dur.

eger kim(e)rse-ni aḡzı turuḡ bī-meze açığı bolsa, ziyādeten balḡam-dur.

eger kim(e)rse-ni başı aḡrısa, aḡzı suluk bolsa, ziyādeti ḳan-dur.

“Eğer kişinin ağzında her zaman tatlılık varsa, bu Kan fazlalığını gösterir.

Eğer kişinin ağzında acı ve tuzlu bir tat varsa, bu Safra fazlalığını gösterir.

Eğer kişinin ağzında ekşilik ve tatsız tuzsuz bir acılık varsa, bu Balgam fazlalığını gösterir.

Eğer kişinin başı ağrıyor, ağzı sulanıyor ise, bu Kan fazlalığını gösterir.”

Bunun arkasından bu belirti ve bulgular daha geniş bir şekilde açıklanır. Bu bölümde Kan, Safra, Sevda ve Balgam kaynaklı belirti ve bulgular tek tek listelenmiştir:

bilgil kim beden kızımek, ten ağır bolmek, kan tüpürmek, ağız tatlığ bolmek, baş ağrımek, yürek salmak, kulağ ağrımek. bu cümlesi kandın peydā bolur.

zahmet-leri ki şafrā anıñg sebebidin: baş ağrımek, anı şakıka atarlar, ağız kurumek, köp susamek ve boğuz kurumek, yüzi sarığ bolmek, saç tüşmek, ba'zı vaqt-larda ağız açığ bolmek, ba'zı vaqt-larda köz karangu bolmek, bī-vaqt saç sağal aqarmek, teb-lerze bolmek, ilig ayağ tizmek, yan ağrımek, ta'ām siñgmes-lik. bu 'illet-leri hemmesi şafrād(i)n-dur.

zahmet-leri kim balğamd(i)n peydā bolur: ağız açığ bolup ağızdın su kilmek, saç sağal bi-vaqt aqarmek, kırsak ağrımek, istiskā bolmek. bu 'illet-ler<-ni> hemmesi balğam-dın bolur.

'illet-leri kim sevdā-dın bolur: evvel lebi şör bolmek, nā-hōş bolmek, köz hīre bolmek, şeb kör bolmek. bu 'illet-leriñg hemmesi sevdādındur.

“Vücudun ısınması, cildin ağırlaşması, kan tükürme, ağzın tatlılaşması, baş ağrısı, çarpıntı ve kulak ağrısı yakınmalarının nedeni Kan'dır.

Şu rahatsızlıkların nedeni Safra'dır: Baş ağrısı (ona şakika derler?) ağız kuruluşu, susama hissinin çok olması, boğaz kuruluşu, yüzde sarı renk, saç dökülmesi, bazen ağzın açık olması, bazen gözlerde kararma, saç ve sakalın erken yaşta ağarması, ateş ve titreme (sıtma), ellerde ve ayaklarda zayıflık, yan ağrısı, sindirimsizlik. Bu belirtilerin tümü Safra'dan kaynaklanmaktadır.

Şu rahatsızlıklar Balgam'dan kaynaklanır: ağzın açık olup ağızdan su gelmesi, saç ve sakalın erken yaşta ağarması, mide ağrısı, ödem. Bu belirtilerin tümü Balgam'a bağlıdır.

Sevda'dan kaynaklanan rahatsızlıklar: dudaklarda kekremsi bir tat hissi, kendini iyi hissetmemek, gözlerde cansızlık, gece körlüğü. Bu belirtilerin tümü Sevda'ya bağlıdır.”

Daha sonra tedavi bölümüne geçilir. Burada hangi hıltın fazlalığını azaltmak için ne tür bir tedavi uygulanması gerektiği açıklanmıştır:

kan-nı yok bolsun disēng: hürmā-yı hind-ni, ālūçanı, gülāb b(i)rlē şerbet kılıp seherde içkil. kan saf bolğay. hükemā-yı hıyānūş ayturlar, bu ‘illet-ni hemmesini def’ kılgay.

şafırānı sākin kılay disēng: açığ anār birle tatlıg anārnu berāber kılıp gülāb birle her k(i)çe kündüz hall eylep üç mişkāl terengibīn birle hall kılıp nāştāde içse, şafırā suhteniᅡg pāk kılır.

balğam-niᅡg sākin kılay disēng: zengebīl, kebābe-i çīnī-ni silinceniᅡg berāber kılıp, kaynatıp, terengibīn birle hall kılıp, her kün bir mişkāl y(i)se balğam sākin bolur.

sevdānı sākin kılay disēng: üç mişkāl za’ferān-nı açığ nerseler b(i)rlē nāştāde y(i)se sevdā sākin bolur.

“Kan’ı yok etmek istersen, Hint hurması ve eriği gül suyu ile şerbet haline getirip seher vakti içmek gerekir. Bu uygulama Kan’ı saflaştırır, Hıyanuş hekimlerinin dediğine göre bu rahatsızlıkların tümünü ortadan kaldırır.

Safra’yı sakinleştirmek istersen, acı nar ile tatlı narın üzerine gülsuyu dökülüp bir gün boyunca bekletilir. Sonra da üç miskal kudret helvası ile karıştırılıp sabahları içilirse yanmış Safra’yı temizler.

Balgam’ı sakinleştirmek istersen, zencefil ve Hint biberi ve aslanağzı birlikte kaynatılır. Sonra da kudret helvası ile karıştırılıp her gün bir miskal yenirse Balgam’ı sakinleştirir.

Sevda’yı sakinleştirmek istersen, üç miskal safran, acı birşeyle birlikte sabahları yenirse Sevda sakinleşir.”

Bundan sonra hastada görülen rahatsızlıklar sıralanır ve hangi rahatsızlıkta ne tür bir tedavi uygulanması gerektiği açıklanır.

her kişi sarımsak-nı yir ni ‘ādet kılsa, balğam küllī yıl def’ bolur. kulak ağrıkı hem def’ bolur. bezgek hem def’ bolur.

“Sarımsak yemek alışkanlık haline getirilirse Balgam sonsuza kadar yok edilmiş olur. Ayrıca kulak ağrısı ve ateşli hastalıklar (sıtma) da iyi edilmiş olur.”

eger kişi germ mi’de bolğan bolsa, her türlü yıl teşvīş birür bolsa, bu terkīb-ni kılamak kirek; āfyōn, isfendāne, za’fer<ān>, sūnbül, ‘ākır qarğa ve dārçīn. bu dārūlarnı her kıysı-niᅡg berāber kılıp ve bir mişkāl berāberī cem’ kılıp, her küni

kutıga yaraşa y(i)se, şihhat-ı kâmil tapar. köz hem rüşen bolur, her kün nehârda muqarr y(i)se balğam-dın hergiz teşvîş tartmay. her ne savuğd(i)n bolsa def' bolğay.

“Midede sıcaklık olduğunda ve her tür yel karışmış olduğunda şu karışımı uygulamak gerekir: afyon, akçaağaç, safran, sümbül, nezle otu ve tarçının tümünü bir araya getirilip, her gün yemeğe karıştırılarak yenirse tam bir sağlıklılık hâli oluşturur, gözün daha iyi görmesini sağlar. Her gün gündüz vakti yenirse Balgam'da asla karışma, bozulma olmaz.”

Eger kişi-ni kırsakı kuruğ ıssığ-dın agrır bolsa, koy sūti <birle> dārçm-nı pişirüp içsün.

“Midede kuru-sıcak kaynaklı bir ağrı olduğunda, koyun sütü ile tarçın pişirilerek içilmelidir.”

munzic-i şafrā budur: 'ünnāb y(i)ti dāne, gül-i benefşe iki teneke veznide, gül-i nilüfer bol hem iki teneke veznide, şāh tere iki teneke veznide, tohm-i kāsni nīm-köfte se direm, bīh-i kāsni nīm-köfte dü direm, gül-i sürh deh direm. hemmesini bir tarafğa salıp, bir kiçe kündüz uyutup, koyar. suynı içedurğan <de>receside kılıp, bir kiçe kündüzdin kiyin dārū-yı mezkūrları mālīş kılıp, şaf kılıp, içer. yā tenhā, yā sikencebīn koşup içer. yā dārū-yı mezkūrları yekpāre suğa kaynatıp şāf kılıp içer. evvel uyutup koyup, soñgra kaynatsa, devāni hemme kuvveti çıkar. ve ol ādemī ki mizācı ıssığdur uyutup içmek evlādır ve eger mizācı savuğ bolsa, kaynatmak evlādur. vallāhū a'lem bi'ş-şavāb.

“Safrā'nın sindirilmesi/olgunlaştırılması için reçete: yedi tane hünnap, iki teneke hercai menekşe, iki teneke şahtere, üç dirhem yarı dövülmüş hindiba tohumu, iki dirhem yarı dövülmüş hindiba kökü, on dirhem kırmızı gül. Bunların tümü bir araya getirilip bir gün boyunca dinlendirilir. Suyu içme derecesinde olmalıdır. Bir gün boyunca dinlendirmeden sonra yukarıda belirtilen ilaçlar iyice ovularak saflaştırıp içilmelidir. Bu karışım saf olarak kudret helvası ile karıştırılarak da içilebilir. Ya da yukarıda belirtilen ilaçların tümü suyun içinde kaynatılarak içilir. Önce dinlendirilip sonra kaynatılırsa, ilacın tüm etkinliği ortaya çıkar. Kişinin mizacı sıcaksa dinlendirip içmek, kişinin mizacı soğuksa kaynatmak daha iyidir.”

ve her kim maymūn-nı göştini şeker b(i)rlle āftāda kurutup y(i)se, könglide hīç gam, guşsa kalmağay, balğam körmegey. ve y(i)ne mi'dege bisyār kuvvet-lik bolğay.

“Maymun eti şekerle birlikte güneş altında kurutulduktan sonra yenirse, kişide hiç gam kasavet kalmaz, Balgam rahatsızlığı görülmez. Bu tarif mideyi de çok güçlendirir.”

Sonuç olarak *Tıb-Nâme-i Türkî*'de humoral patoloji anlayışı ile ilgili geniş kapsamlı teorik bilgiler yoktur. Girişteki birkaç cümlelik bilgilerden sonra her bir hıltın fazlalığının belirtileri ve tedavi reçetelerine yer verilir, sonrasında ise belirti-tedavi yöntemi şeklinde bir yapılandırma vardır. Kısa cümlelerden oluşan bu bölümlerde de daha çok bitkisel karışımlar ve halk hekimliği örneği yöntemler önerilir ki, bu bölümlerde dört hıltla ilişkili bilgiler çok azdır. Bunlara ilişkin bazı örnekler şunlardır:

her kişi kim misvâk-nı dâyimü'l-evkât isti'mâl kılip yür(ü)se, aşlâ tişi ağrımegey, 'ömri içide tiş ağrıkı körmegey ve kovek bolmegey

“Sürekli olarak misvak kullanan kişinin dişi ağrımaz, hayatı boyunca diş ağrısı görmez ve dişi çürümez”

eger şakıka ağrık-lık kişiler <gül-i reyhân-nı> suyu b(i)rlle başını yusa, her türlük baş ağrıkı def' bolgay

“Migreni olanlar gül ve fesleğen suyuyla başlarını yıkarlarsa her tür baş ağrısı geçer”

Ama tüm bunlara karşın eserin genelindeki tıbbî anlayış, dört elementli humoral patoloji teorisine uygundur.

Genel Bilgiler bölümünde de belirtildiği gibi *Tıb-Nâme-i Türkî* ile *Tabîbçılık* arasında içerik açısından önemli benzerlikler söz konusudur ve her iki eserin de ortak bir kaynağa sahip olması büyük bir olasılıktır. Her iki eser arasındaki en önemli fark, *Tıb-Nâme-i Türkî*'nin *Tabîbçılık*'tan yedi sayfa daha uzun olmasıdır (27).

Risâle-i Tıb

Yazıçevrimi kısmen yapılmış olan *Risâle-i Tıb*'bın okunan bölümlerinden anlaşıldığı kadarıyla, eserdeki tıbbî anlayış, dört elementli humoral patoloji teorisidir. Metindeki bununla ilişkili örnekler şunlardır (28):

“Eğer hasta Kan fazlalığından olsa ekşi şeyleri yemeyi arzular. Eğer Safra'dan hasta olsa çok su içer kuru şeyleri ister. Eğer Sevda'dan olsa tatlı ve yağlı şeyleri ister. Eğer hasta Balgam'dan olsa ekşi şeyleri ister.”

“Dört unsurdan dört hılt peyda olur: Safra, Sevda, Balgam ve Kan.”

“Safra’dan, Sevda’dan, Balgam’dan ve Kan’dan meydana gelen hastalıklar.”

“Dört hıltı ortadan kaldırmının çareleri, ilaçları.”

“İnsanın vücudunda Kan, Safra, Balgam ve Sevda’dan daha güzel bir şey yoktur. Birinci Kan, ikinci Safra, üçüncü Balgam, dördüncü Sevda.”

Kaynağımız sınırlı olduğundan, bu metinle ilgili daha fazla bilgi vermek mümkün olmamaktadır. Metnin tümünün yazıçevrimi yapıldığında, ayrıntılı inceleme ve diğer metinlerle karşılaştırma imkanı doğacaktır.

Geç Dönem Doğu Türkçesinde Geleneksel Tıp Kitabı (Jarring Prov. 351)

Toplam 54 varaktan oluşan eser, yukarıda sayılan eserlerle bazı yönlerden benzerlik gösterir. Eserin giriş bölümündeki bilgiler, dört elementli humoral patoloji teorisi temel alınarak yazılmıştır. Önce her bir hılt (Kan, Safra, Balgam, Sevda) hakkında bilgi verilerek, bunların özellikleri ve ilişkili oldukları organlar ve özellikleri belirtilir (29).

Ya’ni mizāc tört kısım bolur: Balğam, sevdā, şafrā, kan. Evvel kan höl, ısığ; ornı bağırdı turur. Meze-si tatlığ, rengi sarığ bolur. İkkinçi şafrādur. Anıñ tab’ı savuğ bolur. Ornu öt üzre bolur. Üçünçi balğam bolur. Anıñ tab’ı savuğ bolur. Ornu öfke-de bolur. Ta’mı açığ bolur. Törtünçi sevdā bolur. Anıñ ta’mı şūr bolur.

“Yani mizaç dört bölümdür: Balgam, Sevda, Safra, Kan. İlki Kan’dır, nemli ve sıcaktır; karaciğerde yerleşiktir, tadı tatlı, rengi sarıdır. İkincisi Safra’dır, soğuktur, safra kesesinde yerleşiktir. Üçüncüsü Balgam’dır, soğuktur, akciğerde yerleşiktir, tadı acıdır. Dördüncüsü Sevda’dır, tadı tuzludur.”

Eserde her bir hıltın fazlalığının hastada nasıl bir klinik tabloya neden olduğu şu şekilde açıklanmıştır:

Her kim-niñ ağız açığ bolsa balğam ziyāde bolur. Her kim-niñ ağız tatlığ bolsa kan ziyāde bolur. Her kim-niñ ağız şūr bolsa sevdā ziyāde bolur.

Eger kimerse-niñ iştihā bolmağı, ten ağır bolmağı, ağız tatlığ bolmağı, baş ağrımağı bular hemmesi kandin peydā bolur. Ve yene boğuz ağrımağı, uça ağrımağı, ve köz ağrımağı, yüreğ salmağı, kulak ağrımağı bularmu kandin bolur.

Eger kimerse-niñ başı tola ağrısa anı şaķıķa derler. Eger ağız kurumağı, tola ussamak ve boğuz kurumağı, yüzi sarığ bolmak ve saç sakal fat aķar-mağı ve élig

titremek ve teb-lerze bolmak ve yanbaşı ağrımak, ta'ām singmeslik bular şafrādın bolur.

Ve yine ağız açığ bolmak, ağızdın su kelmek, saç sakal akarmak ve kursak ağrımak ve istiskā ve kirm-i kedūdāne bolmak bular hemme-si balğam-dın peydā bolur.

Ve yine ağıznıng şūr bolmağı, nā-ḥōşluk ve köz hire bolmak ve şebkūr bolmak ve fikri dar bolmak ve āşifte tüşi körmek, tola sözlemek ve şar'a bolmak bular hemme-si sevdādın bolur.

“Ağızda acılık olanda Balgam fazlalığı vardır. Ağızda tatlılık olanda Kan fazlalığı vardır. Ağızda ekşilik olanda Sevda fazlalığı vardır.

İştahlı olmak, bedeninde ağırlık hissetmek, ağızda tatlılık olmak ve baş ağrısı yakınmalarının tümü Kan'dan kaynaklanır. Yine boğaz ağrısı, arka ağrısı, göz ağrısı, kalp çarpıntısı ve kulak ağrısı da Kan'dan kaynaklanır.

Şiddetli baş ağrısı (şakika), ağız kuruluğu, aşırı susamak, boğaz kuruluğu, yüzde sarılık, saç sakalın erken ağarması, ellerde titreme, ateş, titreme, femur başında ağrı ve sindirim bozukluğu Safra'dan kaynaklanır.

Ağızda acı tat, ağızdan su gelmesi, saç sakalın ağarması, karın ağrısı, batında su toplanması, (midede) solucan olması Balgam'dan kaynaklanır.

Ağızda ekşi tat, mutsuzluk hissi, gözlerde fersizlik ve gece körlüğü, dar fikirlilik, hafifmeşrep kadınların gördüğü rüyaları görmek, çok konuşmak ve nöbet geçirme (epilepsi) yakınmalarının tümü Sevda'dan kaynaklanır.”

Eser, her bir hıltın fazlalığı durumunda tedavi amaçlı olarak yapılması gerekenleri şu şekilde sıralar:

Eger kimerse kan def' bolsun dese ḥurmā-yı Hindi ve ve ālūçe-ni, gülāb şerbet kılip üç kün nāşte-de içse kan şāf bolur.

Eger şafrā sākin bolsun dese açığ enārnu tatlık enārnu berāber kılip, gülāb hem berāber kılip bir keçe koyğil. Andın kiyin terencebin birle ḥal kılip üç kün nāştede içse şafrā def' bolur.

Eger balğam def' bolsun dese zencebil, kebāb-ı Çini, seliḥe-lerni zam kılip terencebin bile ḥal kılip bir künde bir mişkāl yese balğam def' bolur.

Eger sevdāni def' bolsun dese terencebin za'ferānını üç kün nāştede içse sevdāni def' kıtur.

“Kan’ı uzaklaştırmak için demirhindi, ekşi erik ve gül suyu şerbet haline getirilip üç gün kahvaltıda içilirse Kan temizlenmiş olur.

Safra’yı sakinleştirmek için acı nar, tatlı nar ve gül suyu karıştırılıp bir gece bekletilir. Ardından kudret helvası eklenerek üç gün kahvaltıda içilirse, Safra uzaklaştırılmış olur.

Balgam’ı uzaklaştırmak için zencefil, kebabe ve aselbent, kudret helvası ile karıştırılarak günde bir miskal (4.8 gram) yenilir.

Sevda’yı uzaklaştırmak için kudret helvası ve safran üç gün kahvaltıda içilir.”

Eserde farklı rahatsızlıklarla ilgili reçeteler verilir. Bunların arasında; vücudunda ok başı kalan kişiler için yapılması gerekenler, kuduz olanlar için yapılması gerekenler, cinsel isteği artırmak için yapılması gerekenler ve infertilite için yapılması gerekenler gibi değişik konular da yer alır. Reçetelerin büyük çoğunluğu halk hekimliği tarifleri şeklindedir, yalnızca çok azı humoral patoloji teorisi temelinde yazılmıştır:

Eger kimerse nāştēde turuf yese ağızdın su kelürġan def’ bolur, şafrāsı sūhte bolġay.

“Eğer bir kişi kahvaltıda turp yerse ağızından su gelme yakınması ortadan kalkar, Safra’sı yanar.”

Eger kimerse sarmısak yemekni ‘ādet kılsa balġam mi’de-din bāṭıl bolġay.

“Eğer bir kişi sarımsak yemeyi alışkanlık haline getirirse Balgam midede etkisiz hale gelir.”

Eserde mizaçlar ve bunlarla bağlantılı klinik tablolar, humoral patoloji teorisi temelinde anlatılır:

Bu bāb-da aġrık kişi-niġ micāzını bilmeklik-niġ tariķası tōrt kısmı bolur.

Eger kişi-niġ bedeni ısıġ bolsa mizācı hōl, ısıġ-dın bolur. Eger kişi-niġ bedeni savuķ bolsa mizācı kuruķ, savuķ-dın bolur. Eger bedeni yumşak bolsa mizacı hōl, savuk-dın bolur. Eger bedeni yirik bolsa mizācı kuruķ, ısıġ-dın bolur. Otra hāl bolsa mizācı mu’tedil.

Ve yene Cālinū<s> hakim aytur her kim-niġ aġzı açıġ bolsa şafrāh ziyāde bolur. Eger aġzı şūr bolsa b<i>-meze bolsa balġam ziyāde bolur. Eger tatlıġ bolsa kan ziyāde bolur.

Ol ‘illet kim şafrāh-dın-dur. Baş ağrık şakika bolmak, yüzi-ning yarımı ağrımak, tili kurumak, boğazı kurımak, yüz sarıg bolmak, saç sakal uçı yarılmak, ā’zāsı sust bolmak, kulunç bolmak, tal ağrımak, fişāf tutulmak, zekeri köymek, yanbaşı ağrımak, ta’ām hazm bolmaslık, tola uss<a>mak bu ‘illet-ler hemme-si şafrāh-dın bolur.

Ve yine ağzı bed-büy bolmak, köz tire bolmak, endişe tola kılmak, perişān tüş körmek, içi tarlık kılmak, tola sözle-mek, köz ağrımak, u<nu>tkağ bolmak, bu ‘illet-ler heme-si sevdādın bolur.

Ve yine ağzıdın su kelmek, saç sakal fat akarmak, barçe beden sust bolmak ve mi’de ağrımak, yürek ağrımak, fāleç ve lağva bolmak, kol fevt titremek, isti<s>kā bolmak, til ağrı-mak, kedūdāne bolmak, yütel bolmak, köz yaşanğu bolmak, açığ kékre-mek, tola uykulamak bu ‘illet-ler heme-si balğam-dın peydā bolur

Ve yine beden kızmak, baş ağrımak, boğuz ağrımak, ā’zā ağrımak, pişāne ağrımak, kulağ ağrımak, köz ağrımak, yürek ağrımak bu ‘illet-ler hemme-si kan<dın> peydā bolur.”

“Bu bölümde, hasta olan kişinin mizacını bilmenin yolları (anlatılır), dört bölümdür.

Bir kişinin bedeni sıcaksa mizacı nemlidir, sıcak kaynaklıdır. Bir kişinin bedeni soğuksa mizacı kurudur, soğuk kaynaklıdır. Bir kişinin bedeni yumuşaksa mizacı nemlidir, soğuk kaynaklıdır. Bir kişinin bedeni kuruyorsa mizacı kurudur, sıcak kaynaklıdır. Bir kişinin bedeni orta derecedeyseniz, mizacı ılımandır.

Galenus’un dediğine göre bir kişinin ağzında acı tat varsa Safra fazla demektir. Ağzında ekşilik varsa, ağzının tadı yoksa Balgam fazlalığı var demektir. Bir kişinin ağzında tatlılık varsa Kan fazla demektir.

Eğer hastalık Safra kaynaklı ise; yarım baş ağrısı olur, yüzünün yarısı ağrır, dili kurur, boğazı kuru, yüzü sarı olur, saçının sakalının ucu yarılr, el ve ayakları güçsüzleşir, kas-iskelet sisteminde ağrı olur, dalağı ağrır, idrar retansiyonu olur, penisinde yanma olur, femur başı ağrır, sindirim bozukluğu olur, çok susar. Tüm bu belirti ve bulgular Safra’dan kaynaklanır.

Ağzda kötü koku, gözlerde bulanıklık, çok endişeli olmak, kötü rüyalar görmek, iç daralması, çok konuşmak, gözde ağrı, unutkanlık gibi belirti ve bulguların tümü Sevdā kaynaklıdır.

Ağızdan su gelmesi, saç sakalın erken ağarması, tüm bedende gevşeme-güçsüzlük, mide ağrısı, kalp ağrısı, yüzde ve vücutta felç, kollarda titreme, batında ödem, dil ağrısı, (karında) kurt olması, öksürük, gözlerde yaşarma, ağızda kekremesi tat, çok uyumak gibi belirti ve bulguların tümü Balgam kaynaklıdır.

Vücutta ısı artışı, baş ağrısı, boğaz ağrısı, el ve ayaklarda ağrı, alında ağrı, kulak ağrısı, göz ağrısı, kalp ağrısı gibi belirti ve bulguların tümü Kan kaynaklıdır.”

Ardından bunları iyileştirmek için gereken tedaviler anlatılır

Eger şafrāni sust kılay dēseṅg üç açığ enār, ikki tatlıg enārning uruğı-nı sıkıp bir munça güllāb koşup şerbet kılıp bir keçe kündüz ögzede koyup üç mişkāl terencebin birle koşup üç kün nāştēde içse şafrāni keser.

Eger sevdāni sust kılay dēseṅg za'ferān-ni enṅebīn birle koşup her kün yese sevdāni ber-ṭarāf kıılır.

Eger balğam-nı ber-ṭarāf kıılay dēseṅg zencebil, kebāb-ı Çini, seliḫe bularnı koşup ḥamr kılıp üç kün nāştēde yese balğam ber-ṭarāf bolur.

“Safra fazlalığını azaltmak için: Üç acı narın ve iki tatlı narın suyu sıkılır, aynı miktarda gülsuyu eklenerek şerbet haline getirilir, bir gece bir gün boyunca çatıda tutulur. Bu şerbet üç miskal (14,4 gram) kudret helvası ile birlikte üç gün kahvaltıda içilirse Safra fazlalığını azaltır.

Sevda fazlalığını azaltmak için: Safran, bal ile karıştırılıp her gün yenirse Sevda fazlalığını etkisizleştirir.

Balgam’ı etkisiz kılmak: Zencefil, kebabe, aselbent sakızı karıştırılıp, üzerine şarap eklenip, üç gün kahvaltıda yenirse Balgam’ın etkisi ortadan kaldırılmış olur.”

Nabız tanısıyla ilgili bilgilerin verildiği bölüm, humoral patoloji teorisini esas alır:

Eger tamur tutay dēseṅg tört ḳoluṅg-nı teṅg ḳoyđıl. Ağrıḳ-niṅg tamurı yinṅçike bolup tiz tiz salsa şafrā-dın bolur. Şafrā ḳuruḳ, ısığ bolur.

Eger tamurı yinṅçike bolup āheste āheste salsa sevdādın bolur. Sevdā ḳuruḳ, savuḳ bolur.

Eger tamurı dürişt bolup āheste āheste salsa balğam-dın bolur. Höl, savuḳ bolur.

Eger tamurı cıḳ bolup tiz tiz salsa ḳan-niṅg gālib-lıḳdın bolur. Ḳan höl, ısığ-dın bolur.

“Damar palpe etmek (nabız yoluyla tanı koymak) için dört kolun (parmağın) eşit şekilde yerleştirilmesi gerekir. Hastalıklı damarın vurusu incedir, atım hızı fazlaysa Safra kaynaklıdır, Safra kuru ve sıcaktır. Damar vurusu ince, atım hızı yavaşsa Sevda kaynaklıdır, sevda kuru ve soğuktur. Damar vurusu sert olup, atım hızı yavaşsa Balgam kaynaklıdır, Balgam nemli ve soğuktur. Damar vurusu kalın (sert) olup, atım hızı fazlaysa Kan fazlalığındandır, Kan nemli ve sıcaktır.”

Eserin idrar tanısı ile ilgili bölümü de humoral patoloji teorisi temelinde yazılmıştır:

Bilgil kim fişāb tört kısmı bolur. Evvel aq, ikinci kızıl, üçüncü kara, dördüncü sarıq bolur.

Eger aq bolsa savuk-dın, balgam-dın bolur. Eger kızıl bolsa kanıng gāliblikdın bolur. Eger kara bolsa sevdādın bolur. Eger sarıq bolsa şafrādın bolur.

“Bilinmeli ki idrar dört bölümdür, ilki beyaz, ikincisi kızıl, üçüncüsü siyah, dördüncüsü sarıdır. İdrarin rengi beyazsa soğuk, Balgam kaynaklıdır. Rengi kızılrsa Kan fazlalığındandır. Rengi siyahsa Sevda kaynaklıdır. Rengi sarıysa Safra kaynaklıdır.”

Eserin başlangıç bölümündeki bilgiler dört elementli humoral patoloji teorisi etkisi altında yazılmış olmakla birlikte, bütüne egemen olan anlayış bu değildir. Eserin büyük bölümü halk hekimliği reçetelerine ayrılmıştır ve içeriğinde humoral patoloji teorisi bağlantısı yoktur. Bu bölümlerde semptom/hastalık – tedavi şeklinde bir yapılandırma mevcuttur. Önce hastadaki belirti ve/veya bulgu, peşinden de bunun için yapılması önerilen ‘tedavi’ yöntemi belirtilir. Yani semptom/hastalık ile önerilen tedavi arasında bir neden-sonuç bağlantısı ya da teorik temele dayanan bir ilişki kurulmaz:

Eger kimerse ala bolgan bolsa sıçgan-nıng kara karga-nıng miyākını kaynatıp sürtse def bolur.

“Vücutunda benekler beliren kişi sıçanın, kara karganın beynini kaynatıp bu beneklerin üzerine sürtse bu rahatsızlık düzelir”

Eger kimerse-nıng közi-din yaş akar bolsa eçküning süti-ni fahte-ğa alıp közige yaksa def bolur.

“Gözünden yaş gelen kişi keçi sütünü pamukla gözüne sürse bu rahatsızlık geçer”

Eger kimerse aygır at-niḡ tilini baş altında koyup yatsa hergiz hōrek tartmağay.

“Atın dilini başının altına koyup yatan kişide horlama olmaz”

Tıbbî eser (Jarring Prov. 357)

Günümüz Türkçesine çevirisi tez çalışmamız için yapılan bu eserin geneline egemen olan tıbbî anlayış, İslam tıbbıdır. Aşağıda eserin başlangıç sayfalarından bazı örnekler aktarılmıştır:

Bilgil kim anâsır-ı erba'dan tört hılt peyda bolur; safra ve sevda ve balgam ve kan. Bilgil kim safranın mizacı kuruk ıssıg öt tabiatlık. Balgam, balgamnın mizacı savuk su ta tabiatlık. Bermuhaber kaçan kim uşbu mizaclar birbirige beraber bolsa mizac mutedil bolur, tendorostluga delil kılur. Eger birbirinden ziyade bolsa mizac muhalif bolur, ağırlıg bulmakaga delalet kılur.

Fasl, kişinin mizacını bilmek tört veche bile bolur. Eger kişinin bedeni savuk bolsa mizacı kuruk savuk bolur. Eger kişinin bedeni bir yek? bolsa mizacı kurug ıssıg bolur. Eger otra hal bolsa mizacı mutedilterdür.

Fasl, ol illetler ki safradandur, baş ağırk, şakika bolmak, yüzünün yarımı ağırmak, tili kurug bolmak, boguz kurumak, başra sarıg bolmak, saç sakalının uç yarılmak, a'za süst bolmak, kulunç bolmak, tal ağırmak, pişab tutulmak, zekeri kövmak, yan ağırmak, ta'am hazm bolmaslık, tola susamak, bu illetler hemesi safradan peyda bolur.

Fasl, ol illetler ki sevdadandur, agzı accıg bed-buy bolmak, köz yitru bolmak, tola endüşenak bolmak, perişan tüş görmek, içi tarlık kılmak, tola suzlamak, köz ağırmak, unutkak bolmak, bu illetler hemesi sevdadandur, peyda bolur.

Fasl, ol illetler ki balgamdan peyda bolur, agzından karasu gelur, saç sakal pat agarmak, beden süst? bolmak, mide ağırmak, kulunç bolmak, bil ağırlığı, tiz ağırlığı, yürek ağırlığı, falic ve lakve bolmak, kol fuvt titramak, istiska bolmak, til ağır bolmak, közünden yaş akmak, kendudane bolmak, butıl? bolmak, şebkur bolmak, accıg gegirmek, tola uykulamak, bu illetler hemesi balgamdandur.

Fasl, ol illetler ki kan galibliğından peyda bolur, beden kızmak, boguz ağırmak, asab ağırlık, tuş ağırlık, tiş? şişmaglığı, hafakan bolmak, pişane ağırmak, kulak ağırmak, köz ağırmağı, bu illetler kan galibliğından peyda bolur.

“Bilinmelidir ki, dört elementten dört hılt oluşur: Safra, Sevda, Balgam ve Kan. Bilinmelidir ki, safranın mizacı kuru ve sıcaktır, safra tabiatlıdır. Balgam, balgamın mizacı soğuk su tabiatlıdır. Buraya kadar bilgisini verdiğimiz tüm bu mizaçlar birlikte olursa kişinin mizacı ortalama olur, bu durum sağlıklılık durumunu gösterir. Eğer biri bir diğerinden fazla ise mizaç uyumsuz olur.

Bir kişinin mizacı dört şekilde olabilir. Bir kişinin bedeni soğuksa mizacı kuru ve soğuk olur. Bir kişinin bedeni ...? ise mizacı kuru ve sıcak olur. Bir kişinin bedeni orta/normal sıcaklıkta ise mizacı ortada olur.

Safra kaynaklı hastalıklarda baş ağrısı, yarım baş ağrısı, yüzün yarısında ağrı, dilde kuruluk, boğazda kuruluk, başta sarılık olması, saç sakalın ucunun yarılması, kol ve bacaklarda güçsüzlük, kas ağrısı, dalak ağrısı, idrar tutulması, peniste yanma, yanlarda ağrı, yemek sonrası sindirim bozukluğu, çok susamak, bu belirti ve bulguların tümü Safra kaynaklıdır.

Şu rahatsızlıklar Sevda kaynaklıdır. Ağızda acı tat ve kötü koku olması, gözlerde fersizlik, çok endişeli olmak, kötü rüyalar görmek, iç daralması, çok susamak, gözlerde ağrı, unutkanlık gibi belirti ve bulguların tümü Sevda kaynaklıdır.

Şu rahatsızlıklar Balgam kaynaklıdır. Ağızdan kara su gelmesi, saç sakalın birden? ağarması, bedenin güçsüzleşmesi, midede ağrı, kas ağrısı, bel ağrısı, diz ağrısı, kalpte ağrı, felç ve yüz felci olması, kollarda ? titreme, karında su toplanması, konuşma güçlüğü, gözlerde yaşarma, (karında) kurt olması, gece körlüğü, acı acı geçirme, çok uyumak gibi belirti ve bulguların tümü Balgam kaynaklıdır.

Şu rahatsızlıklar Kan kaynaklıdır. Bedende ısı artışı, boğaz ağrısı, sinirlerde ağrı, ? ağrısı, dişlerde ?, kalpte çarpıntı, alında ağrı, kulak ağrısı, göz ağrısı gibi belirti ve bulguların tümü Kan kaynaklıdır.”

Tez çalışmasının yazımı tamamlandıktan sonra, bu eserin (Jarring Prov. 357) 2023 yılında Elif Gizem Karaoğlu tarafından Doktora Tezi olarak çalışıldığı ve 2024 Ocak ayında kitap olarak yayımlandığı görülmüştür. Bu nedenle adı geçen eser, tez çalışmasının değerlendirmesine dahil edilememiştir.

Diğer

Bunlar dışında, adı yalnızca bir kongre bildirisinde geçen bir eser daha vardır. Bu bildiride verilen bilgiye göre eser İstanbul Atatürk Kütüphanesi'nde Muallim

Cevdet kitapları arasında K. 490'da kayıtlıdır. Katalogda adı “*Müfredat-ı tıb*” olarak kayıtlı olan eserin yazarı, yazılış tarihi, müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir. Eserin içeriği hakkında yazarlar şu bilgiyi verir: “Eser kütüphane katalogunda *Müfredat-ı tıb* adıyla fişlenmiş olmakla birlikte müfredat kitabı değildir. Başta çok kısa bir dua kısmından sonra makrokosmoz ve mikrokosmoz anlatılmış, tıbbın felsefesi üzerinde durulmuştur. Daha sonra hastalık isimleri, baştan ayağa şeklindeki klasik sıralama gözetilmeksizin karışık olarak verilmiş, arkasından bu durumlarda uygulanacak ilaç terkipleri aktarılmıştır.” (130).

Aslında burada anlatıldığı şekliyle bu eserin içeriği, hem *Tıb-Nâme-i Türkî*'yi hem de *Tabîbçılık*'ı andırmaktadır. Burada sözü edilen eserin diğer iki eserle benzer olup olmadığının anlaşılması için, yeni çalışmalara gereksinim vardır.

Tıbbî İçerikli Olmayan Eserler

Dîvân-ı Hikmet

Dîvân-ı Hikmet'te doğrudan sağlığı ilgilendiren ve humoral patoloji teorisi ile ilgili olan manzumeler bulunmaz. Ancak bazı hikmetlerdeki ifadeler, Yesevî'nin dört unsur düşüncesini bildiğini gösterir. Örneğin bir hikmette Yesevî şöyle der:

Halık'ımı ararım gece gündüz cihan içinde;

Dört yanımdan yol indi evren ve mekan içinde.

Dörtten yediye yettim, dokuzu geçip gittim,

Ondan ikiye geldim cerh-i keyvan içinde.

Araştırmacılara göre Yesevî burada “varoluş âleminde seyahat” etmekte, ‘büyük âlem’den ‘küçük âlem’e geçmektedir. “Dörtten yediye yettim” derken kast edilen, ‘büyük âlem’i yani evreni oluşturan dört unsurdan tasavvuf düşüncesine göre insandaki yedi nefse (nefs-i emmare, nefs-i levvame, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainne, nefs-i radiyye, nefs-i mardiyeye ve nefs-i kâmile) olan yolculuktur. Bu durum, “Yesevî, anâsır-ı erbaa’dan (dört unsur) yedi nefse, oradan ay-üstü âlemdeki feleklere/gezegene yükselir. Kesretten başlayan, akabinde ikilikten (dualizmden) tekliğe, yani tevhide yapılan seyahat Vahid’de nihayetlenir.” diyerek açıklanır (131).

Alf Şîr Nevâyî'nin *Lisānū't-tayr* adlı eseri

Lisānū't-tayr incelendiğinde, içindeki birkaç bölümde dört unsur teorisine uygun bilgilerin yer aldığı görülür.

Anlatılan öykülerden birinde kuş çok aşık olmuştur. Sevgilisini ne denli sevdiğini, ondan ayrılmanın kendisi için ölüm demek olduğunu ifade eder ve sorar: "O put gibi güzel sevgilinin aşkını nasıl bırakacağım, ondan ayrılıp ne yana gideceğim?" (132)

Hüthüt buna verdiği yanıtta, gerçek aşkın Allah aşkı olduğunu belirtir ve Allah aşkıyla mecazi aşk arasındaki farkları sayar. Ona göre dış görünüş aldatıcıdır ve kalıcı değildir, buna kanmamak gerekir:

Hüsn-i zāhirniñ ni nev' olğay işi

Yüzde balgam birle kan ārāyişi

Yüz ni vasfıñ didiñ hür-ı çigil

Balgam u kandin ise aq u kızıl (133)

"Doğu güneşinin parlaklığından vazgeçip mum ve kandilin ışığına razı oldun.

Onun dış görünüşüne aldanıp asıl güzellikten nasiplenmedin.

Kan ve Balgam'la bezenmiş yüzde güzel bir görünüşün ne işi var?

Yüzünün vasfı için peri gibi kıvrımları var, Balgam ve Kan değil beyaz ve kızılıklar var dedin.

Dış görünüş vefası yoktur hem o kalıcı ve devamlı bir şey de değildir.

Çılgın aşık olmaya değmez, aşktan rezil olmaya değmez.

Güzellik onda her zaman kalıcı değildir, sevgililik ona ödünçtür." (132)

Bu beyitlerde tıbbî bir içerik bulunmamakla birlikte, benzetmeler için kullanılan ifadeler dört unsur teorisiyle ilişkilidir. Hüthüt, dünyevi sevgilinin yüzünün aslında gerçek anlamda güzel olmadığını söylerken, yüzü çirkinleştiren olumsuz özellikler olarak Kan ve Balgam'a yer verir. Yani burada mecazi bir anlatım için, Safra ve Sevda ile birlikte dört hıltın diğer iki ögesi olan Kan ve Balgam'dan yararlanır.

Devam eden beyitlerde ise bir adım daha ileri gidilerek Balgam ve Kan, iki ayrı renkle yani beyaz ve kızılık ile eşleştirilir. Bilindiği gibi dört unsur teorisinde Balgam'ın rengi beyaz, Kan'ın rengi ise kızıldır.

Eserin bir başka bölümünde nakledilen öyküye göre, Aristoteles'in ders verdiği grupta öne çıkan bir öğrencisi vardır. Bu öğrenci bir süre sonra gönlünü bir sevgiliye kaptırır ve aralarında bir aşk doğar. Ancak öğrencinin aşkı ağır basınca derslerdeki verimi düşmeye başlar. Üstadı onu bu durumdan kurtarmak için türlü öğütler verse de öğrencinin üzerinde bunların hiçbirinin etkisi olmaz. Bunun üzerine üstad, öğrencisinin sevgilisine ilaç vererek onu hasta etmeye çalışır. Bu durumu bilmeyen ve hasta sevgilisinin acı çekip günbegün erimeye başladığını gören öğrenci, üstadının yanına giderek ondan yardım ister. Üstad da güçlü bir müshil (boşaltıcı) hazırlayarak bunu hasta sevgiliye verir. Hasta sevgilinin yanındakilere de ilacı içtikten sonra kızın kustuklarının atılmayıp bir kap içinde saklanmasını söyler. Beklediği gibi sevgili ilacı alır almaz kusmaya başlar ve vücudundaki tüm hıtlar (Balgam, Safra, Sevda ve Kan) boşalır gider. Daha sonra öğrenci, sevgilisini görmek için onun evine gider. Ancak müshilin etkisiyle içindeki her şey yani dört hılt boşalmış olan, iyice halsiz ve bitkin düşmüş durumdaki sevgilisini tanıyamaz. Bunun üzerine üstad gelerek öğrencisine, sevgilinin boşaltıklarının konulduğu leğeni gösterir ve ona, aşık olduğu şeylerin aslında bunlar olduğunu söyler. Öğrenci, kızın kendisine değil fiziksel görünüşüne aşık olmuştur. Aşk sandığı şey, gerçek aşk değildir.

Yani bu öyküde güzelliğin ve dış görünüşün gelip geçici ve aldatıcı olduğu vurgulanmıştır (132).

Öykünün ilgili bölümünde dört hıltın adı tek tek sayılarak, bunların vücuttan atılmasıyla kişinin güçsüz kalacağı vurgulanır (132):

Hastanıñ tãb ü tüvãnı kalmadı
Cismide bir kaçra kanı kalmadı
Balgam u şafrã vü sevdã birle kan
Def' olup boldı semen-ber nã-tüvãn

“Hastanın gücü, takati kalmadı. Vücudunda bir damla kanı kalmadı. Yasemin gibi beyaz göğüslü sevgilinin vücudundan Balgam, Safra, Sevda ve Kan, tüm hıtlar boşaldı gitti.”

Eser üzerine yapılan bir tez çalışmasına bu bölümün çevirisinin farklı bir şekilde yapıldığı dikkati çeker (132):

“Hastanın gücü ve takati kalmadı, bedeninde bir damla kanı kalmadı. Yasemin gibi beyaz göğüslü sevgiliden balgam, safra, irin ve kan gibi pislikler çıkıp gitti.”

Aslında burada kastedilen Balgam, Safra, Sevda ve Kanın vücudun temel yapı taşları olduğu ve bunlar sayesinde vücut bütünlüğünün sağlandığıdır. Eğer bunlar insanın vücudundan atılırsa, vücudu oluşturan asıl öğeler ortadan kalkacağından insan vücudu adına bir şey kalmayacaktır. Yani özgün metinde geçen Balgam, Safra, Sevda ve Kan sözcükleri, *ahlât-ı erbaa* 'yı oluşturan parçalardır. Oysa çeviri yapılırken bu durum göz ardı edilmiş ve bu dört sözcük vücudun pislikleri, atık maddeleri olarak kabul edilmiştir.

Öykünün devamında şu ifadeler yer alır:

Barıban kiltürdiler çün zarfı

Kim işitmişdür bu yanğlıg harfı

Muhtelif ahlât ile memlû idi

Mühlik ü mekrûh levni bar idi

“Varıp kabı getirdiler, böyle bir sözü kim duymuştur? Bir sürü karışıklıklarla doluydu; öldürücü ve hoş olmayan çeşitli şeyler vardı.”

Burada eksik bir anlatımdan söz etmek mümkündür. Çünkü tez yazarı burada *ahlât* sözcüğünün sözlük anlamı olan “karışıklık” karşılığını kullanmıştır. Bu çeviri, sözcük anlamı olarak yanlış olmamakla birlikte, metnin bu bölümündeki tıbbî içeriğe uygun değildir. Çünkü metnin bütününe bakıldığında burada kastedilen şeyin, hastanın vücudundaki hıtlar olduğu görülecektir.

Eserin “Yokluk ve Yoksulluk Vadisinin Beyanı” başlıklı bölümünde de Allah’ın varlığı yüceltilir ve dünyadaki tüm varlıkların Allah’ın varlığının bir yansıması olduğu anlatılır. Bu bölümdeki bir beyit tıpla ilgili olmamakla birlikte evrenin dört unsurdan oluşmuş olduğunu ifade eder (132):

Tört ‘unşur yitti kök altı cihat

Nâdir ü ‘âlî esâs-ı kâyinât

Barçadın eşref ki ol insân irür

Kim kemâli[n]de hıred hayrân irür

“Kainatın temeli; dört unsur, yedi gök, altı taraftan yüce ve nadide, bunların hepsinden şerefli insandır.” (132).

Alî Şîr Nevâyî'nin *Hâlât-ı Pehlevan Muhammed* Risalesi

Nevâyî'nin bu risalesine göre Pehlevan Muhammed edebiyat, müzik ve felsefe alanlarında bilgisi ile öne çıkmış, hekimliği de takdir gören bir kişidir (134). Nevâyî bir gün Meşhed'de iken rahatsızlanır ve bilgili bir hekim olan Mevlânâ Abdusselâm-ı Şîrazî tarafından kendisi tedavi altına alınır. Bu tedavide Nevâyî'ye kusturucu ile adî unsurları çözerek uzaklaştırma amacıyla cildi ovuşturma yöntemi uygulanır. Nevâyî'nin tedavisinin ovuşturma bölümünü üstlenen kişi Pehlevan olur. Çünkü anlatıma göre “ovuşturma usulünü ondan daha iyi bilen kişi yok”tur.

Burada söz edilen adî unsurlar yani *ednâ hılî* ifadesi, humoral patoloji teorisine uygundur. Hem yöntemi uygulayan Pehlevan'ın bu yöntemi iyi biliyor olması, hem de Nevâyî'nin kendisinin de yöntemi bildiğini gösterir ifadeler kullanması, dört elementli humoral patoloji teorisinin Çağatay döneminde bulunduğu bir göstergesidir (134):

“Oraya ulaştıktan sonra sinir ve mafsals hastalığına yakalanıp bir köşeye yıkıldım. Tesadüfen Pehlivan hazretleri tam o günlerde Meşhed'de idiler. Bu fakirin halinden haber aldıktan sonra bir gün zahmete girip şefkat ve dostluk kaidesi ile sevgi ve dostluk gereğini öylesine yerine getirir idi ki hastalık kayboldu. Ve Mevlânâ Abdusselâm-ı Şîrazî, Allah rahmet etsin, o zamanın mahir hekimi ve hazık tabibi idi ve bu zaiife ilaç verirdi. Doktorluk usulüdür ki hastanın mizacından kusturucu ile hastalığı giderdikten sonra, adî unsurlar cilt altında kalınca ovuşturma tavsiye ederler ki o maddeler çözülmeye kaybolsun. O da bu fakire bu ilacı tavsiye etti. Pehlivan merhamet ve şefkat sebebiyle her gün ziyaretime gelirdi. Ovuşturma usulünü ondan daha iyi bilen kişi yok idi, kendisi hem hekim edalı kişi idi, hatır sorup o işe meşgul oldu.”

Sekkâki Divanı

Divandaki bir şiirde Allah övülür, ona yakarılır ve hidayete ermek için ona dua edilir. Bu münâcâtta tıbbî bilgi yoktur ancak dört unsurun adı geçer (135):

Ey celâling heybetidin kûh u deryâ pest ü huşk
Vey cemâling nusretidin deşt ü hâmûn merğzâr
Barça âlem heybeting deryâsıdın bir katre su
Kıldı lutfung yitti altı törtni andın âşikâr

“Ey celâlinin (ululuğunun) heybetinden dağ ve deniz, alçak ve kuru hale gelen ve ey cemalinin (yüz güzelliğinin) üstünlüğünden çöl ve sahra, çayırılık hale gelen!

Bütün âlem heybetinin denizinde bir damla su gibidir, onun için lutfun yediği (İslam coğrafyacılarının taksim ettikleri yedi yer yüzü bölgesini, yedi iklimi) ve dördü (eskilerin madde âlemini meydana getirdiğine inandıkları Su, Hava, Toprak ve Ateş’ten oluşan dört unsuru) âşikâr etti.)”

Eserin devamındaki beyitlerde de evrendeki her şeyin uyum içinde bulunması, dört unsur olarak bilinen *ot, su, toprak* ve *yil*’in yani Ateş, Su, Toprak ve Hava’nın denge durumunda olmasına bağlanır (135):

Lutf u kahrınġ kim cemâl birle celâl atı sininġ
Ot u su toprak u yilni i ’tidâl üzre tutar
Âh urup ışkınġda yir kök künbezini köydürür
Ehl-i zâhir anınġ aslın bilmeyin aytur buhâr

“Lutuf ile kahrın, senin cemal ve celâl adındır; onlar Ateş, Su, Toprak ve Hava’yı (dört unsuru) itidal üzre (dengeli şekilde) tutarlar (yâni kâinatte her şey ilâhi âhenk içinde bulunmaktadır.

Onlar (dört unsur) aşkınla âh ederek yer ve gök kürelerini yakarlar; zahir ehli (hakikatin dış yüzünü görüp ona göre hüküm verenler), bunun aslını bilmedikleri için bu âha buhar derler.”

Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî *Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*

Eserdeki sözcüklerden bir tanesi, dört unsurun Çağataycası olan *tört ana*’dır. Sözlüğe göre bunun Osmanlı Türkçesi karşılığı *ümmehât-ı süflî* ve *’anāsır-ı erba’a*’dır (136).

Haydar Tilbe’nin *Mahzenü’l Esrâr* Mesnevisi

Eserde tıbbî bir içerik bulunmamakla birlikte beyitlerden birinde dört unsuru ifade etmek için *tört ümmihât* sözlerinin yer aldığı görülür (137):

taptı hevâ bile tört ümmihât
taptı-lar imkân bile seyr-i nebat

“Arzu ile dört unsuru buldu, imkân ile ortaya çıktılar.”

Rızvan Şah ile Ruh-afza Hikâyesi

Uygur alfabesiyle yazılmış Doğu Türkçesi bir eserdir ve Binbir Gece Masalları ile benzerlik göstermektedir. Öyküde Çin padişahı Rızvan Şah, peri padişahının kızı Ruh-afza'ya âşık olmuştur. Ona kavuşma yolunda birçok zorlukla sınanan Rızvan Şah, sonunda tüm zorlukları aşar, öykü de mutlu sonla biter (138).

Öykünün bir cümlesinde dört elementin adları anılarak Hava, Su, Ateş ve Toprak'tan söz edilir:

... kız ayd-ı a-y şahzāda bilgil kim t(e)ñri ta 'āl-ā ādam uruğ-ı-niñ vucūd-ı-nı topraq-tın su-dın yaratıp turur taq-ı bizni ot-tın yel-dın yaratıp turur ...

“Kız dedi: “Ey şehzade, bil ki, ulu tanrı insan soyunun vücudunu topraktan (ve) sudan yaratmıştır ve bizi ise ateşten (ve) rüzgârdan yaratmıştır.”

Doğu Türkçesiyle (Çağatay Türkçesi) yazılmış tüm bu tıbbî ve edebi metinlerdeki bilgiler, bize o dönemdeki tıbbî anlayışa dair bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Doğu Türkçesiyle yazılmış eserlerde, açık bir şekilde dört elementli humoral patoloji anlayışı egemendir.

4.6. İslam coğrafyacılarının ve seyyahlarının eserleri

Bu eserlerde tez kapsamında bilgi saptanamamıştır.

5. TARTIŞMA

Tez çalışmamızın ana sonuçları şu şekilde özetlenebilir: Yazılı kaynaklara göre, Orta Asya'da yaşayan Türklerin tarih boyunca tek bir tıbbî anlayışa bağlı kalmadıkları; humoral patoloji teorisi temelinde ele alındığında Hint tıbbı, Çin tıbbı ve Antik Yunan tıbbı kaynaklı İslam tıbbını benimsedikleri görülmüştür.

Zieme, Eski Uygur tıbbının beslendiği kaynakların Çin tıbbı, Hint tıbbı, Süryani tıbbı ve halk tıbbı olduğunu, bunların arasında en baskın olanın ise Hint tıbbı olduğunu belirtir (63). Zieme'nin bu saptaması çok önemli ve çok değerlidir. Bu saptamayı zenginleştirmek için şunlar da söylenebilir. Zieme, bu saptamayı Turfan belgeleri üzerinden yapmıştır ve dolayısıyla değerlendirmesi yalnızca İslamiyet öncesi dönem için geçerlidir. Ancak İslamiyet sonrasında Türk topluluklarının tıbbî anlayışları da değişmiş ve baskın olan kaynak, kökeni Antik Yunan tıbbına dayanan İslam tıbbı olmuştur.

Tüm bu bilgiler bir arada düşünüldüğünde, şöyle bir genel çerçeve çizilebilir. Orta Asya Türk toplulukları zaman içinde farklı tıp geleneklerinden etkilenmişlerdir ve bu tıp gelenekleri de çoğunlukla herhangi bir din ile ilişkili durumdadırlar. Örneğin Hint tıbbı ile Budizm, Süryani tıbbı ile Hristiyanlık, İslam tıbbı ile İslamiyet bir arada düşünülen kavramlar olmuşlardır.

Zaten tarih boyunca tıp ve din arasında her zaman yakın bir ilişkinin var olduğu görülür. Dinler propagandalarını yapmak, kendilerini legalize etmek ya da görüşlerini yaygınlaştırmak için tıbbî araçsallaştırmışlardır. Örneğin Budist rahipler dinlerini yaymak için tıbbî bilgilerden yararlanmışlardır (139).

Bazı araştırmacılar tıbbî bilim olarak görmek yerine, ona daha geniş anlamda bir rol biçerler. Örneğin Alavi, Hindistan'daki Unani tıp örneğinde tıbbı, emperyal bir siyasi kültürün inşasında merkezi bir şifa biçimi olarak görür. Yani tıbbın, Hint toplumu ve siyaseti üzerindeki etkisinin bilinenden daha fazla olduğunu savunur (140).

Orta Asya Türkleri zaman içinde Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi farklı dinlere inanmışlardır. Yeni kabul edilen her din, diğer toplumlarda olduğu gibi Orta Asya Türkleri için de yeni bir kültür çevresi olmuştur. Bu nedenle dinlerin kendilerine özgü değerleri (başta dil ve kullanılan terminoloji olmak üzere) toplumsal yaşamın hemen her alanı üzerinde etkisini göstermiştir.

Yeni bir din kabul edildiğinde toplumda öncelikle bir çeviri faaliyeti başlar. Bu çeviri sürecinde, eğer ilgili sözcüğün o dilde karşılığı varsa o kullanılır. Karşılığı olmayan ya da tam karşılığı bulunamayan sözcükler için ise var olan sözcüğe yeni anlam yükleme ya da sözcük türetme yoluna gidilir. Bu nedenlerden dolayı yeni bir dine geçildiğinde, bir önceki dinin terimlerinin kullanımı terk edilir ve yeni dinin terminolojisi egemen duruma geçer. Çünkü bu durum, hem yeni kabul edilen dinin öğrenilmesini ve yayılmasını kolaylaştırmak için gereklidir, hem de terk edilen din artık muteber görülmediği için eski dine ait sözcüklerin kullanımına son verilmiş olunur.

Ancak bu durum bir anda, akşamdan sabaha oluşmaz, kademeli bir geçiş görülür. Örneğin Karahanlı ve Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi) dönemlerinde yazılmış olan *Dîvânü Lügati't-Türk* ve satır arası Kur'an tercümeleleri gibi eserlerde, İslam dinine ait bazı kavramlar Arapça ya da Farsça kaynaklı olmayan başka sözcüklerle karşılanmaya çalışılmıştır (141, 142).

Humoral patoloji teorisi dünya üzerindeki diğer toplumları olduğu gibi Orta Asya Türk toplumlarını da uzun süre etkisi altında bırakmış olan bir tıbbî yaklaşımdır. Orta Asya Türkleri tarihsel süreç boyunca tıp faaliyeti içinde bulunurken, farklı içerikteki humoral patoloji teorisi anlayışlarını benimseyip uygulamışlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, tez çalışmamızda ele aldığımız Manihaist Uygurca metinlerin büyük bölümü dinî içeriklidir. Berlin'deki Turfan Arşivinde bulunan 801 parça Manihaist Uygur yazmasından hiç biri tıbbî içeriğe sahip olmamakla birlikte, bu metinlerde tıpla ve sağlıkla ilgili çok sayıda sözcük bulunmaktadır (143, 144). Bu sözcükler üzerinden, Manihaist Uygurların vücudun organlarını, anatomik bölümlerini, çeşitli hastalıkları, rahatsızlıkları ve bunların tedavilerini nasıl adlandırdıkları kolayca anlaşılabilir. Ancak bu sözcükler üzerinden Manihaist Türklerin nasıl bir tıp anlayışına sahip olduklarını söylemek mümkün değildir.

Manihaist Uygur metinlerinde sağlıkla ve tıpla ilgili çok sayıda sözcük bulunmakla birlikte tez kapsamında herhangi bir bilgi bulunmaması iki farklı şekilde yorumlanabilir. İlk olarak, Budist çevre eserlerinde ve İslami çevre eserlerinde gördüğümüze benzer şekilde, Manihaist Türklerin de farklı bir tıbbî anlayışa sahip

oldukları ancak günümüze kalan metinlerde buna dair herhangi bir bilgi bulunmadığı düşünülebilir. Üzerinden yaklaşık 1000 yıl geçmiş bir dönem için bu tür bir açıklama, geçerli ve yeterlidir. İkinci bir görüş olarak ise Manihaist Türklerin kendilerine özgü bir tıbbî anlayışlarının bulunmadığı, bu nedenle de var olan metinlerde buna ilişkin bir bilgiye rastlanmadığı ileri sürülebilir.

Bizim görüşümüze göre, ikinci seçenek akla daha yakındır. Çünkü tez çalışmamızın Genel Bilgiler bölümünün Manihaizm alt başlığı altında da açıklandığı gibi, Manihaist metinlerde tıpla ilişkili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Var olan az miktarda veri de Manihaistlerin belirli bir tıbbî anlayışa sahip olduğunu destekler nitelikte değildir.

Sonuç olarak, Manihaist çevrede yazılmış Eski Türkçe kaynaklarda bu konuda güçlü bir bulgu var olmadığından hareketle, Manihaist Türklerin kendilerine özgü bir tıp anlayışlarının bulunmadığı söylenebilir.

Benzer bir durum, kısmen de olsa Hristiyan Türkler için de geçerlidir. Çalışmamızda incelenen tek metin (M 152), bir kesinlik taşımasa da Hristiyan Türklerin Antik Yunan tıbbî paralelinde bir tıp anlayışları olduğu yönünde bulgu vermektedir. Böylesi bir durumda, Orta Asya keşif gezilerinde ortaya çıkarılan Uygurca dışındaki dillerde yazılan diğer metinlerin sonuçlarına göre bir yorumda bulunmak daha uygun olabilir. Bulayık'ta ortaya çıkarılan az sayıdaki tıbbî metni inceleyen araştırmacılar Süryanice ve Yeni Farsça tıbbî metinlerin Roma-Yunan tıp modelini izlediğini saptamışlardır (145, 146). Bu metinlerin içeriği, Hippokrates'in, Galenus'un ve Dioskorides'in yazdıkları ile paralellikler göstermektedir (145, 147).

Aslında bu durum çok da şaşırtıcı değildir. Patrik Nestûr 431 yılında Doğu Kilisesi'ni kurmadan önce de bu dinin yeşerdiği toprakların Eski Yunan kültürüne karşı bir ilgisi vardı. Bugünkü Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu bölgesi halkının çoğu Hristiyandı ve bölgedeki Asurlu kilise papazları Yunan bilim adamlarıyla yakın bir temas içindeydi. Bunun sonucunda Edessa (Urfa) ve Nisibis (Nusaybin) gibi kentlerde dini eğitim veren okullar kurulmuştu. Zaman içinde bu dini okullar, Hristiyanlık yanında tıp üzerine de çalışmalar yürütmeye başladılar. Özellikle 489 yılında Edessa'daki okulun faaliyetinin sonlanması, tıp tarihi açısından çok önemli bir gelişmeye aracı oldu. Çünkü okul kapatılınca buradaki bir çok hoca ve öğrenci

önce Nisibis'e, daha sonra da Cündişâpur'a göç ettiler ve burada hizmet verdikleri okul ve bimaristan ile Araplara örnek oldular (53).

Görüldüğü gibi, Ortadoğu'daki Süryanice konuşan topluluk ve Hristiyanlar (Doğu Kilisesi mensupları), V. yüzyıldan, yani Edessa Okulu ve Cündişâpur Okulu dönemlerinden itibaren Antik Yunan kültürüne aşınaydılar ve çok sayıda Yunanca eseri Süryaniceye kazandırmışlardı. Dolayısıyla bu topluluğun tıbbî uygulamalarına egemen olan anlayış, Antik Yunan'ın tıp anlayışı olmuştu.

Zaten XX. yüzyıl başında Orta Asya'da bulunmuş olan, tıp dışı alanlardaki diğer metinler de bu Antik Yunan kaynağa işaret etmektedir. Örneğin, bu eserler arasında Aristoteles kaynaklı Süryanice felsefî metinler vardır (148). Diğer Orta Asya Hristiyan metinleri gibi bunlar için de tam bir tarihlendirme yapılamamasına karşın bu metinlerin IX.-XIII. yüzyıllar arasına yani Koço Uygur Devleti döneminde yazıldığı değerlendirilmektedir (56). Büyük çoğunluğu Turfan bölgesinde gün ışığına çıkarılan ve sayısı 1000'i aşan Süryani yazılı bu metinler, Soğdca ve Türkçe konuşan topluluklara aittir (56).

Dolayısıyla elde mevcut olan yegane tıbbî içerikli Uygurca metin (M 152), aynı bölgede bulunmuş olan diğer Süryanice/Süryani harfli metinlerle birlikte değerlendirildiğinde, Turfan-Bulayık'ta yaşayan Hristiyan topluluğunun Eski Yunan tıbbının etkisi altında olduğu söylenebilir.

Tez çalışmamızın Bulgular bölümünde de aktarıldığı gibi, İslamiyet öncesi dönemde Türklere ait en fazla sayıda tıbbî metin Hint tıbbı (ya da Budist tıp) ile ilişkili olanlardır. Yazılı metin sayısındaki bu çokluğun, şehirleşme ile bir bağlantısının olduğu kabul edilebilir. Uygurlarda IX. yüzyıl ortalarından itibaren şehirleşmenin artması ve toplumda Budizmin yayılması, yazı yazma faaliyetinin de artması sonucunu doğurmuştur. Belki de bu yüzden, başta dinî eserler olmak üzere çok sayıda Hint kaynaklı eser Uygurcaya çevrilmiştir (46).

Humoral patoloji bağlamında ele alındığında, çevirisi yapılan ve günümüze kadar gelen bu metinlerin üç tanesi Çin tıbbı kaynaklı, büyük çoğunluğu Hint tıbbı kaynaklı olup, kaynağı belirsiz olanların da Hint tıbbı kaynaklı olma olasılığı yüksektir. Bu durumda, toplumda Hint tıbbı kaynaklı metin sayısının çokluğu ile Budizmin yaygınlaşması arasında bir ilişki kurmak da olası görünmektedir.

Bu noktada, humoral patolojinin tanımı üzerinden de bir tartışma açılabilir. Dünyadaki farklı toplumlar tarafından uzun süreler kabul görmüş olan Yunan tıbbı, İslam tıbbı, Süryani tıbbı, Hint tıbbı ve Çin tıbbı gibi farklı tıp geleneklerinin tümünün ‘humoral patoloji’ gibi tek bir başlık altında toplanmasının uygun olup olmayacağı sorulabilir. Aslında yukarıda da belirtildiği gibi Antik Yunan tıbbı, İslam tıbbı ve Süryani tıbbı bir çok açıdan ortak özellikler taşırken, Hint tıbbını (Ayurvedik tıp) tümüyle bu kapsamda değerlendirmek doğru karşılanmayabilir. Çünkü bu her üç tıp geleneğinin kabul ettiği görüşe göre, evren bazı maddî varlıklardan/elementlerden oluşmuştur, insan vücudunda da bu elementlere karşılık gelen başka bazı maddî varlıklar (sıvılar ya da sıvı içerikli maddeler) bulunur. Bundan dolayı, insanlardaki sağlık-hastalık ilişkisi de bu bağlamda ele alınır. Hem sağlıklılık durumunu devam ettirmenin temelinde, hem de hastalıkların ortaya çıkmasının fizyopatolojisinde bu makrokosmos-mikrokosmos bağlantısı önemlidir.

Anılan üç tıp geleneğindeki (Antik Yunan tıbbı, İslam tıbbı ve Süryani tıbbı) Kan, Balgam, Sarı Safra ve Kara Safra sıvı nitelikli maddelerdir ve bundan dolayı, bu tıp geleneklerinin temel anlayışı için, Latince sıvı anlamına gelen ‘humor’ sözcüğünden köken alan humoral patoloji ifadesinin kullanılması yadırgatıcı değildir. Bilindiği gibi Ayurvedik tıpta, ‘humor’a karşılık gelen kavram *tridoşa*’dır. Aslında *doşa* sözcüğünün karşılığı hata, kusur, eksiklik olmakla birlikte, sözcük hem fizyolojik hem de patolojik bir anlam içerir (78). Ayurveda’daki *tridoşa*’dan ikisi olan Safra ve Balgam sıvı nitelikli maddeler iken Yel, sıvı içerik taşıyan bir varlık değildir. Bu nedenle Ayurveda’daki bu üç varlık için ‘humor’ ya da hılt sözcüklerinin kullanımının uygun olup olmayacağı, araştırmacılar arasında bir tartışma konusudur (129, 149).

Çağdaş çeviri metinlerde, tıbbi anlayışın özünün anlaşılabilmesi amacıyla çevirinin yapıldığı kültürdeki benzer sözcüklerin ve kavramların kullanıldığı görülür. Benzer uygulama aslında geçmişte de yapılmıştır. Hint tıbbı eserlerini Farsça konuşan halklara aktarmaya çalışan bilim insanları, metinlerin birebir çevirisini yapmak yerine, Speziale’nin ifadesiyle “Ayurvedik materyalin, Fars bilimsel geleneği modeline uygun olarak yazıldığı yeni Farsça metinler yazmışlardır”. İlk örnekleri XIV. yüzyılda görülmeye başlayan bu eserlerde, çeviri sırasında Sanskrit sözcükler kullanılmamış ve örneğin *doşa* yerine hılt sözcüğü tercih edilmiştir.

Örneğin, eserlerinde Hint tıbbı ile İslam tıbbını karşılaştıran tarihçi ve hekim Muhammed Kasım Firişta (d. 1570) bu durumu, “Hintli hekimler hılt *doşa* derler” diyerek yorumlamış ve bunların ortak anlam içeren kavramlar olduğunu savunmuştur (149).

Baştaki soruyu yanıtlarsak, Yunan tıbbı, İslam tıbbı, Süryani tıbbı, Hint tıbbı ve Çin tıbbı gibi farklı tıp geleneklerinin tümünü ‘humoral patoloji teorisi’ kapsamında ele almak yanlış olmaz. Çünkü bu tıp gelenekleri, temelde ortak bir tıbbi anlayışı benimsemişlerdir. Buna göre, evren ve/veya insan vücudu farklı elementlerin bir araya gelmesinden oluşmuştur ve sağlığı etkileyen ana etken de bu elementlerdeki değişiklikler ya da bunlar arasındaki uyumdur. Dolayısıyla kullanılan kavramlar element, *doşa*, hılt gibi farklı sözcüklerle ifade ediliyor olsa da kabul edilen temel mantık benzerdir. Bu nedenle Hint tıbbı (Ayurveda) da ‘humoral patoloji’ anlayışı ekseninde değerlendirilebilir.

Buraya kadar tartışılan verilerden hareketle, Eski Türklerin izole bir tıp geleneğine sahip olmayıp çevre kültürlerle sıkı bir etkileşim içinde oldukları ve döneminin yerel tıp geleneklerini yakından izledikleri söylenebilir. Tez çalışması kapsamında ele alınan Manihaizm, Hristiyanlık, Budizm ve İslamiyet çevrelerinde yazılmış metinler incelendiğinde böyle bir görüntü ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda adı geçen üç din ile Orta Asya Türklerinin bu dinî çevrelerde verdikleri ürünler incelendikten sonra, bu aşamada bir başka soru ile karşı karşıya kalırız. Bu bölümün giriş cümlesinde de belirtildiği gibi mevcut yazılı kaynaklar bize, Orta Asya Türk topluluklarının tek bir tıbbî anlayışa bağlı kalmadıklarını göstermektedir. Türkler farklı humoral patoloji teorisini benimseyen tıp gelenekleriyle tanışmışlar; Hint tıbbı, Çin tıbbı ve İslam tıbbı temelinde yazılmış Türkçe eserler oluşturmuşlardır. Ancak Türkçe yazılmış bu eserlerdeki bilgiler, acaba Türklerin gündelik hayatta da başvurdukları ve kullandıkları tıbbî bilgiler midir yani teori ile pratik birbirine koşut durumda mıdır, yoksa Türkler için bu yazılanlar yalnızca teoride kalmış bilgiler mi olmuştur?

Kısaca yanıtlamak gerekirse, Türkçe yazılmış metinlerde humoral patoloji teorisine uygun bilgilerin yer alıyor olmasını, Türk topluluklarının tıbbî işlemlerinde yalnızca bu bilgilere dayanarak uygulama yaptıklarının bir yansıması olarak görmemek gerekir. Bu durum özellikle, çeviri olduğu bilinen metinler için geçerlidir.

Yani herhangi bir Türk topluluğunun başka bir dilden bir tıp metninin çevirisini yapması, Türklerin o metindeki tıbbî anlayışı tümüyle benimsediğine bir kanıt olarak görülemez.

Bazı araştırmacılar, bu değerlendirmede metnin nüsha sayısını bir ölçek olarak görürler. Örneğin *Sitātapatrādhāraṇī* gibi dini bir eserin farklı nüshalarının bulunduğu gösterilmesi, metnin Uygurlar arasında yaygın kullanılan bir metin olduğunun bir kanıtı olarak ileri sürülür (108). Böyle bir durumda, bu bilginin çok sayıda kişiye ulaştığı ve pratikte yaygın bir kullanım alanı bulduğu düşünülebilir. Türkçe kaleme alınmış ve günümüze kadar gelmiş olan İslam tıbbî metinleri bütünlüklü tam metin eserler olmasına karşın, İslamiyet öncesi dönemde Türkçe yazılmış metinlerin büyük çoğunluğu birkaç satır ya da bir sayfadan ibarettir. Dolayısıyla araştırmacılar bunların nüsha sayılarına ilişkin bir değerlendirme yapamamaktadır. Bu da tıbbî metinlerdeki teorik bilgilerin uygulamada ne kadar yer tuttuğu konusunda bir yorumda bulunmaya engel olan bir durumdur.

İkinci önemli nokta da tez kapsamında incelenen Türkçe eserlerde, çok sayıda halk hekimliği uygulamasının yer alıyor olmasıdır. Yani Türkler, herhangi bir dine mensubiyetleri sırasında yalnızca o din ile ilişkili olan tıbbî anlayış paralelinde davranmamışlar, önceki dönemlerden kalma tıbbî bilgilerini de uygulamaya devam etmişlerdir.

Halk hekimliği için farklı tanımlar yapılabilir. Ancak bilinmesi gereken, bu uygulamaların çok eski dönemlere ait inanışların etkisi altında olduğu ve bazen büyüsel nitelikler taşıyabildiğidir. Halk hekimliği uygulamalarının çoğunda rahatsızlık ile önerilen tedavi arasında doğrudan, mantıklı bir neden-sonuç ilişkisi kurmak zordur.

Hint tıbbî ve Çin tıbbî etkisinin açıkça görüldüğü, İslamiyet öncesi döneme ait Uygur tıp metinlerinde buna ilişkin çok sayıda örnek vardır (7). Ayrıca İslami çevrede yazılmış tıbbî eserlerde de yalnızca dört hilt (*ahlât-ı erbaa*) temelindeki İslam tıbbî anlayışını yansıtan bilgilerin bulunmadığı, bunun yanında çok sayıda halk hekimliği 'reçetesi'nin de kayda geçtiği göze çarpar. Buna en iyi örnek Son Dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı*, *Ṭabīblik kitābī*, *Ṭabībçılık* ve *Tıb-Nâme-i Türkî* gibi tıbbî eserlerdir (24-27). İlgili bölümlerde bunlara ilişkin örneklere yer verilmiştir.

Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde, Türkçe yazılı kaynaklarda Türklerin dönem dönem farklı humoral patoloji teorisi temelinde tıbbî bilgileri benimsedikleri açıkça görülse de tıbbî uygulamalarda tek bir anlayış temelinde hareket etmedikleri ortaya çıkar. Yani Türkçe yazılı metinlerde önce Hint tıbbına uygun bir açıklama yapılmış, bunun hemen peşinden bir halk hekimliği ‘reçetesi’ verilmiştir (7). Ya da İslami çevrede yazılmış eserlerde, İslam tıbbına uygun tanı ve tedaviler yanında, önceki dönemlerdeki tıbbî anlayışları yansıtan bilgiler de yer almıştır (24-27).

Tıp alanında pratiğin teorikten farklı olabileceği düşüncesini diğer kaynaklar da destekler. Farklı kültürlerle ait tıbbî eserlerde, humoral patoloji teorisi hakkında ayrıntılı açıklamalar yapılıyor olmasına karşın, pratiği anlatan tedavi uygulamalarında durum her zaman böyle değildir. Örneğin İslam tıbbına mensup bazı eserlerde aktarılan vaka örnekleri, tedavinin humoral patolojiye uygun olarak düzenlendiğini gösterir. Bunun bir örneği, Razî’nin diş hastalıklarıyla ilgili bazı vakalarıdır. Bu vakalarda, eğer hastada kan fazlalığı düşünülüyorsa kan alınır, eğer soğuk etkeninin baskın unsur olduğu değerlendiriliyorsa tedavide sıcak şeyler verilir, rutubet fazlalığında ise bunu dengeleyici haplar ve gargaralar önerilir. Ancak aynı eserde, bunun tersi örneklerin sayısının hiç de az olmadığı görülür. Bazen tedavide önerilen ilaç, yalnızca sıcak-soğuk, kuru-nemli karşıtlığına uymakta, ancak metinde hıltlarla ilgili bir öneriye yer verilmemektedir (150). İslam tıbbı üzerine gerçekleştirilmiş diğer araştırmalar da bu görüşü destekler niteliktedir (151, 152).

Rāzī, Abū Sahl al-Masīhī, İbn Meymun gibi Arap hekimlerinin eserlerini inceleyen Savage-Smith de özellikle tedavi aşamasında humoral patolojinin gözardı edilmiş olduğunu belirtir (153). Bilindiği gibi sağlıklılık hâlinin yeniden kurulması için tedavide, bozulan dengeyi yeniden kurmak amaçlanır. Savage-Smith tedavide asıl önemli olanın dört hılt dengesini sağlamak değil, dört özellik (sıcak, soğuk, kuru, nemli) ve altı doğal olmayan (nonnatural) unsurun dengesinin sağlanması olduğunu belirtir (153). Aslında dört özelliğin dengesini kurmak daha kolay olabilir, çünkü hem ilaç olarak kullanılan ürünlerin hem de yiyecek ve içeceklerin özellikleri ve potensleri iyi bir şekilde tanımlanmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, Ortaçağ İslam dünyasında *ahlât-ı erbaa* yani humoral patoloji teorisi, aslında düşünüldüğünden daha az merkezi bir role sahiptir.

Araştırmacılara göre Ortaçağ İslam hekimleri, tıbbî uygulamalarında esas olarak denge hâlini sağlamaya çalışırlar. Ancak denge hâlini sağlamaya çalışırken odaklandıkları konu hıtlar/humorlar değil özelliklerdir. Yani Kan, Balgam, Safra ve Sevda dengesinden ziyade, sıcak-soğuk ya da kuru-nemli dengesini sağlamayı ön planda tutmuşlardır (153).

Dolayısıyla Türkçe yazılmış Orta Asya tıp metinlerinde de teori ile pratiğin her zaman birbirine koşut hareket etmediği ve Türklerin aynı anda farklı anlayışlar temelindeki tıbbî uygulamalara imza atmış oldukları söylenebilir.

Bu kapsamda bir başka konu, farklı dönemlere ait metinler arasına kesin sınırlar çizilip çizilemeyeceğidir. Her ne kadar Orta Asya sahasında Türkçe yazılmış eserler, dönemlere göre çeşitli bölümlere (Harezmi Türkçesi, Göktürkçe vb) ya da gramer özelliklerine ve içeriklerine göre (Manihaist çevre eserleri, Budist çevre eserleri, Hristiyanlık çevresi eserleri vb) ayrılıyorsa da tarihsel dönem olarak bunların arasına kesin çizgiler çekmek mümkün görünmemektedir.

Dolayısıyla, tez kapsamında ortaya konulan bilgilere göre, mensup oldukları dinler değiştikçe Orta Asya Türklerinin tıbbî bakış açılarının da değiştiği söylenebilir. Ancak bir dinden farklı bir dine geçiş yapıldığında, önceki dönemin inanç, düşünce, davranış ve alışkanlıkları bir anda tümüyle ortadan kalkmamıştır. Buna ilişkin çok sayıda örnek vardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Karahanlılar, ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilirler. Ancak Karahanlı Türkçesi metinleri incelendiğinde, bu metinlerde Manihaist ve Budist çevreye ait çok sayıda sözcük bulunduğu saptanmıştır. Bunlara örnek olarak ajun-acun (dünya), bor (şarap), muyan (sevap), tamu (cehennem), toyın (rahip) ve yek (şeytan) gibi sözcükler verilebilir (154).

Tez çalışmasında kullanılan metinlerdeki her tıbbî bilginin birebir gerçek ve özgün bilgi olduğunu öne sürmek çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü bilinmektedir ki, diğer dillerden Uygurcaya çevirisi yapılan eserlerin tümü, özgün metinle birebir aynı değildir. Çeviriler sırasında metinlerde çeşitli değişiklikler yapılmış, bazen kimi sözcükler/bölümler metinden çıkarılırken bazen de özgün metne bazı yerel özellikler eklenmiştir. Araştırmacılar *Altun Yaruk*, *Maytrisimit* ve *Kuanşi İm Pusar* gibi eserlerde bunlara ilişkin çok sayıda örnek verirler (155-160).

Bazı yazarlara göre metinler arasındaki bu tür farklılıklar, Uygurcanın zenginliğini gösteren örneklerdir (161).

Çevirilerde kaynak metne göre farklılıklar bulunması, çevrilen dilin özelliklerinden kaynaklandığı gibi çevirmenin kaynak metni yanlış okumasından ya da yanlış yorumlamasından da kaynaklanmış olabilir (48). Ancak kaynak metin ile çeviri metnin birebir aynı olmamasının başlıca nedeni, genel olarak iki dil/toplum arasındaki kültürel ve toplumsal farklılıklar olarak görülür (162).

Bir görüşe göre Türkler çevirilerde “hem kendi kültürel özelliklerini ve dünya görüşlerini hem de önceki dini inançlarını ... yansıtmışlardır” (49).

Çeviri metinlerde görülen bu tür farklılıklar yalnızca dinî ya da edebi metinlerle sınırlı değildir, tıbbî metinlerde de buna ilişkin örnekler bulunur. *Vagbhata*'nın Ahs çevirisinde, özgün metne göre çok sayıda değişiklik vardır. Örneğin Mz 209 örneğinde, özgün metindeki sade yağ yerine Uygurca metindeki reçeteye kesmik/kesilmiş süt eklenmiştir (48).

Bazı metinlerin çevirisinin de doğrudan özgün dilden yapılmadığı bilinmektedir. Örneğin DKPAM, önce Toharca B (Ugu Küşen) dilinden Toharca A (Toharca) diline, sonra da Toharca A dilinden Uygurcaya çevrilmiştir (163).

Bu nedenlerden dolayı diğer dillerden Uygurcaya kazandırılan bu metinleri, belki de çeviri değil adaptasyon (uyarlama) olarak görmek daha doğru bir yaklaşımdır.

Benzer sorunlar, Türkçeden başka dillere yapılan çevirilerde de görülür. Örneğin, Hint tıbbına ait klasik eserlerin Arapçaya, Çinceye ya da Farsçaya çevirileri de birebir çeviri değildir. Arapça çevirilerde özgün metne sadık kalınmamış ve hatta özgün metinle uyumlu olmayan şekilde özetleme yapılmıştır (164). Çince çevirilerde temel tıbbî kavramlarla ilgili sözcük seçimi aynı kalmamış, zaman içinde değişikliklere uğramıştır ya da çeviri metnin içine yerel unsurlar eklenmiştir (165). Farsça çevirilerde ise Fars kültürüne uygun yeni bir metin oluşturma yoluna gidilmiştir (149). Bu yönetime başvurulmasının başlıca nedeninin, kaynak metin/kültür ile hedef metin/kültür arasında bir bağlantı oluşturmaya çalışmak olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu nedenlerden dolayı, çeviri metinler üzerinden yapılacak değerlendirmelerde belli bir ihtiyat payıyla hareket etmenin gerekliliği ortadadır.

Türkler dışındaki farklı kültürlerde de din ile tıp arasında yakın bir ilişki yaşandığı görülmektedir. Toplumların tıbbî anlayışlarının değişmesine neden olan etkenler arasında siyasi olaylar kadar benimsenen dini inanç da önemli bir yer tutar.

Örneğin Farslar yani İran halkı zaman içinde farklı tıbbî anlayışları benimsemişlerdir. Ahameniş Devleti'nin (M.Ö. 550-330) yükselişinden Sasaniler'in (224-651) yıkılışına kadar olan dönemde İran topraklarında uygulanan tıbbın Antik Yunan tıbbı olduğu biliniyor. Bu durumun temel nedenlerinden birisi bölgenin Büyük İskender tarafından ele geçirilmesidir, ki bu dönem İran topraklarının devlet dili de Yunanca olmuştur. Diğer neden ise Doğu Kilisesi mensuplarının (Nestûrîler) İran'daki Cündişâpur'a yerleşmeleridir. Edessa ve Nisibis'te açtıkları eğitim kurumlarının kapatılması ile buralardaki eğitimciler ve öğrenciler daha doğuya göç ederek, Cündişâpur'da ibadet yerleri ve eğitim kurumları oluşturmuşlardı. Doğu Kilisesi mensuplarının Eski Yunancadan yaptıkları çeviriler ise bilindiği gibi tıp tarihini etkileyen başlıca olaylar arasında sayılmaktadır. Fars halkı VIII. yüzyılda başlayan Abbâsî döneminden itibaren ise aynı kaynaktan beslenen İslam tıbbını uygulamaya geçmiştir. Dolayısıyla din, Antik Yunan tıbbının uygulandığı dönemde de İslam tıbbının uygulandığı dönemde de İran topraklarında yaygın olan tıbbî anlayışları belirleyen en önemli etkenler arasında olmuştur (166).

Benzer durum Moğollarda da görülmüştür. Moğollar yerleşik yaşama geçmeden önceki dönemde göçebe yaşam tarzı sürerken, Moğol tıbbındaki egemen unsur halk tıbbı niteliğindeki anlayış ve uygulamalardır. Ancak sonraki dönemdeki siyasi ve dini gelişmelerin ardından Moğol tıbbındaki Çin tıbbı ve Hint tıbbı etkisi başlamıştır. Çin tıbbı etkisi Moğolların Çin topraklarına yerleşmelerinin ardından (XIV. yüzyıl sonrasında), Hint tıbbı etkisi ise Moğolların Budizmi resmi devlet dini olarak kabul etmelerinin ardından (XVI. yüzyıl sonrasında) ortaya çıkar. Moğol hükümdarı Altan Han'ın XVI. yüzyılın sonlarında Tibetli din adamları aracılığıyla ülkeyi Budizmle tanıştırması ve Budizmin ülkenin devlet dini olarak kabul edilmesi, Moğol tıbbının Ayurveda'nın etki alanına girmesine yol açan başlıca etken olarak bilinmektedir (88).

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak, Orta Asya Türklerinin sağlık ve hastalık konularına bakışı tarihsel süreç boyunca sabit kalmamış; zaman içinde Manihaizm, Hristiyanlık, Budizm ve İslamiyet dinlerine inanan Türklerin tıbbi bakış açıları da bu paralelde değişimler göstermiştir. Türkçe yazılı metinlerdeki tıbbî anlayış, her bir inanç çevresinde iken o inancın yakın olduğu tıbbî anlayışla örtüşen bir içeriğe sahiptir.

Hristiyanlıkta Antik Yunan tıbbının uzantısı sayılabilecek olan dört elementli Süryani tıbbi, Budizmde beş element ve *tridoşa* temelindeki Hint tıbbi, İslamiyette ise dört elementli (*anâsır-ı erbaa* ve *ahlât-ı erbaa*) İslam tıbbi anlayışı Türk toplumlarındaki egemen tıp anlayışı olmuştur.

Dolayısıyla, Eski Türklerin izole bir tıp geleneğine sahip olmayıp çevre kültürlerle sıkı bir etkileşim içinde oldukları ve döneminin yerel tıp geleneklerini yakından izledikleri, bu etkileşimi sağlayan/neden olan önemli etkenlerden bir tanesinin de din olduğu görülmektedir.

Bu bulgulardan hareketle tez çalışmasının hipotezinin doğrulandığı; Orta Asya Türk topluluklarının farklı dönemler, kültürler ve bölgelerde benimsemiş oldukları birbirinden farklı humoral patoloji anlayışlarındaki temel belirleyici etkenin dini inanç olduğu söylenebilir.

Bu nedenle, tarihsel süreç içerisinde herhangi bir toplumun tıbbî anlayışı değerlendirilirken, bu durumun o toplumun dini inancı ve inanç sistemleri ile bağlantısının olup olmadığı da göz önüne alınması gereken doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir. Bundan sonra gerçekleştirilecek tıp tarihi araştırmalarında bu noktanın da dikkate alınması uygun olacaktır.

Tez konusu bağlamında çalışacak olan araştırmacıların, genelde tıp özelinde ise humoral patoloji teorisi konularına yoğunlaşmaları, tıp ile din ilişkisi konusunda daha derinlikli çalışmalar yapmaları ve konunun uzmanı bilim insanlarıyla birlikte çalışma yürütülmesinin önemine dikkat etmeleri önerilir.

Bu tür çalışmaların disiplinlerarası yapılması, dilbilim, tarih ve tıp gibi farklı disiplinlerden uzmanların bir araya geldiği çalışma ekiplerinin kurulması, üniversitelerde bu tür çalışmaları ve projeleri yürütecek merkezlerin kurulması önemli olacaktır.

7. KAYNAKLAR

1. Tekin T, Ölmez M. Türk dilleri, giriş. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat; 2003.
2. Ünver AS. Türk Uygur tababetine ait üç resim. Türk Tıp Tarihi Arkivi. 1935;1(2):55-60.
3. Ünver AS. Uygurlarda tababet = La médecine chez les Ouigours. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü; 1936.
4. Ünver AS. Uygur Türklerinde tababet esasları. Türk Tıp Tarihi Arkivi. 1937;2(5):25-8.
5. Sertkaya OF. Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış. Yasa AA, Atılğan SO, editörler. Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi; 4-7 Eylül 1989; Ankara. Ankara; Atatürk Kültür Merkezi Yayını; 1997, s.349-59.
6. Bayat AH. İslâm öncesi Orta Asya Türk dünyasında tababet. In: Güzel HC, Çiçek K, Koca S, editörler. Türkler ansiklopedisi. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; 2002. cilt III s.449-59.
7. Gürkan M. Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2010.
8. Demirhan Erdemir A. Ahlât-ı erbaa. In: Çavuşoğlu AH, Mertoğlu MS, editörler, TDV İslam ansiklopedisi. İstanbul; TDV İslam Araştırmaları Merkezi; 1989. cilt 2 s.24. [Erişim Tarihi 1 Nisan 2021]. Erişim adresi: <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02000572.pdf>.
9. Nutton V. Humoralism. Bynum WF, Porter R, editors. Companion encyclopedia of the history of medicine I. London: Taylor & Francis; 1993.
10. Çandarlıoğlu G. İslamiyet öncesi Türk tarihi ve Türk kültürü. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı; 2003.
11. Taşağıl A. Gök-Türkler I-II-III. 2. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 2014.
12. Mackerras C. Uygurlar. Denis Sinor, editör (Çev. Prof. Dr. Şinasi Tekin). Erken İç Asya tarihi. 9. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları; 2019.
13. Genç R. Karahanlılar tarihi. In: Güzel HC, Çiçek K, Koca S, editörler. Türkler ansiklopedisi. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; 2002. cilt IV s.445-59.
14. Kafalı M. Çağatay Hanlığı (1227-1345). Ankara: Berikan Yayınevi; 2005.
15. Özyetgin AM. Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı [Konferans]. Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History; 23 January 2006; Beijing, China. [Erişim Tarihi 15 Kasım 2019]. Erişim adresi: https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf
16. Şirin User H. Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları; 2015.

17. Ölmez M. Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük. Ankara: Bilgesu; 2015.
18. Yıldırım F, Aydın E, Alimov R. Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve Irk Bitig. Ankara: Bilgesu; 2013.
19. Akar A. Türk dili tarihi. İstanbul: Ötüken; 2005.
20. Ercilasun AB. Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları; 2004.
21. Ağca F. Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilişi ile ilgili tespitler. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. 2014;21(1):1-14.
22. Hacıeminoğlu N. Karahanlı Türkçesi. In: Çavuşoğlu AH, Mertoğlu MS, editörler, TDV İslam ansiklopedisi. İstanbul; TDV İslam Araştırmaları Merkezi; 2001. cilt 24 s.412. [Erişim Tarihi 5 Ocak 2021]. Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/24/C24023500.pdf>
23. Yüce N. Harizm Türkçesi. In: Güzel HC, Çiçek K, Koca S, editörler. Türkler ansiklopedisi. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; 1993. cilt V s.793-803.
24. Gürgüz A. *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı* (Giriş-Metin-Tercüme-Sözlük-Dizin) [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2005.
25. Károly L. A Turkic medical treatise from Islamic Central Asia: A critical edition of a seventeenth-century Chagatay work by *Subhān Qulī Khan*. Leiden: Brill; 2015.
26. Uysal İN. 20. yüzyıl başlarında Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir tıp metni *Tabībçılık*. İstanbul: Kesit Yayınları; 2020.
27. Baydan B. *Tıb-Nāme-i Türkî* [Yüksek Lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 1992.
28. Kaya Ö. Doğu Türk yazı dili ve edebiyatı araştırmaları VI: Doğu Türk yazı dili alanına ait bir tıp metni. MTAD. 2006;3(4):111-29.
29. Temel Alemdar E. Geç dönem Doğu Türkçesinde geleneksel tıp kitabı. İstanbul: Doğu Kütüphanesi; 2023.
30. Artun E. Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretiler-Dinler. [Erişim tarihi: 19 Ocak 2021]. Erişim adresi: http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf
31. Uğurlu S. Eski Türklerin dini. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2012;12(20. Yıl Özel Sayı):323-35.
32. İnan A. Eski Türk dini tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi; 1976.
33. Gömeç SY. Eski Türk dininin temel özellikleri. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. 2019;4(1):84-123.
34. Tokyürek H. Eski Uygur Türkçesinde budizm ve manihaizm terimleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2019.

35. Zeren ME. Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2015.
36. Baker-Brian N. Putrid boils and sores, and burning wounds in the body: The valorization of health and illness in late antique manichaeism. HTR. 2016;109(3):422–46.
37. Lieu SNC. Precept and practice in manichaean monasticism. The Journal of Theological Studies. 1981;32(1):153-73.
38. Tardieu M. Manichaeism. Urbana and Chicago: University of Illionis Press; 2008.
39. Coyle JK. Healing and the 'physician' in manichaeism. Coyle JK, editor. Manichaeism and its legacy. Leiden: Brill; 2009.
40. Geng SM. Notes on an ancient Uighur official decree issued to a manichaean monastery. Central Asiatic Journal. 1991;35(3–4):209–30.
41. Tümer G. Budizm. In: Çavuşoğlu AH, Mertoğlu MS, editörler, TDV İslam ansiklopedisi. İstanbul; TDV İslam Araştırmaları Merkezi; 1992. cilt 6 s.352-60. [Erişim Tarihi 12 Mart 2022]. Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/6/C06002405.pdf>
42. Kaya K. Buddhizm sözlüğü. Ankara: Doğu Batı Yayınları; 2017.
43. Granoff P. The Buddha as the greatest healer: The complexities of a comparison. Journal Asiatique. 2011;299(1):5–22.
44. Baykuzu TD. V. yüzyılda Hunlar ve budhizm. TAED. 2007;34:193-214.
45. Tang L. A history of Uighur religious conversions (5th–16th centuries). Asia Research Institute, Working Paper Series No. 44. Singapore: 2005.
46. Tekin Ş. Eski Türklerde tercüme faaliyetleri. Journal of Turkish Studies. 2008;32(2):99-111.
47. Ölmez M. Eski Türk budist çeviri edebiyatına kısa bir bakış. Ölmez M, editör. Çağdaş Türk edebiyatına eleştirel bir bakış, Nevin Önberk armağanı. Ankara: Simurg; 1997.
48. Maue D. An Uighur version of *Vāgbhata's Astāngahrdayasamhitā*. Asian Medicine. 2008;4(1):113-73.
49. Tokyürek H. Budist Uygur metinlerinde 'teñri' sözü. Dil Araştırmaları. 2017;11(21):79-89.
50. Albayrak K. Nestürilik. In: Çavuşoğlu AH, Mertoğlu MS, editörler, TDV İslam ansiklopedisi. İstanbul; TDV İslam Araştırmaları Merkezi; 2003. cilt 33 s.15-7. [Erişim Tarihi 21 Mart 2020]. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesturilik>
51. Brock SP. The 'Nestorian' church: a lamentable misnomer. Bulletin of the John Rylands Library. 1996;78(3):23-35.
52. Takahashi H. Syriac as a vehicle in the transmission of knowledge across borders of empires. Horizons: Seoul Journal of Humanities. 2014;5(1):29-52.

53. Whipple AO. Role of the Nestorians as the connecting link between Greek and Arabic Medicine. Bull N Y Acad Med. 1936;12(7):446-62.
54. Borbone PG. Some aspects of Turco-Mongol christianity in the light of literary and epigraphic Syriac sources. JAAS. 2005;19(2):5-20.
55. Hunter ECD. Academia Turfanica, The history behind the languages: Essays of Turfan forum on old languages of the Silk Road. Shanghai: Shanghai Chinese Classics Publishing House; 2012. Syriac, Sogdian and old Uyghur manuscripts from Bulayiq; p.79–93.
56. Hunter ECD. The Christian library from Turfan: SyrHT 41–42–43, an early exemplar of the Һudrā. Hugoye. 2012;15(2):301–51.
57. Dickens M. Syriac gravestones in the Tashkent History Museum. Winkler DW, Tang L, editors. Hidden treasures and intercultural encounters: Studies on east Syriac christianity in China and Central Asia. Wien: LIT Verlag, 2009.
58. Ocak AY. Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, yöntem ve yorum denemeleri. 13. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları; 2013.
59. Özaydın A. Türkler'in İslamiyet'i kabulü. In: Çavuşoğlu AH, Mertoğlu MS, editörler, TDV İslam ansiklopedisi. İstanbul; TDV İslam Araştırmaları Merkezi; 1998. cilt 41 s.474-80. [Erişim Tarihi 18 Şubat 2022]. Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/41/C41015613.pdf>
60. Kitapçı Z. Orta Asya'da islamiyet ve Türkler: Türkistan'da islamiyetin sıkıntılı yılları. İstanbul: Yedi Kubbe Yayınları; 2004.
61. Sundermann W. Turfan expeditions [Internet]. Encyclopaedia Iranica 2004. [Erişim Tarihi 23 Mayıs 2017]. Erişim adresi: <http://www.iranica.com/articles/turfanexpeditions-2>
62. Turfan Studies in Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, 2007. [Erişim Tarihi 23 Mayıs 2017]. Erişim adresi: <https://turfan.bbaw.de/bilder-en/turfan-engl-07.pdf>
63. Zieme P. Notes on Uighur medicine, especially on the Uighur *Siddhasāra* tradition. Asian Medicine. 2007;3(2):308–22.
64. Acar HV. Orta Asya Türklerinde bal ve balın tıbbi amaçlı kullanımı (apiterapi). Lokman Hekim Journal. 2021;11(3):612-24.
65. Acar HV. Orta Asya Türk tıbbının Anadolu'ya bıraktığı miras. Anadolu Tıbbi Dergisi. 2022;1(1):19-31.
66. Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu tarihi I. Cilt. 2. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 2015.
67. Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu tarihi II. Cilt. 2. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 2015.
68. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig, çev. Reşid Rahmeti Arat, Cilt II Tercüme. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1959.

69. Eliade M. Shamanism. Archaic techniques of ecstasy. New York: Pantheon Books; 1972.
70. İnan A. Tarihte ve bugün şamanizm. Materyaller ve araştırmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1972.
71. Bayat F. Ana hatlarıyla Türk şamanlığı. İstanbul: Ötüken Neşriyat; 2006.
72. Anohin AV. Altay şamanlığına ait materyaller. Konya: Kömen Yayınları; 2006.
73. Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lugati't-Türk*: Türk Dilinin İlk Sözlüğü. Türkçesi: Mustafa S. Kaçalın, Dizini Hazırlayan: Mehmet Ölmez. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları; 2023.
74. Acar HV, Sarıtaş E, Örnek Büken N. Humoral pathology theory in the *Kutadgu Bilig* (wisdom of royal glory): A Karakhanid Turkic work from the 11th century. *Erciyes Med J*. 2019;41(4):462–6.
75. Cai JF. Medicine in China. Selin H, editor. *Medicine accross cultures. History and practice of medicine in non-Western cultures*. New York: Kluwer Academic Publishers; 2008.
76. Chen WH. Yinyang. Selin H, editor. *Medicine accross cultures. History and practice of medicine in non-Western cultures*. New York: Kluwer Academic Publishers; 2008.
77. https://www.nqr.gov.in/sites/default/files/AYUSH%20Industry_1.pdf (Erişim tarihi: 20.05.2022)
78. Chopra AS. Ayurveda. Selin H, editor. *Medicine accross cultures. History and practice of medicine in non-Western cultures*. New York: Kluwer Academic Publishers; 2008.
79. Jaiswal YS, Williams LL, A glimpse of Ayurveda - The forgotten history and principles of Indian traditional medicine. *Journal of Traditional and Complementary Medicine*. 2017;7(1):50-3.
80. Sheehan HE, Hussain SJ. Unani tibb: History, theory, and contemporary practice in South Asia. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 2002;583(1):122-35.
81. Subbarayappa BV. Siddha medicine: an overview. *Lancet*. 1997;350(9094):1841-4.
82. Nair Pradeep MK, Nanda A. Naturopathic medicine in India. *Focus on Alternative and Complementary Therapies*. 2014;19(3):140-7.
83. Yoeli-Tlalim R. Tibetan 'wind' and 'wind' illnesses: Towards a multicultural approach to health and illness. *Stud Hist Philos Biol Biomed Sci*. 2010;41-540(4-7):318–24.
84. Winder M. Tibetan medicine. *Bulletin of Tibetology*. 1989;25(2):5-16.
85. Donegan J. An observational study of patients, practitioners and practice in clinical settings offering traditional Mongolian medicine in Mongolia [MSc thesis]. York: University of Wales; 2012.

86. Wallace VA. The method-and-wisdom model of the medical body in traditional Mongolian medicine. *ARC: Essays on Embodiment and Religion*. 2012;40:25-46.
87. Colleoni A. The history of Mongolian traditional medicine. Trieste: Italo Svevo; 2009.
88. Bold S, Ambaga M. History and development of traditional Mongolian medicine. 2nd ed. Ulaanbaatar: 2009.
89. Ebrahimnejad H. The development of Galenico-Islamic medicine: assimilation of Greek sciences into Islam. *Disquisitions on the Past and Present*. 2005;13:127-140.
90. Pormann PE. Tıp. In: Çavuşoğlu AH, Mertoğlu MS, editörler, TDV İslam ansiklopedisi. İstanbul; TDV İslam Araştırmaları Merkezi; 2012. cilt 41 s.95-101. [Erişim Tarihi 14 Mayıs 2021]. Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/41/C41023643.pdf>
91. Savage-Smith E. Medicine in medieval Islam. Lindberg D, Shank M, editors. *The Cambridge history of science, Vol: 2, Medieval science*. Cambridge: Cambridge University Press; 2013.
92. Kessel G. Syriac medicine. King D, editor. *The Syriac world*. London: Routledge; 2019.
93. Zieme P. Manichaeian Turkic texts in the Ōtani collection of the library of Ryūkoku University. Irisawa T, Kitsudo K, editors. *Essays on the manuscripts written in Central Asian languages in the Otani collection, buddhism, manichaeism, and christianity*. Kyoto: Ryukoku University; 2017.
94. Zieme P. The Manichaeian Turkish texts of the Stein Collection at the British Library. *Journal of the Royal Asiatic Society*. 2010;Series 3(20):255-266.
95. Özertural Z. Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Sözcük Varlığı [Yüksek Lisans tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 1996.
96. Özertural Z. Türk Kaynaklarında Maninin Öğretisi [Doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2005.
97. Clauson G. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press; 1972.
98. Wilkens J. *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın el sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.); 2021.
99. Yiğitoğlu Ö. Köñül Tözin Ukitdaçı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi [Doktora tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2011.
100. Maue D. *Dokumente in Brahmi und Tibetischer schrift. Alttürkische handschriften, Teil 1*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 1996.
101. Knüppel M. *Heilkundliche, volksreligiöse und ritualtexte. Alttürkische handschriften, Teil 17*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2013.

102. Maue D. Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift, Teil 2. Alttürkische handschriften, Teil 19. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2015.
103. Alagöz N. Berlin Turfan Koleksiyonundaki Bir Yüzü Türkçe Diğer Yüzü Çince Olan Uygur Harfli Yazmalar (Giriş, Metinler, Tıpkıbasımlar) [Yüksek Lisans tezi]. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi; 2020.
104. Zieme P. Reviews. Knüppel M: Alttürkische Handschriften. Teil 17. Heilkundliche, volksreligiöse und ritualtexte. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2013 (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII, 25). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 2013;66(4):487–94.
105. Uzunkaya U. Eski Uygurcada tıp incelemeleri ve bir tıp metnine ilişkin fragmanlar. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. 2023;55:117-146.
106. Müller R. Ein beitrage zur ärztlichen graphik aus Zentralasien (Turfan). Archiv Für Geschichte Der Medizin. 1923;15:21–26.
107. Zieme P. Einige neue medizinische textfragmente der alten Uiguren. Eimer H, editor. Studia Tibetica et Mongolica (Festschrift M. Taube). Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica Verlag; 1999.
108. Cengiz Kılıç A. Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: *Sitātapatrādhāraṇī*. Ankara: TDK Yayınları; 2021.
109. Uzunkaya U. Son Dönem Budist Uygur Edebiyatından İki Örnek (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin) [Doktora tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2017.
110. Tokyürek H. Antik dönemden modern döneme Eski Uygurca bir fizik terimi: Kök kalık “eter”. Yüksel Y, Uçar S, editörler. Bilim felsefesi yazıları – I, Bilim dili ve bilim anlayışı. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları; 2021.
111. Shogaito M, Yakup A. Four Uyghur fragments of Qian-zi-wen ‘Thousand character essay’. Turkic Languages. 2001;5:3-28.
112. Umemura H, Zieme P. A Further fragment of the old Uighur Qianziwen. Written Monuments of the Orient. 2015;2:3–13.
113. Tokyürek H. Eski Uygur Türkçesinde “ölüm” kavramı ile ilgili ifadeler. Bilig. 2009;50:169-98.
114. Aris G. Eski Uygurca Ölüler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi [Yüksek Lisans tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2018.
115. Evans-Wentz WY. The Tibetan Book of Dead. Oxford: Oxford University Press; 2000.
116. Kaya C. Uygurca *Altun Yaruk*. Giriş, metin ve dizin. Ankara: TDK Yayınları; 1989.
117. Emmerick RE. The Sūtra of Golden Light. Being a translation of the *Suvarṇaprabhāsottamasūtra*. London: Luzac&Company Ltd; 1970.
118. Uçar E. *Altun Yaruk Sudur*, V. Kitap, Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu, Açıklamalar ve Dizin [Doktora tezi]. İzmir: Ege Üniversitesi; 2009.

119. Uçar E. *Altun Yaruk Sudur*: VIII. Tegzinç, yüce *Sarasvatî* (XV. Bölök, II. Kısım). Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. 2017;6(12):100-150.
120. Çetin E. *Altun Yaruk* 8. Kitap. Ankara: Türk Dil Kurumu; 2018.
121. Gürsoy K. *Altun Yaruk*'un Sekizinci Kitabı (1-1069) Üzerine Söz Dizimi İncelemeleri [Yüksek Lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2019.
122. Berbercan MT. Eski Türkçe bayagut oğlu otaçı beg hikâyesi. İstanbul: Derin Yayınları; 2013.
123. Salguero CP. 'On eliminating disease': Translations of the medical chapter from the Chinese versions of the Sutra of Golden Light. *eJournal of Indian Medicine*. 2013;6:21-43.
124. Uçar E. Uygurca *Altun Yaruk Sudur* IX. Tegzinç, Diplomatik neşir usûlüyle yayını. Tercüme, açıklamalar ve dizin. İzmir: Dinozor Kitabevi; 2013.
125. Zieme P. Buddhistische anschauungen über den körper und die leere nach einer Altuigurischen handschrift [Internet]. 2017 [Erişim Tarihi 11 Ağustos 2022]. Erişim adresi: https://www.academia.edu/33396648/Buddhistische_Anschauungen_über_den_Körper_und_die_Leere_nach_einer_altuigurischen_Handschrift
126. Ölmez M. Süryani harfli Eski Uygurca bir tıp metni. 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı; 23-27 Eylül 1996; Ankara. Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları; 1999. S.815-9.
127. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Türk Dil Kurumu; 1968.
128. Bayat AH. Tıp tarihi. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği; 2010.
129. Wujastyk D (ed., trans.). *The roots of Ayurveda: Selections from Sanskrit medical writings*. New Delhi: Penguin Books; 1998.
130. Çetinkaya BA. Hoca Ahmet Yesevi düşüncesinde Tanrı âlem ve insan ilişkisi. Kartal A, editor. I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu; 28-30 Nisan 2016; Ankara. Ankara; Ahmed yesevi Üniversitesi; 2017. s.575-605.
131. Zülfikar Aydın MB, Tören H. Çağatayca bir tıp kitabı. IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi; 18-20 Eylül 1996; İstanbul. Ankara; Türk Tarih Kurumu; 2003. s.16.
132. Parlar M. *Lisânü't-Tayr* Budapeşte Nüshası 55b-111b (Metin-İnceleme-Aktarma) [Yüksek Lisans tezi]. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi; 2019.
133. Nevai AŞ. *Lisanü't-Tayr*. Haz. M Canpolat. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 1995.
134. Eraslan K. Alî Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi. *Türkiyat Mecmuası*. 1980;19:99-164.
135. Eraslan K. Çağatay şiiri. *Türk Dili*. 1986;(Türk Şiiri Özel Sayısı II - 415-417):564-718.

136. Durgut H. Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)" Adlı Eserin Transkripsiyonu [Yüksek Lisans tezi]. Edirne: Trakya Üniversitesi; 1995.
137. Goca AA. Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l Esrâr* Mesnevisi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin) [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; 2000.
138. Kaya C. Uygur harfli Rızvan Şah ile Ruh-afza hikâyesi: Giriş, tıpkıbasım, çeviri, notlar ve dizinler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2014.
139. Zysk KG. Asceticism and healing in Ancient India. Medicine in the buddhist monastery. New York: Oxford University Press; 1991.
140. Alavi S. Islam and Healing. Loss and recovery of an Indo-Muslim medical tradition, 1600-1900. London: Palgrave Macmillan; 2008.
141. Üşenmez E. Karahanlı Türkçesi Sözlüğü [Yüksek Lisans tezi]. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi; 2006.
142. Erdoğan İ. Divânu Lugâti't-Türk'te yer alan bazı dinî kavramlar. İslami Araştırmalar Dergisi. 2016;27(2):164-172.
143. Özbay B. Maniheist Uygur Metinlerinin Envanterinin Hazırlanması [Yüksek Lisans tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2010.
144. Koç AT. Maniheist Türkçe Metinlerin Söz Varlığı [Doktora tezi]. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi; 2020.
145. Maróth M. Ein Fragment eines syrischen pharmazeutischen rezeptbuches aus Turfan. Altorientalische Forschungen. 1984;11(1-2):115-25.
146. Sims-Williams N. Mitteliranische handschriften, pt. 4: Iranian manuscripts in Syriac script in the Berlin Turfan Collection. Teil 18. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 2012.
147. Lin LJ. Hippocrates and Galen in Turfan: Remarks on SyrHT 1 and SyrHT 388. Aramaic Studies. 2020;18(2):213–39.
148. Lin LJ. A new Syriac witness to Aristotle's Categories from Turfan. Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 2021;171(2): 291–322.
149. Speziale F. *Hilt* or *doşa*? The interpretation of Ayurvedic theory of *tridoşa* in early-modern Persian texts. D'Intino S, Pollock S, editors. L'espace du sens. Approches de la philologie Indienne/The space of meaning. Approches to Indian philology. Paris: Collège de France; 2018.
150. Acıduman A, Şems B. Râzî'den dış hastalıkları üzerine vaka öyküleri. Lokman Hekim Journal. 2012;2(3):28-34.
151. Meyerhof M. Thirty-three clinical observations by Rhazes (Circa 900 A.D.). Isis. 1935;23(2):321-72.
152. Álvarez-Millán C. Practice versus theory: Tenth-century case histories from the Islamic Middle East. Soc Hist Med. 2000;13:293-306.
153. Savage-Smith E. Were the four humours fundamental to medieval Islamic medical practice? Hu E, Horden P, editors. The body in balance: Humoral

- theory in practice, Epistemologies of healing, Vol: 6. Oxford: Berghahn Books; 2013.
154. Çetin E. Karahanlı Türkçesi metinlerinde Manihaist ve Budist çevreye ait bazı sözcükler. *Türkiyat Mecmuası*. 2021;31(1):199-223.
 155. Tekin Ş. Uygurca metinler II: Maytrisimit. Burkancıların mehdîsi Maitreya ile buluşma. Uygurca iptidaî bir dram. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları; 1976.
 156. Ayazlı Ö. *Altun Yaruk VI*. kitap. Karşılaştırmalı metin yayını, İstanbul: TDK; 2012.
 157. Özcan C. Eski Uygurca *Kuanşi İm Pusar* İncelemesi, Metin- Çeviri- Açıklamalar- Sözlük [Yüksek Lisans tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2014.
 158. Karadağ E. Klasik Öncesi Uygur Türkçesi Metinlerinden *Maitrisimit*'in Paleografik Özellikleri [Doktora tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi; 2015.
 159. Peyrot M, Semet A. A comparative study of the beginning of the 11th act of the Tocharian A *Maitreyasamitināṭaka* and the old Uyghur *Maitrisimit*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. 2016;69(4):355–78.
 160. Gulcalı Z. *Altun Yaruk Sudur X*. kitap. Ankara: TDK Yayınları; 2021.
 161. Tokyürek H. Eski Uygur Türkçesinde köñül sözü. *Bilig*. 2013;1(66):247-72.
 162. Salguero CP. Mixing metaphors: Translating the Indian medical doctrine *tridoṣa* in Chinese Buddhist sources. *Asian Medicine*. 2010–11;6;55–74.
 163. Elmalı M. *Daśakarmapathāvadānamālā*. Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tpkıbası. Ankara: TDK Yayınları; 2016.
 164. Kavak M. Hint tıbbının İslam tıbbına etkileri: Tercümeleler, alıntılar, sağlık hizmeti ve ticaret. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2022;7(2):760-808.
 165. Salguero P. Translating Buddhist medicine in medieval China. Philadelphia: University of Pennsylvania Press; 2014.
 166. Russell G. Greece X. Greek medicine In Persia. *Encyclopædia Iranica*, XI/4, pp. 342-357. <http://www.iranicaonline.org/articles/greece-x> (Erişim tarihi: 22.08.2022)

8. EKLER

EK-1. Orjinallik Ekran Çıktısı

Orta Asya Türk Tıbbi Bağlamında Humoral Patoloji Teorisinin Farklı Dönemler, Kültürler ve Bölgeler İçindeki Değişiminin İncelenmesi

ORJİNALLİK RAPORU

% 15	% 15	% 7	% 6
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	dergipark.org.tr İnternet Kaynağı	% 2
2	acikbilim.yok.gov.tr İnternet Kaynağı	% 2
3	Submitted to Hacettepe University Öğrenci Ödevi	% 1
4	docplayer.biz.tr İnternet Kaynağı	% 1
5	www.acarindex.com İnternet Kaynağı	% 1
6	dokumen.pub İnternet Kaynağı	<% 1
7	search.trdizin.gov.tr İnternet Kaynağı	<% 1
8	www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080 İnternet Kaynağı	<% 1

openaccess.hacettepe.edu.tr

EK-2. Dijital Makbuz

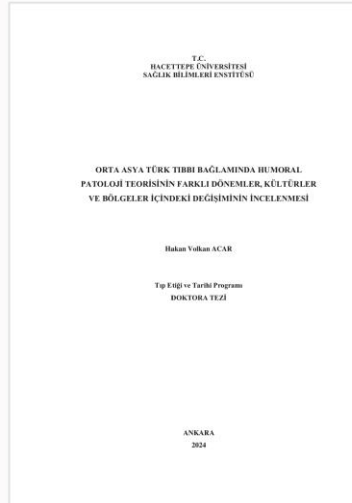

Dijital Makbuz

Bu makbuz ödevinizin Turnitin'e ulaştığını bildirmektedir. Gönderiminize dair bilgiler şöyledir:

Gönderinizin ilk sayfası aşağıda gönderilmektedir.

Gönderen: Hakan Volkan Acar
Ödev başlığı: Orta Asya Türk Tıbbı Bağlamında Humoral Patoloji Teorisinin...
Gönderi Başlığı: ORTA ASYA TÜRK TIBBİ BAĞLAMINDA HUMORAL PATOLOJİ TE...
Dosya adı: Hakan_Volkan_ACAR-13.02.2024_-Ens_sonras_-Turn_i_in.docx
Dosya boyutu: 383.34K
Sayfa sayısı: 189
Kelime sayısı: 50,397
Karakter sayısı: 321,880
Gönderim Tarihi: 13-Şub-2024 11:26ÖS (UTC+0300)
Gönderim Numarası: 2294093461

9. ÖZGEÇMİŞ